

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- SCHEIN GÁBOR verse 105
LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR versei 107
KONRÁD GYÖRGY: Vendégekönv (*Tűnődések a szabadságról*) [részletek] 110
MIRCEA CĂRTĂRESCU: A Silistra-korszak (*Részlet a Káprázat című regényből*) 125
SÁNDOR IVÁN: Az éjszaka mélyén – 1914 (*regényrészlet*) 135
OSGYÁN EDINA: Oszlik (*novella*) 147
KERBER BALÁZS versei 152
MESTYÁN ÁDÁM verse 154
NYIZSNYÁNSZKI ANNA ESZTER verse 155
P. MÜLLER PÉTER: Kerengők a történelem színterén és színtere alatt (*Weöres Sándor: A kétfejű fenevad avagy Pécs 1686-ban. Történelmi panoptikum. Pécsi Nemzeti Színház*) 156
MARAFKÓ LÁSZLÓ: A szerkesztő és az élő „páncéling” (*Műhelyviták a Jelenkornál – negyven év távlatából*) 165
MAKOVITZKY JÓZSEF: A tudomány megszabja a határokat (*Sz. Koncz István beszélgetése*) 170

Czesław Miłosz (1911–2004)

- ANDRZEJ FRANASZEK: Visszatérés a *Családias Európába*, oly sok év után 177
ANNA NASIŁOWSKA: Czesław Miłosz nehéz lengyelsége 182
JAROSŁAW KLEJNOCKI: Az Elkerülhetetlenről (*Néhány közép-európai reflexió Czesław Miłosz három versével kapcsolatban*) 187
PIOTR ŚLIWIŃSKI: Le (nem) írt városok 192
ANDRZEJ STANISŁAW KOWALCZYK: Miłosz, Giedroyc, Mieroszewski és az 1956-os magyar forradalom 199
TAKÁTS JÓZSEF: Czesław Miłosz tanuló- és vándorévei (*Czesław Miłosz: Családias Európa*) 202

2012

FEBRUÁR

JELENKOR

LV. ÉVFOLYAM

2. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.
A szerkesztőség új e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444–444; fax: 06 1 303–3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4560,- Ft, a II. félévre 3800,- Ft,
egy évre belföldre: 8360,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

EKF-ÉRTÉKELÉS. Január 18-án a pécsi Művészetek és Irodalom Házában beszélgetést rendeztek arról a kiadványról, amelyben nyolc civil szakember nyújtott értékelést a Pécs – 2010 Európa Kulturális Fővárosa program tapasztalatairól. A beszélgetés résztvevői *Páva Zsolt* polgármester, *Ágoston Zoltán* és *Takáts József* voltak. Moderátorként *Patartics Zorán* működött közre, opponensként *Kákai László* vett részt a fórumon.

*

A PÉCSI CAFLISCH CUKRÁSZDA január 21-én Örkény-estet tartott az idén száz éve született íróra emlékezve. A rendezvényen a Pécsi Harmadik Színház színészei működtek közre, az est házigazdája *Horváth István* színművész volt.

MÉSZÖLY MIKLÓS EMLÉKNAP. Idén is megtartották a Mészöly Miklós Emléknapot Szekszárdon január 19-én. A program-sorozat keretében beszélgetéseket és könyvbemutatókat rendeztek, valamint bemutatották *Dér Asia* és *Gerőcs Péter Privát Mészöly* című dokumentumfilmjét. Immár nyolcadik alkalommal ítelték oda a Mészöly Miklós-díjat, amelyet *Szörényi László*, a Mészöly Miklós Egyesület elnöke adott át az ez évi díjazottnak, *Szkárosi Endrének*.

*

A MAGYAR KULTÚRA NAPJA alkalmából átadták az ez évi Márai Sándor-díjat. Az idei kitüntetettek *Hász Róbert*, *Mózes Attila* és *Oláh János*.

Szerzőink

- Schein Gábor** (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.
Kovács András Ferenc (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.
Konrád György (1933) – író, esszéista, szociológus, Budapesten él.
Mírcea Cărtărescu (1956) – román író, költő, irodalomtörténész, Bukarestben él.
Kosztai Gabriella (1948) – színésznő, műfordító, Pécsen él.
Sándor Iván (1930) – író, esszéista, Budapesten él.
Osgyan Edina (1977) – szerkesztő, Érden él.
Kerber Balázs (1990) – költő, az ELTE BTK és az Eötvös Collegium klasszika-filológia szakos hallgatója, Budapesten él.
Mestyán Ádám (1979) – költő, Budapesten él.
Nyiznyánszki Anna Eszter (1975) – költő, Dunakeszin él.
P. Müller Péter (1956) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.
Marafkó László (1944) – író, újságíró, Budapesten él.
Makovitzky József (1942) – akadémikus, patológus, Heidelbergben él.
Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Göröcsnyben él.
Andrzej Franaszek (1971) – lengyel irodalomkritikus, szerkesztő.
Karaba Márta Alexandra (1991) – a PPK BTK szlavisztika szakos hallgatója, Visegrádon él.
Anna Nasiłowska (1958) – lengyel író, irodalomkritikus, publicista.
Jarosław Klejnocki (1963) – lengyel író, költő, esszéista, irodalomkritikus.
Tempfli Péter (1984) – az MTA Irodalomtudományi Intézet Közép- és kelet-európai Osztályának kutatója, Budapesten él.
Piotr Śliwiński (1962) – lengyel irodalomkritikus.
Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécsen él.
Andrzej Stanisław Kowalczyk (1957) – lengyel irodalomtörténész, esszéista.
Takáts József (1962) – eszmetörténész, kritikus, Pécsen él.
László Emese (1978) – kritikus, Budapesten él.
Balázs Imre József (1976) – kritikus, szerkesztő, Kolozsvárott él.
Gyürky Katalin (1976) – kritikus, műfordító, Debrecenben él.
Medve A. Zoltán (1961) – kritikus, műfordító, Pécsen él.

- LÁSZLÓ EMESE: „Lassan múló bánatos napokra” (Bodor Ádám:
Verhovina madarai) 207
- BALÁZS IMRE JÓZSEF: Jéggel borított hát a tenger mélyén (Jász Attila:
Isten bőre. Nádor Tibor festményével és grafikáival) 211
- GYÜRKY KATALIN: A kimondhatatlan dolgok regénye (Ljudmila
Ulickaja: Imágó) 215
- MEDVE A. ZOLTÁN: Halmozottan hátrányos helyzet (Olja Savičević
Ivančević: Lehet, hogy novella) 220

KÉPEK

KÖRTVÉLYESI LÁSZLÓ fotói 160

*Folyóiratunk a Nemzeti Erőforrás Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.*

E lapszámunk megjelenését a budapesti Lengyel Intézet támogatta.

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina
krt. 34. – Ráday Könyvesház, IX. Ráday u. 27. –
Gondolat Könyvesbolt, V. Károlyi Mihály u. 16.
– Írók Boltja, VI., Andrassy út 45.

www.jelenkor.net

760,- Ft

JELENKOR

SCHEIN GÁBOR

Karácsony másnapján, 2011

*Kísértethazám, ha rólad gondolkodom, honnan vegyek
annyi szeretetet, hogy visszanyeljem a gyomorból felöklendett
irtózatot, a savas, keserű ízt? Sosem volt erkölcsöd, és még
panaszaid kivetnek a világból, gyilkol a politikád. A szívbem itt,
mint karácsonyi fényfüzér, mákonyos hazugságok ragyognak,
és ha besötétedik fölötted az ég, reggelre még többen lesznek
a megátalkodott hülyék, a sunyi törekvők, az atyáskodó gonoszok.*

*De látod, én most is ébren vagyok. Mögöttem rakva
a könyvespolc. Mit ér? Könyvekkel már nem tévesztelek össze.
Szemben az ablakon túl a háztetők távolabbra húzódnak,
nem látszik az utca. Gyűlöltem itt iskolába járni. Korán
megtanítottál igazságtalanságaidra, hogy alig lobban a láng,
rácsap a koppintó, hogy kevés levegőből kell majd élni, hogy
nem jut előre, aki érdemes, hogy behúzott nyakkal jár a remény.*

*A homlokzatokról itt minden lépést hüllőszemű istenek ügyelnek.
Néma helyekre tér vissza, aki hazavágyik. Hirtelen öreg lesz,
naphosszat ül az olvatag képernyő előtt, és elfelejt mindent.
Mire neveltél, kísértethazám? Városaidat szürke felhő üli,
a térképek szélén szenet vakarnak éhező gyerekeid a salak alól,
és te egy múlt századi rossz finálé kopott jelmezei közt válogatsz?
A színlapról kedvenced még mindig az öreg szeparépincér?*

*A hüllőszemek holnapra talán háborút ígérnek. Ha nincs remény,
nincs félelem, és mi egy nyakcsigolya az éjszaka sötétjéhez képest?
A terror, igaz, nem segít a hiányon, amelyből annyi unalom és
kegyetlenség fakadt, de ha látod majd a menekülőket, megint
választasz nekik lámpavasat vagy hidat? A gipszből öntött istenek
soha sem gondoltak az örökkévalóságra. Elvégre a terror
parancsa ez: a gondolat legyen konkrét, mint egy kivert fog!*

Most az álom idején, amikor az ösztönök megadják magukat az esztétikának, azon sem csodálkoznék, ha a párkányomra tenné fejét egy szomorú dromedár, és megkérdezné, igaz-e, amit róla meg a tű fokáról beszélnek. De a most nem tart tovább hat másodpercnél. Az idő akárhányszor átbújik saját hurkán, amíg történelmet mesél, és így nyers emberi húst ehet. Ezért foglyodnak, aki nem akar ölni, és látja, miként gyúlik fejedre a gyalázat, utolsó eszköze a hús önkéntes megsemmisítése.

És te kordonnal zárod körül, reflektorokkal, bömbölő zenével kínzod őt, kísértethazám? Mért, hogy ép ésszel téged csak elérni lehet? A jól fésült kifutófiú vigyorogva száll ki a szolgálati Audiból, mert tudja, hogy akit besúgással, följelentéssel programoztak, amikor mozdulnia kéne, befogja a fülét, és inkább ül az olajos hagymaszagban, csak ne kelljen ablakot nyitnia. Nehogy kiderüljön, hogy odakint tavasz van. Vagy tél, amely nem látott még havat. Nehogy meg kelljen fognia valakinek a kezét.

A homlokzatokon még látszanak a régi lövésnyomok. Itt a háborúk csak elkezdődnek, és bár a vonatok menetrend szerint közlekednek, soha sem érnek véget. A peronon minden férfi tudja, ki az ellensége, és hogy legszívesebben mit tenne vele. Aki az egyik városból el akar jutni a másikba, az utolsó töltényig kitart az őrületben. Szégyenedet ismered-e, kísértethazám? Tudod-e, mért marad minden az elrontott helyén? Most az éjszaka csendes és tiszta, alszanak benne, akik délre összezavarják dobbanásait.

Szimpla futamlás

*Mint a gyerek
Játszani a gangra –
Úgy vágyódom
Belülről a hangra.*

*Mint a szelek
Fagyokból tavaszba –
Elvágyódom
Hangokból szavakba.*

*Mint kikelet
Új telekbe térve –
Úgy vágyódom
Szavakból a térbe.*

*Túnt egekből
Vágyódom a hangra –
Mint a gyerek
Játszani a gangra.*

Csíkszereda, 1911. október 16.

Lázáry René Sándor 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. 1890-től már főleg Marosvásárhelyen élt – Marossárpatakon hunyt el 1929 októberében. Költői műveinek és írott hagyatékának méltó felfedezése még hosszú ideig váratott magára. Verseinek legelső, bár elenyésző része csak 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékból, aztán később mind nagyobb és nagyobb adagokban, de szinte véletlenszerűen, a Teleki Téka titkosított állományából, illetőleg a költő özvegyének, Vajdaréthy Júliának hosszan lappangó hagyatékából, továbbá más, korabeli (részben családi, részben baráti) hagyatékokból is. Igen terjedelmes, bár eléggé szétszórt lírai életműről lévén szó, még a Lázáry-versek és verstöredékek számát tekintve sem bocsátkozhatunk számításokba, sem előzetes mérlegelésekbe, mert a már-már egészen mutakozó szövegtörzset még újabb meglepetéseket is tartogathat – földolgozása roppant időigényes, hosszú évekre rúghat, ám kétségtelenül folyamatban van. (Közzéteszi: Kovács András Ferenc.)

(Mint norvég sarki fény...)

*Mint norvég sarki fény a higgadt svéd sörön,
Lelkem fagyos sugár, s nem pirkad vélt öröm,
Nem habzik új remény rég megtörött, jeges
Lét felszínén – a szó, a vers fölösleges.*

Csíkszereda, 1911. október 25.

Apotheosis

*Ha majd alászáll Azrael
Rádtör dübörgőn áthat Ő
A láthatatlan látható
Kit áld Egyiptom Izrael*

*A semmi siratófalán
A hallgatáson át fakad
A fény az árnyak sorsa tán
Suhogni álmodsz szárnyakat*

*A titkos kamrák kincseit
Kutatná lelked dolgait
Az angyal hogyha volna hit
De nincs sehol már nincsen itt*

*Ha nem maradt már rá szavad
Az Úr is megjön majd talán
A tenger csendje átszakad
Szaggatja szét a zárat
Szívednek pántos ajtaján*

Marosvásárhely, 1911. november 8.

Folio verso

(Öt tétel múlt évi naplóból)

I.

„Ha még írhattam,
Mindig boldog és szabad
Szerettem volna
Lenni – ameddig írtam
Olykor boldog és szabad
Is voltam, bizonyára.”

II.

„Illúziótlan
Néha tán vagyok – inkább
Depressziótlan
Kellene élni derűs
Ég deresült mosolyát,
Amíg a kedv alászáll.”

III.

„Mit is írhatnék?
Tán már nem is írhatnék
Semmit. Fölöttem
Vak alkonyég lobog, leng –
Agg, szótlán isten arca –
Gyűrött, üres papírlap.”

IV.

„Csak hátlapjára
Íródtam a bölcsebben,
Szebben teleírt
Világnak – fordíthatnak
Rajtam az értők – fordíts
Értem a folytatáshoz!”

V.

„A túloldalról,
Mint íráskép fonákja,
Átütök olykor –
Szétfolyó tintanyomok,
Karcos ceruzahegyek
Tört hieroglifái...”

Marosvásárhely, 1929. január 5-én

Vendégkönyv

Tűnődések a szabadságról (részletek)

Tegnap klinikai felülvizsgálaton voltam. Mennyi van még hátra? Legjózanabb, ha arra készülök, hogy kevés. Két barátomnak prosztatatarákja van, tanakodnak, hogy sugárral pusztítsák-e a daganatot, vagy kemoterápiával. Szeretnének még egy darabig életben maradni.

Azt a gondolatot is megszokhatnám, hogy utoljára oltom el az ágylámpát, de talán adódik még egy kis haladék. A könyveimben lehet körülszaglászni, bá-mészkodni, és körülolvasni néhány összetartozó személyes rögeszmét.

Karrier nem érdekelt, akadémiai környezetre sem vágytam. A város és a h-lottak visszahúznak, de itt is, ott is vannak gyerekeim, unokáim, néha összeje-vünk. A sárga villamost néztem: egy lány állt a lépcsőn, fenekéig ért a copfja. Az elemi iskolapadban két marokkal megfogtam Baba fényes-fekete, kövér copfját, Baba hátrahajtotta a fejét, belesókoltam a jó szagú választékába. Babának a koponyája is husoskás volt. Nem tudtam eldönteni, hogy kinek a combja tetszik nekem jobban, Babáé vagy Icáé, az egyik vastkos, a másik nyúlánk. Három nővel éltem egy évnél tovább házasságban, ágyban, asztalnál; három feleség nem túl sok. Meg még, akikkel nem voltunk összeházasodva. A szerelemről biztonságosan csak annyit tudhatok, amennyit ebben a három házasságban, meg még néhány hosszabb viszonyban megtudtam. Velük mutatkoztam, mint párommal, velük együtt néztek a többiek is egy párnak, velük voltam szövetségben. Két asszony elvált tőlem, a harmadik mellett már mióta elvagyok.

Én és nem-én feloldódásának sejtelve vallásos vagy szerelmi misztika. Különállásunk azonban áthidalhatatlan tény, közeledünk, távolodunk; a szerel-mestől nem igazán kedves, ha tisztánlátásra törekszik. Egy házasság döntések hosszú sora, naponta úgy döntök, hogy mindenki másnál ő a fontosabb, és hogy megteszek érte mindent. Házasságban az ember azzal marad, aki neki a legjobb.

Nem az lesz féltékeny, akit megcsalnak, hanem azt csalják meg, aki féltékeny. Végül is mindig az ízlés dönt, ami több is, kevesebb is az erkölcsnél, kiszámítha-tatlan, és nem vonható felelősségre, de rábízta magát az improvizációra. Nem azért vagy féltékeny, mert a másik csapongása felháborít, hanem mert a szere-lemben is magadat akarod igazolni, önérzetedet felmagasztosítani. Ahogy az is-teneket undorítja az idegen bálvány előtt bemutatott áldozat, bennünket is. De miért akar az ember bálvány lenni? Valójában sehol nem vagy egyetlen és pótol-hatatlan, te meg makacsul ragaszkodsz ahhoz az illúzióhoz, hogy kedvesed szá-mára egyedülvaló vagy. Néha ez igaz is, ideig-óráig, halálotok órájáig netán.

Magadban hordod egykori szerelmes énjedet, nem tudod és nem is igazán akarod kitakarítani őket magadból. A háború és a forradalom utáni újrarendeződések mutatták, hogy a gyász összefér a megisméltlődő házassággal. A szerelemben mindenki szerencsétlen, aki tőle vár mindent, szándékosan idézzük elő tudatunk elködösülését, rajtunk áll, hogy alámerülünk-e a rajongásba, vagy sem. Kis állomásokon átsuhan, fehér sírkövek és fehérre mázolt kerítések, zöld falak között megy a vonat. Tanulok a falvaktól, városoktól, a horizontális látásmódtól. A fontos dolgok egymás mellett vannak, magamévá tettem a települések filozófiáját, beszövik magukat a tájba. Nemsokára megérkezem az állomásra, ahol a feleségem és egyik gyerekünk várni fog.

*

A nappaliban, a verandán és a kerti padon hellyel kínálok a vendégeket. Az elmúlt évtizedekben segítettem mozgásban tartani néhány eszmét. Érdekesnek láttam a kavarodást, és szemmel tartottam a legújabb évjáratú giccset. Döntéseimben az írómesterség erkölcsse vezetett, legalábbis ezt szerettem volna hinni. És mi lenne az? – kérdezte a démon. A szellem önállóságának az akarata, dadogom. Egyébként, minden tudásunk csálé, félreértésről-félreértésre baktatunk, illúzióink bárkájában vitorlázunk, ami ma szép, az holnap nevelés lesz. Van félreértés, amely kiválóan működik, a gyűlölet beszéde ezen a tájon, mint kés a vajban. Ahogy a paranoia, úgy az ellentét, a giccs is remekül működik. Tágulás-szűkülés, sok emberben megfordultam, önéletrajzi valóságom elvalótlanodott. Tépd szét magad, aztán rakd össze, és tépd szét megint. Nem bánám, ha betűrajzolás közben jönnének értem. Bolygó lélek, átváltozó első személy, félig-meddig önéletrajz, mindazokkal együtt, akikbe a hintázó ének kedve van átlengeni. Baktatok az utcán, látok egy öregasszonyt, és már én vagyok az öregasszony. Mondataimnak a valóság nem a tárgya, hanem csak az eszköze. Akarom az agyrobbanást, meg a hosszan telő, édes órákat is számolatlanul. Berendezem a színpadot, és felizzanak a látvány körvonalai.

*

Önkényuralomban ellenzékbe húzódtam, ott legalább történik valami. Az egyik gépiratpéldányt plasztikzsákban egy szénhalom alá dugtam. Néztem a pártvezetők csókját, a virágcsokros úttörők karra emelését, a népviseletbe öltözött kenyérkínáló asszonyokat és a katonai parádék tank- és rakétaoszlopait. Nem tápláltam mogorva sértettséget, bosszúvágyó keserűséget országom vagy a keleti tömb hatalmasságai ellen. Ha módomban is állt volna öklömet rázva heves tüntetéseken ordítani ellenük, akkor sem tettem volna. De ha kérdik, hogy menjek-e, egy súlyos bölintés lett volna a válaszom. Diákkoromban sem féltem, ha kihívtak a táblához, most se félek, ha fölmegek a katedrára. Elutaztam a kontinens túlsó végébe, előadást tartottam a kért nyelven, előtte igyekeztem semmire sem gondolni, de megittam két konyakot, füstfelhőbe burkolóztam, és elcsíptem a szövegforgatagból az első mondatot, ha abba jól belekapaszkodom, majd húz tovább. Gondolatmenetemben nem sietek, nagy vargabetűket rajzolok, már

majdnem belépek a temetőbe, de az utolsó pillanatban elkanyarodom. Nem szerettem iskolába járni, kerültem a szervezett közösségeket, a tumultusokat, házi mulatságokból hamar eltűntem. A lelki kényelmetlenség testi fáradságot okoz, de a vérrokonokkal más a helyzet. Anyámat és a gyerekeimet a közelemben akartam tudni, ha nem is szántam rájuk sok időt. Lássam őket, tudjam, hogy jól vannak.

Fiatalkoromban úgy gondoltam, hogy ez a feladat: magyar írónak lenni, életre szóló megfigyelőposzt. Továbbá: hiába vagyok zsidó, természetesen beszélni, írni magyarul tudok csak, és éntőlem már minden más csak erőltetés volna. Ennélfogva be kellett rendezkednem egy saját fatalizmusra.

*

1945 februárjában, Berettyóújfaluban, amikor megtudtam, hogy csak mi élünk, és hogy a többi gyereket, iskolatársaimat megölték, elővett, jobban mondva folytatódott a bűntudat, amelyet már kisgyerekkoromban is éreztem, hogy itt valami nincsen rendben, és talán szégyenkezni kellene azért, mert a többieknél módosabban élünk. A környezetem általában irigyelt, és szinte sohasem sajnált. Szerettem egyedül játszani, órákig el tudtam ülni egy lábosfedővel, amelyet ferdén az ebédlőasztalunk pereméhez támasztottam, és úgy képzeltem, hogy egy száguldó autóban ülök. Aztán eltelt fél évszázad, vagy több, lett öt gyerek, jöttek az unokák, gondoskodtam a család megélhetéséről, és igyekeztem az otthoniaknak nem alkalmatlankodni. Az a dolgom, hogy meleg biztatást nyújtsak nekik, így is lesz bajuk elég, lesz mindenféle szorongás, életkudarc, magány, bánat, veszteség, amelyekről a szülő nem is tud. Apám hetvenhárom, anyám kilencvenkilenc éves volt, amikor meghalt. Az első meghajlás a nőké, de talán a férfiaknak is jusson valami. Szegény apák: nők hosszú élete és férfiak korai halála. Megrokkant, munkaszolgálatból, hadifogságból hazajött apák, felkötött, háborús bűnös apák, börtönben összetört, félelemtől elbutult apák. Kórházi rémkép: csupa nyitott, üres száj. Vén roncsok közössége a kórteremben. Apám öreg unokafivére megvakult, kivágták a szemét, hallgatta a metszést, a másik szemével szépnek tartja az üvegszemét, hálás érte, dicséri az orvost. Apám csendesen eltűnt anyám mellől, azután anyám barátnői is elhaltak.

*

Leteszik Marci bácsit a folyosón a földre, két napig ott van, anyámat hívja eszméletlen, közben egy unokaöcs, az örököse, egyébként gazdag ember, felmegy a lakására, és feltúrja a szekrényeket. Kell, hogy legyen pénze a bácsinak, nyugtalanodik, hogy nem kapja meg. Főorvos ugyanabban a kórházban, de nem ér rá az öreg rokonnal törődni.

Itt volt Jutka párizsi nagybátyja, gyáros, értelmes, szivarozgató, hallókészülékes ember, akinek a négy gyereke már mind házas. Az unokák közül egyikre azt mondja, hogy csinos, de nem ér semmit, mert nincs benne ambíció. Egy másikra ugyanezt. Van két kicsi, azok erősek, nézi őket, mint az istállóban a csikókat. Ha nincs *cadre de vie*, akkor nem ér semmit.

Idős korokban az emberek gyakran beszélgetnek az eltávozottakkal, mert ökörlöttük már mindenki elment, és ha csak távolra költözött is, mi különbség van aközött, aki halott, vagy aki bár még él, de sohasem jön?

Anyám mondta, hogy legkedvesebb nővére nemrég itt járt, noha hatvan éve Auschwitzban ölték meg, de ha ezt mondtam kilencvenhét éves anyámnak, nem igazán akarta tudomásul venni, ő inkább úgy emlékezett, hogy a nővére itt járt.

*

Hogy az embernek kell-e az emlékezés? Úgy, ahogy a járás kell a lábnak. Anélkül elsorvad. Aki nem emlékezik, az tudatsorvadásban szenved, valamilyen szervét nem használja, ami a többire is bénítóan hat. Kell az emlékezés, bárhol van az ember, bármilyen álmosító környezetben, mindig kiszökhet, elszórakoztathatja magát. Az emlékezés maga a humánus. A természet közömbös a történettel szemben. A tömegsír helyén a fű nem kevésbé zöld, mint máshol. A természet nem gyászol és nem is tanúskodik. Emlékezni természet- és halállelles akció. Az emlékezés az embertől ugyanolyan vakmerőség, mint a tűzgyújtás.

*

A hét elején meghívtak egy Zalabaksa nevű faluba, hogy beszéljek Danilo Kišről, aki a helyi elemi iskola tanulója volt. A gyerekeket felsorakoztatták az iskola előtt, néhány felnőtt is ott állt, szélen. A tanuló ifjúság szerette hallani, hogy Danilo nagy csibész volt, lökdösték egymást a nagy csibészek, hogy még őbelőlük is lehet híres író. Aztán leleplezték a róla szóló emléktáblát. A polgármester megajándékozott hidegen sajtolt tökmagolajjal, prosztatabántalmak ellen állítólag jó, tette hozzá.

Ha, mondjuk, Ann Arborban vagy Lisszabonban a repülőtérről jövet a szállodaszobában kicsomagoltam, lementem a bárba, és tartottam egyenesen a helyiség súlypontja, vagyis Danilo felé. Ott voltak az elmaradhatatlan kellékek, whisky és Gauloise, és ott volt a közelben valami nézhető nő, akit Danilo mintegy fedezékből szemmel tartott. Hajnali zárórákor még mindig Danilo volt a helyiség súlypontja. Valamiről azt mondta, hogy *marhaság*, ez ismerős, ennek örültem, ezt nagyon jól tudta mondani, hosszú ujjával a levegőbe csapva, mintha teniszlabdát pattogatna. A bárzongorista csupa jó számot játszott, *Csillagok hulltak Alabamára*. A nappal esti mulatság nélkül az ördögé, ebben megállapodtunk. Danilónak is tetszett Gogol nézete, hogy az ördög sekélyes, nem romantikus.

*

Most pedig ürítem a poharamat mindazoknak a nőknek és férfiaknak a tiszteletére, akiknek jóvoltából közénk bocsátkozik a szabadság rendje. Lengeti a szél a függönyt, nyitva van az ablak, hancúrozik a nyár. A megoldási ajánlatokra Danilo válasza a hitetlenség volt, mert azt sem gondolta, hogy az emberi problémákat meg lehetne, vagy meg kellene oldani. Elviseljük őket, szórakozunk rajtuk, és szomorkodunk miattuk. Barátságos önzés, a bajok tartósak, és megvár-

nak. Danilónak tetszettek a gyerekek, de ő volt a gyerek, róla gondoskodjanak. Fiú volt, nem apa, én meg inkább az utóbbi. Jeruzsálemben egymás mellett laktunk a Mishkenot Sha'ananim nevű vendégházban, már nem emlékszem, hogy ki intézte el a meghívásunkat, talán Herbert Pundik, a dán *Politiken* szerkesztője? Vagy Amerikában valaki más? Látom, hogy ülök egy New York-i hivatali íróasztalnál, azt hiszem, a Jerusalem Fund helyiségében, már elég neves voltam ahhoz, és politikailag eléggé kívánatos, hogy Danilót is meghívják velem együtt. Kicsit fáradt volt és kicsit óvatos, valami orroperáció után, gyengébben csillogott a szeme, és talán kissé meg is volt bántva, mert én jártam a magányos sétáimat, és leültem jegyezgetni délelőttönként. Ő inkább hevert, olvasott, de aztán elkapták a jugoszláv zsidók, és vitték kibucokba, öregasszonyokhoz, akik a csupakő Kopasz Szigeten voltak internáló táborban, és aztán valahogy kijutottak ide. Mindenki elő akarta adni az ő szenvedéstörténetét, Danilo pedig a régi Dubrovnikba képzelte magát vissza, mert a mai emberekhez nem akart túlságosan közel kerülni. Sétáltunk az óvárosban, nem nagyon hosszsan, hogy ne fáradjon el, ő hűvösebb volt, a szeme nem járt úgy körül, mint az enyém. A muzulmán látványok, boltosok, kávéosok neki kevésbé voltak újszerűek, megszokta ezt Boszniából. Az iszlám a Balkánon banálisabb, mint Budapesten.

Ahogy az otthoni délszlávoknak az agyukra ment a nacionalizmus, úgy őt egyre inkább zsidónak látták. *Nem lehet velük beszélni, félóra múlva és két pohár után előveszik ezt a lemezt. Akkor inkább hazamegyek olvasni. Mind megbolondultak, mind ugyanazt mondja. Egyik se különösebben rossz, nem is nagyon jók, elfoglalják magukat azzal, hogy gyűlölik egymást. Gyűlölet nélkül nem tudnak mihez kezdeni. Nálatok is van sok marha, de azok nem fogják ölni egymást. Ezek az itteni marhák vadabbak, gátlástalábbak, előbb-utóbb szétlövik egymást, és addig nem nyugszanak, amíg a temetőket föl nem töltik.*

1989 őszén letette a tollat, félt. Hogy ez most igazi. Noha készült rá, meg volt lepve. És akkor már nem számítanak a könyvek. De a híradót megnézte, az ügyekről beszélt. Kellene az ügyek, kell a beszédtema, a teniszbajnokság is megteszi. Aki a halandóságát észben tartja, azt kevés dolog hozza ki a sodrából, a testi gyötrődést leszámítva.

*

Ezt a könyvet azért is ajánlom velem egykorú unokatestvérem, Zádor István és Danilo Kiš emlékének, mert egy napon véletlenül, egymás után magnetofonkaszották között böngészve, az ő hangjukat vettem elő. Zene helyett megszólalt egy rekedtes, robusztus férfihang, és indulatosan azt mondta: marhaság. Hát igen: Danilo! Majd mintha a saját hangomat hallanám, de jóval fiatalabban, az 1956-os forradalom előzményeiről, én nem tudtam volna erről ilyen értelmesen beszélni. Velem egykorú unokafivérem, Zádor István volt az: egy évvel a halála előtt, 1959-ben Londonban tartott egy előadást, azt vették föl magnetofonszalagra a barátai. Fél évvel később István öngyilkos lett. Kelet-európai sorsok, magyar falvakból indulnak el, mindkettejüknek megölték az apját, csak mert zsidó. István Oxfordban, Danilo Párizsban halt meg. Cipelték magukkal ezt a régiót, ahonnan származtak.

*

Bolyongásaimba bevillantak a negyvenötös képek: budapesti romok, kiégett, földig omlott, félig lebombázott, vagy csak ágyúgolyóval kilyukasztott házak, vak ablakok. A parkokban, a tereken, mindenütt, ahol ásható, csákányozható föld volt az aszfalt mellett, ott voltak a nemrég eltemetett hullák. Az első napokban, mindenütt ment a holttestek kiásása, kétkerekű taligákon vitték halottaikat az emberek az egyik friss temetőbe. Munkahelyem közelében is volt egy ilyen temető, amely egy szelvényt őrzött az utolsó háborús év történéseiből. A hetvenes években gyakran kijártam oda az irodámból, eltanyáztam a széles köveken, olvastam, és néztem az öregasszonyokat földalatti drágáik fölött.

*

Laktam egy munkahelynek bérelt, falusi parasztházban, amelynek a szobáiba be lehetett nézni; többször képzeltem, hogy kívülről valaki célba vesz. Hogy ne érjen váratlanul, ha rámtörnek, a baltát odakészítettem az ágy lábához. Belülről csukóztam, s ha kopogtak, gyorsan elsüllyesztettem az épp előttem levő papírokat egy nem túl fortélyos rejtkehelyre. Szétnyitható munkaasztalom alatt volt egy rekesz, amelynek nem volt oldalról fogantyús fiókjá, és csak akkor látszott, ha fölemeltem az asztallapot. Miért ne emelnék? Valóban. De mivel a házkutatók nem fedezték fel, azt kell mondanom, hogy jó hely volt, csakúgy, mint a szén alá kapart plasztikzsák. Új szobában mindig azt néztem, hogy lehet kiszökni innen, s hogy adódik-e benne valami dughely. Mikor a vizsgálati fogságból elengedtek, próbáltam újra összebarátkozni Budapesttel, álltam a metróállomások alásüllyedő mozgólépcsőjén, néztem a szemben fölemelkedőket: ki az, aki nem adna fel?

A hatvanas években mint a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet szociológusa hetente röpködtem Pécsre. Nyolc órakor léptem ki budapesti házunk kapuján, és tíz órakor elfoglaltam szokásos ülőhelyemet a pécsi Nádor kávéházban, ott írtam *A látogató* című regényemnek jó néhány oldalát. Sokat kószáltam ebben a városban barátommal és munkatársammal, Szelényi Ivánnal. Jól éreztem magam Pécsen, olvastam a múltjáról, régi újságait lapozgattam, több helybéli nővel és férfivel vacsoráztam, és mitológiával kecsesgetőnek éreztem a balkánias, kis utcákat a budai városrészben, Zidinában és Puturlukon. Szerettem az áttekinthetőségét; fentről, a Tettyéről az egészét átláthattam. A Magaslati út környéke olyan volt, mint Budapesten a Rózsadomb, az Uránváros volt a klasszikus lakótelep, a Király (akkor Kossuth) utca volt a magyar városok, tulajdonképpen kis-nagyvárosok egyik igazi sétálóutcája, ahogy a Széchenyi tér is páratlan, akkor is varázsos volt, és ma is az. Van a pécsi életnek valami állandó, szerény élvezetessége. Színházi fesztivál idején lacikonyhák és borozók tömkelege ülteti le a diákfiatalságot és a vendégeket padok mellé megejtő tereken. A tervezett könyv nem született meg. Miért? Az olyan kérdésre, amelyre több válasz adódik, okosabb egyáltalán nem válaszolni, és valami olyasmit motyogni, hogy nem ment. A hajdani szerelem nem volt feléleszthető.

Az első sík tehát a látványoké, a leírásé, amelynek keverednie kell az időbeli kiterjedéssel, a város történelmével, a civilizáció lerakódásának a rétegeivel, az emberi múlt zárt fejezeteivel, ahogy mégis ezt a mozgó, formált és kerekded, egybelátható és mégis áthatolhatatlan egységet létrehozták. A transzindividuális regényírásnak azt a szintjét szeretném megtalálni ebben a könyvben, a történelmi-térbeli képződést, ezt a lassú, csendes munkát, ahogy a civilizáció elnyeli a történelmi kataklizmákat, az egyéni tragédiákat, örültségeket, a kis, dolgos sorokat, a fészekrakó mozdulatokat, elhelyezi őket a történelem sötétén világító névtelenségében, és mindegyre újrateremti önmagát. Idetenném a jelenkor lenyomatait is, az újságokat, a sírfeliratokat, a díszokleveleket és az emléktáblákat, a huszadik század botránykrónikájából összeillesztett szemelvényeket. Hetente utazom Pécsre olykor Ivánnal, máskor egyedül, interjúk, mélyinterjúk, újság, rádió, beosztott idő, most ezzel beszélek, egy óra múlva azzal, délután megint más-sal, közben a felvétel szervezése. Helyi szervező munkatársnőnk, Klára többnyire elkísér, örülne, ha szeretném a városát, behív kis udvarokba, sikátorokba, bicskás kocsmákba és az aranyifjúság bárjába, mindenkit ismer, kommentál, elmesél. Körülvesz az óvatos, a meghunyászkodó, a történelem vasszekere alá fekvő, vidéki kisváros. Szabadságodban áll túlnézni a tanácselnökön, ha nagy színpadot akarsz látni, ahol hitek csapnak össze és világfilozófiák mérkőznek. Készíthetsz interjúkat ebben a városban régi és új hősökkel, megkérdezheted a történelem bármelyik szereplőjét. A kutatói jelentés Pécsről várostervező intézetnek lehetne a trambulín, a regény kiindulópontja. Így az eshetőségek, a lehetőségek, a kísérleti elgondolások világába jutottunk, mert nincs város célok, fantáziák, vad és káprázatos elképzelések nélkül. Filmet készítek magamnak, képeket és gondolatokat fabrikálok össze, próbát teszek, elvetem, játszom, abba-hagyom, megunom. Könyvemnek tehát a magányos mesterkedés az alapszövege.

Mi a filozófiai kérdése ennek a nagy processziónak? Egy komédiázó Pantheon. A Rousseau úr ódon, preromantikus kérdése: *Ment-e elébb az emberiség?* Majd egy romantikus képeslap: *Lélek a halál és a csakazértis között*. Inga a születés és a megsemmisülés gondolata, a kétségbeesés és a megváltó fénybeszállás vagy a hazatalálás eszméje között. Sétálunk a Széchenyi téren, a török szultán helyet foglal a dzsámiban, megint van egy hitvita fenn a kis havihegyi kápolnában, amelyben újabban esküvőket rendeznek, és halottakért mondanak imát. Az évek múlásával kidobják a csontokat a földből, és eladják újra a sírokat. A városban színházi fesztivál van, és Pécs-et elképzelhetjük úgy is, mint egy nagy színpadot, lehetne a Dóm előtt misztériumjátékot játszani. Kerthelyiség is van a Modern képtár kőszobrai között, a padokon ülnek az egykori mesterek, Gulácsyval a kis szobácskákban beszélgetünk az ópiumszívó képe előtt. Íme a dóm, az egyetem, vendéglők, egy keskeny utcácska, az egykori gettó és a hajdani kupleráj, a futballpálya, a vasútállomás, a bevásárlóközpont, a cigánynegyed, a börtön, a kis utcából fel lehet nézni a rácsos ablakra, a bíróság, a rendőrkapitányság és a Légszeszgyár utcában az állambiztonság hivatala. Jöjjön hát egy könyv egy városról, amely már kétezer évvel ezelőtt is létezett. Megrázom a fejemet, akár egy kaleidoszkópot, és a kis üvegtörmelékek, fémdarabocskák és papírfatok, melyeket a szemem előtt hengerükben forgatok, egyszer csak valamilyen rejtély folytán összeállnak egy új,

addig nem volt képzeleti valósággá. Nincs semmiféle célom, ahogy felbukkan egy cél, lelövöm, mint a céllövöldében. Lassan járok, nem az előrehaladás érdek, az a hivatásom, hogy járókelő legyek, a városnak a járókelő az emblémája. Már felnőtt voltam, mikor először jöttem ide, itt engem semmilyen fájdalmas emlék nem karmolt. A tiszántúlinak új volt a Dunántúl, meseszerű, mintha olvasta volna.

1966. július. Két napig Pécsen voltam. Fényes napsütésben, déli szél ellen repülünk. Függsőlegesen dobálta a gépet, olyan volt, mint egy gyorsliftben állni, ellentétes irányokba süllyedt és emelkedett a gyomrom. Megbillent szárnyak mellett futottak oldalvást a gyalogutak, gondos négyzetekre szabdalts mezők, hozzáértő földmérők grafikai, csupa síkidom, szögletesek jobbra, értelmes, domborzat-követő kanyarulatok, kőbányák, homokfejtők, erdészházak, alumínium ciszternák, okosan tagozott dunántúli települések, bondorodó erdőségek, csillámló belvizek, metszett csatornák, árnyékfoltos kacsászatók, vidám egyformaság. Már bóbiskolok, az újságot átfutottam, utastársaimat is megnéztem, a repülés alig különbözik egy villamosutazástól. Egy hátsó, jó lelátású helyet szoktam elfoglalni, és a repülőtérnek nevezett pécsi lúd- és birkalegelőn már köszönő viszonyban vagyok a napégette, félkarú repülőtéri mindennessel, vezető is, besoztott is, és teljes személyzet egymagában, libanyáj gágog körülötte. Aztán az autóbuszút látványai, a temető, a bőrgyár, az üvegházi kertészet, mind ott várakozik a maga emlékpáholyában. Írni akarok erről a városról hivatalos feladatomon túlmenően is, a lakótelep-szociológia jó alkalom és ürügy az ismerkedésre. Keverni fogom más városok képével, képzelt várost teremtek, térképpel és intézményekkel, műemlékekkel, hegy- és vízrajzzal, rétegezett, oldalról meglátott társadalommal. Nem szociográfiát tervezek, nem is riportregényt, nem is balzaci *jeleneteket a vidéki életből*. Mégis, valami egészet, kettős, tágított perspektívába téve. Az egyik térbeli: a székesegyháztól a dögtemetőig, a bányásztelepektől és a hegyi kápolnáktól a főtérig, a nyüzsgő, belvárosi utcákig, a szálló előtt tollászkdó galambokig, a kávéházban sörözgető költőkig.

Pécs kisváros, és ugyanakkor nagy, minden város egyszerre kicsi és nagy, ha például idős korban akarod bejárni. Keveset használtam az adottságaimból, keveset olvastam el a könyveimből, az öltönyeimet sem viseltem el. Mindinkább óvakodom közel menni vagy közel engedni. A szomszéd asztalnál egy kopasz tőzsdécápa keresztrejtvényt fejt. Titanilla, a világhírű helyi énekesnő végigfuttatja a tekintetét a hosszú lábán, amelyet a székesemen nyugtat. Gögös pillantást vet egy mamára, aki a két gyerekével és a csomagjaival húzza magát a házi kötelességek következő csomópontja felé. A lányok szeretnének sztárok lenni, ő már sztár, természetesnek tartja, hogy mindenki őt nézze és őt imádja. Piros autó, rejtelmes fekete lány vezet, összeköttetésben van a túlsó parttal. Álomsziget a határfolyó túlsó partján. Kivágatok, egymásba ékelem a történelmi időköt és szinte mindent, amit az elülső és a hátsó ablakból látok. A város a színpad, a történetnek nem én vagyok a hőse, én csak egy tudósító vagyok. Nem kell a világban futkosnom, ami kell, az idejön. De mondjátok, miért akarjátok megmutatni magatokat, hogy gyönyörködjön a sok nép bennetek? Lehet a csendes ritkaságra is büszkének lenni.

Törékeny önérzetek keresik a megtámogatást, a biztatást, a simogatást. Ebben az árnyas, szellős kisvendéglőben, derűs párok esznek, jól vannak.

*

Divatba jött az identitás szó gyakori emlegetése. Az azonosság lényege, azt hiszem, a másokkal való nem-azonosság. Mivelhogy mind a jog, mind isten előtt egyenlőek vagyunk, kár az önmegkülönböztetésben keresnünk a lényegünket. Az olyan ember, aki önmagával az illő határon túl elégedett, esztétikailag szerencsétlen jelenség. Ha nem erőltetik semerre sem, akkor az embernek sokféle hovatarozása van. A nemzet akkor lesz valóság, ha nem vallás, hanem a személy, az életrajz része, egyik jellemzőnk a többi között. Mellette ott van a családi és társadalmi állásom, a mesterségem, többféle meggyőződéseim, ott vannak a szenvedélyeim, az emlékeim; tévedés lenne közöttük rangsort felállítani. Nem szabad semmit sem lemetszeni, lecsonkolni az emberről az identitás nevében. Elégedjünk meg vele, hogy mindenki szereti a magáét, hogy mindannyian lokalisták vagyunk, és előnyben részesítjük a szívünk mélyén a saját közösségünket a többiekkel szemben. Ellenben a mohó, a kíváncsi, a tudni vágyó, hedonista embernek adva van a Föld.

*

1956 októberében Kalligaro, a friss diplomás tanár ott feküdt a parlament előtti téren a szobor mögött, a bronzló és a talapzata felfogta a rájuk célzott gépfegyvergolyókat. A budai Duna-parton egy barátjával bebújtak a homokládákba. Abba a ládába, amelyben a barátja volt, belenéztek. Felemelték a fedelét, és belelőttek. A barát meghalt. Az orosz katonának nem volt kedve még egy diákot lelőni. A kezdő tanár otthon is maradhatott volna a könyvei között. Mi keresnivalója van épp egy olyan lovasszobor mögött, amelyre lőnek? Kalligaro a művészklubban találkozott egy volt iskolatársával, aki 1944 decemberében össze volt kötözve az apjával a Duna-parton. A nyilasok sortüze mindkettejüket eltalálta, de az apának a mellét, a fiúnak csak a karját. A vízben megpróbálták mind a ketten fennmaradni, de az apa elgyengült, hátradőlt, a fiúnak pedig sikerült eloldoznia magát az apjától. Elengedte, de még követte a szemével. A zajlás a folyó közepe felé sodorta hanyatt fekvő apját, aki úgy mosolygott rá, mint aki a vonatablakból visszanéz.

*

Az 1989-es fordulat Prágában meseszerű volt. A nemszeretett Gustav Hušak elnök után jött a szeretett Vaclav Havel elnök. Hetven évvel korábban egy másik cseh gondolkodó, Thomas Masaryk alapította meg a liberális-demokrata köztársaságot. Ebben a csodaszerű, 1989-es évben egy másik világszerte nagyra becsült cseh auktor állította helyre barátaival együtt a demokráciát, és újította meg a köztársaságot. A filozófuskirály metaforája ismét divatba jött. A Károly hídon széplányok mellén a trikóra festve ott láthattuk ezt a csendes, mosolygós

férfiarcot, akit az igazságtevő sors emelt ki a börtönzárkából, hogy a Hradzsínban, az államfő várában megszemélyesítse a csehek szabadságát. *Havelt a Várba!*, ezt a jelszót olvashattuk mindenütt. Ősz elején még az ellenzéki írók sem hitték, hogy ez megtörténhet, újév után ez volt a legtermészetesebb, és ha az elnök Pozsonyba látogatott, ment vele a zászló is, hogy ott lobogjon, ahol ő van. Gondolatainak tiszta erejével kimagaslott az államfők közül, mindenféle hívták, s az eseménynek, amelyen megjelent, tiszteletreméltóságot kölcsönzött. Negyven éve találkoztunk először, feltűnt a szívélyes mosolya, a maga elé dűnyögő mély hangja és a meditatív humora. Kilencven januárjában a feleségemmel Adam Michnik társaságában meglátogattuk Havel elnököt. Láthattuk munka közben, a várbeli sörözőben; hosszú hajú, vidám művészek, újdonsült miniszterek társaságában csevegett velünk. Csibészes hangulatban dicsekedett: *Látjátok? Az elnök söröskorsója két ujjnyival magasabb a többiekénél.* A korszak ugyan magasabb volt, de Havel ritkábban nyúlt hozzá. Iratokat tettek elé: „Vasek, ez jó, aláírhatnád.” Figyelmesen elolvasta, szerény megjegyzéseket fűzött hozzájuk. Illett hozzá a szerepe, derűs-komoly alázattal töltötte be. Kicsit szédült a forgatagban, de bírta, odaadással és reflexív méltósággal. Sorsa tanult az írótól, az abszurd dráma mesterétől, mert valóban meglepő, hogy kevéssel azelőtt, még a magánzárka volt az otthona, és hogy az új testőrök között korábbi őreit is felfedezhette.

Mikor Szlovákia elvált Csehországtól, aminek Havel nem örült, letette a csehszlovák elnök tisztét, és az interregnumban Budapestre látogatott. A baráti protokoll lehetővé tette, hogy a kormány vendégházában kettesben reggelizzünk, szerettem volna rábeszélni, hogy térjen vissza az irodalomhoz. A közélet porondján megtette, ami tőle tellett, most már kerekedjen felül a művész, a politika pedig maradjon a politikusoké. Kötelesség is van, nemcsak az író önzése, mondta a vendég elnéző mosollyal, sokan várják el tőle, hogy maradjon elnök, már csak a cseheké. A napfény betöltötte a szobát, mindenkinek megvan a maga útja, én mentem vissza a dolgozószobámba, ő pedig ment tiszteletét tenni kollégájához, Göncz Árpádhoz, a magyar elnökhöz. Zsúfolt, érdekes élete volt, lehet, hogy egy percre, de nem sokkal hosszabb időre, mind a ketten irigyeltük egymást. Az én szememben ő volt a tisztánlátó és felelős európai politika egyik megtestesülése. Nem egyszer előfordult, hogy közös nyilatkozatot írtunk alá, ha ő így gondolja, akkor így helyes, mondta bennem egy belső hang. Budapest főpolgármesterének, a hajdani földalatti kiadónak, Demszky Gábornak a társaságában látogattam meg Vaclav Havel nyugalomba vonult és megvékonyodott cseh köztársasági elnököt egy prágai utcácska régi házában, barátságos munkatársnők körében. Havel örült a hajdani, magyar nyelvű szamizdat könyveinek, sok bátor és szorgos munka gyümölcseinek. Lehajtott fejjel, maga elé beszélt, most is, mint egykor, az volt, aki, derűs, finom és egy kissé mélabús. Eljövet észrevettem, hogy a kapualjban a nevét viselő réztáblára női ajakrúzzsal egy szívecske van rajzolva. *Helyes,* mondtam magamban.

Az asztal másik oldalára Adam Michniket hívom. Miért őt? Mert eszembe jutott, és ezt a flaska vodkát jó lenne vele megosztani. Mert kikerülhetetlen és a környezetét meghatározó természeti jelenség. Egy ember, aki dévaj ifjúságától fogva meggondoltan és hevesen úgy válaszolt kora kérdéseire, hogy az ő válaszainak konzisztenciája, súlya és hatása volt, hogy viselkedése mértékadó támpont lett sok lengyel honfitársa és külföldi barátai szemében, akik közé van szerencsém magamat is besorolni. Minél mulatságosabban mondja, annál komolyabban gondolja. Hatalmas hang, átható mosoly és nagy ölelések, kíváncsian vándorol át a világon, elmondja, megissza, továbbmegy. Mindenki hívja az asztalához, nem baj, hogy anyanyelvén kívül leginkább csak franciául beszél. A dadogás mellé, ha töredezetten is, de mindent el tud mondani vele, még hozzá árnyaltan. Ahol ő van, ott van az esemény, ha ő megjelenik, mindenki rászáll, mint pille a lámpára vagy mint a méhek a baracklekvarra. Ő volt az, aki társaival a politikai esszé ifjú mestereként kidolgozta a hetvenes évek végén a közép-európai demokratikus mozgalom legeredményesebb stratégiáját, amely a cseh hatvannyolctól eltérően már nem az államdoktrínán belüli revíziót igényelt, hanem a rendszer elfogulatlan-kritikai szemléletét, lehetőség szerint autonóm nézőpontból. Más szavakkal nem párton belüli csoportosulást, hanem kívülálló, civil társaságot, és ha lehet, nyíltan, ha nem lehet, akkor a föld alatt; de eltérően a világ sok más ellenzéki mozgalmától, *ennek* egy revolvere sem volt. Csak szó, szó, szó, amelynek patakzása szívós fokozatossággal leomlasztotta a falakat.

Egyik illegális találkozásunkon, a Krokodil nevű varsói kávéházban, talán a tizedik vendég voltam, akit – a bejárattól befelé haladva – Adam megölelt, mindenünnen őt szólóngatták, ilyen volt a nagy konspiráció. Azt tapasztaltam, hogy sok embernek jólesett Pan Michnikkel egyetérteni. Ha a varsói Novy Sviaton mentem reggeli sétámra, minden értelmesebb arcú szembejövő kezében ott láttam az újságot, amelynek ő a főszerkesztője, és amely hazájának legigényesebb és legnagyobb példányszámú lapja. Adam útja egyenes volt, azt tette, amit a lelkiismerete sugallt, nagy kényelmesen az eszére és a megérzéseire hagyatkozott. Zavaró körülmények nem tudták hátráltatni. Említett találkozásunk alkalmával éppen a rendőrségi fogdából engedték ki. *Hányadszor voltál letartóztatva?* – kérdeztem. *Negyvenötödször*, mondta Adam gézengúz derűvel, és nagyszerűnek találta a helyzetet, amelyben szépen zöldellnek a szabadság palántái. Esze ágában sem volt Varsóból elmenni. Évek múlva sem volt hajlandó a börtön helyett az emigrációt választani. Van mit tennie otthon. Véghezvinni barátaival együtt elegánsan, vér nélkül a rendszerváltást. Nemrég meghívta ebédre egy footballstadionba, amely tele volt rakva asztalokkal, az újság munkatársait, mindet. Volt vagy kétezer vendége, mindenkihez odament, figyelmes és vidám házigazdaként örvendezett a jó hangulatnak. Rajk László elbeszélése szerint még nyakkenődő is volt rajta. Sok évvel ezelőtt egy PEN-világkongresszuson Adam javaslatára elterveztük, hogy csinálunk egy szimpóziumot *Des esprits maudits d'Europe Central* címmel, térségünk elátkozott szellemeiről, nagy művészekről, költőkről, gondolkodókról, akiket meggyötört a koruk. Ami azt illeti, Adamot is szorgal-

masan gyötörte az ő kora, de meggyötörni nem tudta, robusztus életkedvének a pokol hatvanhat ördöge sem tudna ártani, szépen meghallgatnák, innának az egészségére, aztán a helyükre kotródnának.

Megadatottnak nekem tisztelhetni az életkedvnek egy másik lengyel rekorderét is, akinek a nagyszerű hahotáit és elmés monológjait, koncert gyanánt, egy akadémiai éven át élvezhettem a plafonon át (mert feleségével együtt fölöttünk lakott), majd a közös étkezések alkalmával asztalunknál, húsz évvel ezelőtt, a berlini Wissenschaftskollegban, ahova Władysław Bartoszewski egyenest az internálótáborból érkezett 1982 őszén. Neki sem lehetett újdonság a bezáratás. A háború alatt, fiatalon, a lengyel nemzeti ellenállás aktivistájaként megjárta Auschwitzot, onnan kiszabadulva összekötő volt a Honi Hadsereg és a gettó ellenállói között. A sztálini korszakban hosszú börtönbüntetést szenvedett, majd egyetemi tanár volt a lublini katolikus egyetemen, de a szükségállapot bevezetése után ismét becsapódott mögötte a zárkaajtó. Alapvető munkái a lengyel ellenállásról és a varsói gettóról a történeti irodalom klasszikus alapművei, amelyekben a gazdag tényanyagot a személyes tapasztalat hitelesíti. Humor és játékosság tette megejtővé a szememben ennek a szenvedélyes férfinak a monológjait. Felugrott egy székre, leugrott a székről, mikor a mondanivalója az egész hosszú testét mozgásba hozta, olykor szundikálásra is hajló kedves feleségét pedig luciferi kacajokkal ébresztette föl. Elégedetten szemléltem Bartoszewski professzort a bécsi diplomáciai kar doyenjeként, aki körül a legtöbb mulatság adódott, és mikor később hazája külügyminisztereként volt alkalmam futó beszélgetéseket folytatni vele, azt éreztem, hogy ez az ember ronthatatlanul ugyanaz, remek példány, mindig en garde, és mindig készen arra, hogy elgondolkoztasson és megnevetessen. Ha magam elé képzelem vidám erupcióit, izmos állkapoccsal ropogtatott mássalhangzóit, szívélyes-lovagias magaviseletét a nők irányában, örömmel tölt el a bizonyosság, hogy valahol, valamikor találkozunk.

*

Különböző nyelveket török, csak a magyart beszélem tisztességesen. Azon, hogy magyar író vagyok, semmilyen hatósági döntés, semmilyen életrajzi fordulat nem képes változtatni. Halott látogatóim eltanácsolnak az utazástól. A temetőbe ásott elődök kinyúlnak a föld alól, és elkapják a bokámat. Maradj, mondta apám. Teljesítsd a hagyományt. Az a feladat, ami vagy. A családapa legyen családapa. Apám fekete kalapban, sétabottal szokott meglátogatni. Azzal becsüli meg a szavakat, hogy ritkán mondja ki őket. Meghívott vacsorára, ami ahhoz képest, hogy már régen meghalt, legalábbis szokatlan. Legegyszerűbb az adott családot választott családdá tenni. Végére is nem meglepő, hogy egy apa azt tanácsolja a fiának, hogy legyen apa. Mindenfajta diplomot szeretek, de egyikre sincsen szükségem. A kávéházban rózsaszínű márvány, velencei csillár, szükségtelenül sok üvegfityegővel. Nemzetközi konferenciáról jövök, különböző nyelveken hibásan, de lendületesen beszéltem, aztán egy kreol vendéglő sarokasztalánál evés-ivásban nem tartottam mértéket. Az imént még csupasz fehér falak, minden úr sötétben, felolvasásom után átmennek egy nagy fogadóterembe, ahol a falon rettentő karddal és bajusszal állnak az egymást követő uralkodók. A kecs-

kelábú asztalokon, nagy tálakon rengeteg hús van. Tegnap az író megváltozott szerepéről faggatott egy élénk riporternő, és gunyorosan kezelte naiv válaszeit. Kerültem az általánosításokat, ami a kisasszonyt bosszantotta. Hogy mi az, ami bennünket egy PEN-világkongresszuson összeköt? Jövünk a világ száznál több országából és talán még több kultúrájából, ahányan vagyunk, megannyi lehetőség az elkülönülésre, és mégis tudunk egyetérteni. Mikor beköltöztünk a szállodába, akkor még a nemzeti irodalom volt a poggyásunk. Most, hogy együtt ülünk, mi vagyunk a világirodalom.

A sajtóértekezleten tűrhetően elmés válaszokat adtam manapság szokásos kérdésekre, most csoszogó, idős férfi vagyok, náthás magánember, hazamegyek. A vonatablakon át az arcomba süt a nap, begördülünk a határállomásra. Csendes tányérsapkások ellenőrzik az útleveletemet, az örökről pisztoly lóg, de nem trappolnak, már nem hadizöldben vannak, hanem európai sötétkében. Süt a nap, hangtalan surran a vonat, óránként lelkendezhetnék, hogy még élek. Az ember néhány betűre és számra csökken, temetői sírfeliratokra, lágerek téglafalába karcolt monogramokra, amelyet régen még a fehérenemű-varrónő hímzett az ingeimre. Az embernek volt neve, nincs neve, egy nagy vizes szivacs lemosta a tábláról. Minden, amit mond, sejtés, derengés, emlékrög, papírrepülőgép. Szék-re áll, és elengedi.

*

Polgár vagyok, és az is akarok maradni. A magam valóságos közegében mindenkivel szemben függetlenséget akarok, amelynek egy-egy darabjáról lemondok a legkisebb gyerek javára. Egyenrangúként tárgyalok mindenkivel, nem arisztokrataként felülről, és nem jobbagyként alulról. A munkásradikalizmus nagyotmondás volt: semmik vagyunk, minden leszünk. Nem lesznek minden, nem lesznek vezetőosztály, lehetnek kisközéposztály. A munkás tekinthető polgárnak is, ez normális és jó. Mindent akarni körülbelül annyi, mint lemondani az elérhetőről. Alulról tömegesen nem lehet felülre kerülni, legföljebb középre. Lehetséges célunk polgári viszonyokat teremteni, jogszerű csereviszonyokat a politikai egyenlőség alapján. Amíg egy pártnak vezető szerepe van, s tagjainak vezetői kiváltsága, addig nincsen politikai egyenlőség. A polgári viszonyok liberális demokráciát jelentenek. Nem igényelek teljes megértést senkitől. Valószínűtlen, hogy az olvasó az én szövegeimet ugyanannyira értse, mint én. Antipolitikai eszszéim önmegszabadító exorcizálásnak tekinthetők. Egy kelet-európai, államkórbán szenvedő páciens házi patikája.

*

Fellej az eszméidért, mint egy tisztességes kisiparos a munkáiért. Értelmes emberek között nem terpeszkedhetnek zsurnalisztikus félreértések. Az érdek nem minden, láttuk a vallások hatalmas erejét, az ember képes elvonatkoztatni sokféle érdekétől. Van-e autonómia áldozat nélkül? Ki-ki megkeresi a maga áldozati helyét. Európának tekintem azt a szemtelen bölcsességet, antinómiák benső-

séges ismeretét, amely nem hódol semmilyen emberi intézménynek, noha tiszteli a bennük felgyűlt tudást. Az európai szemtelenség összeesküvése inkább diákos, mint tanáros, amolyan szeminárium. Ez a szemtelenség bölcsesség mindig pluralista, sohasem dualista. Nem akarja fehérre és feketére felosztani a világot. A dualizmus kedvez a bíraskodóknak, a politikusoknak, de nem kenyere az íróknak. Mindig is az ellen lázadtunk, hogy mindent helyesnek vagy helytelennek, érényesnek vagy bűnösnek kelljen látnunk. Korlátolt elmék erőszakossága ellen lázadtunk eleitől fogva. Tudjuk, hogy nem úgy áll a bál, hogy egyik oldalon a szépek, másik oldalon a csúnyák. Nem aszerint válogatjuk a barátainkat, hogy kinek milyen a pártállása. Aki csak olyanokkal bír barátosni, akik vele egy véleményen vannak, az jobb, ha pszichiáterhez fordul. Meglévő, koros ideológiáink közzvényesek és érzelmeszedéstől ropognak. Még nem igazán lát-szik, hogy ki áll elő valami csakugyan új javaslattal. Ha az európai kultúra térképére nézünk, valami vákuumsejtelem fog el. Valamiért mégis úgy sejttem, hogy a századvégnek az lesz az eseménye, ennek az europlanetáris konverzációnak a létrejötte. Mivel járulhatunk hozzá ehhez az európai társalgáshoz mi, kelet-közép-európaiak? Azzal, hogy nyugatiak is vagyunk, meg keletiek is, egy kicsit barbárok.

*

Külföldön élvezem, hogy nem vagyok egzisztenciálisan belebonyolódva a helyi viszonyokba, kevésbé vagyok elfogult, mosolyogva érvelgetek, éppen csak a játék kedvéért, ha valaki épp az ellenkezőjét mondja annak, amit gondolok, érdekel a gondolat regisztere. Itthon könnyebben leszek mérges vagy kedvetlen. Otthonában az embert megkísérti a hitközség előnékesének a szerepe. A pásztor és a nyáj metaforája. Sarkantyú az állam vékonyában. Avantgárd, élsportoló, vezérürü, mester a tanítványok karéjában, karizmatikus nagyképű. Hányan vannak ilyenek! Aztán meghalnak, eltemetjük őket, és fáj utánuk a szívünk. Külföldön csak kétszer voltam temetésen, Heiner Müller német íróén és Robb van Gennep holland könyvkiadóén. Mind a ketten barátaim voltak. Itthon minden héten mehetnék.

*

Azokra az ügyekre, amelyek a közfigyelmet lekötik, nem élvezet hosszasan odafigyelni. Kaligaro 1995-ben is marginális, mert egy gombát néz déli féltizenkettőkor a kertben, igaz egy nagyon furcsán testszínű gombát. Aranyfénybe mártóznak az üres hinták. Még viszi a lába, ez a valóság, nincs szenvedés. Mi ennek a falusi életnek a titka? A viszonylagos igénytelensége. Nem akarnak olyasmit, ami nekik nem elérhető. Megbecsülik hosszú időn át ugyanazokat a tárgyakat. Itt Kaligaro is az igénytelenséget gyakorolja, régi nadrágjába, cipőjébe búvik, nem vasalja, csak a testén a mindennap tiszta inget, hozzá sem nyúl a nyakkendőkhöz, húsígénye is alábbhagy. Nem kell több, mondja a helybeli öregek viselkedése. Jó, hogy itt még van föld, amelyen az ember ruganyosan lépkedhet, jó, hogy ezek a mezei és erdei utak még nincsenek aszfalttal beborítva. Húzódjunk egy kicsit széjjelebb. Sok hely van még ebben az országban. Kereshet

az ember magának egy olyan házat, amely közel van erdőhöz-mezőhöz, folyóhoz, tóhoz, vagy csak egy kis libaúsztatóhoz. Ez még nem tönkretett, beépített táj. Ez a visszamaradottság a kincsünk, nem muszáj a nyugati tévedéseket sorban megismételni. Titkon-bizton, anarchistamód szemlélem ama dolgok leg-többjét, amelyeket nyugati barátaim fontosnak tartanak. Nagy luxust nem engedtem meg magamnak, nincs mondhatni semmim se. Szeretném feltartóztatni a pillanatot. Élni jó, különösen, ha zavartalanul létezhetünk, és nem kell attól tartani, hogy felfalnak. A szomszédaim szegények és igénytelenek. Bejön a házba, amely egyébként nyitva van, Vera néni, almás-mákos rétest hozott, nehéz göngyölegeket. Bejön Teri néni, telefonozni szeretne a lányának szüreti munkálatokról. Bejönnek, elmennek, tapintatosak. Tanulom a réten, a hegyen a napfényes délután nyugalmát. A boldogságról van egy gyermekkori képem, tisztás, vízpart, lombok, ég, vadvirágok. Aprócska, semmiképp sem nagyszabású változókat el tudnék fogadni a tájon, többre nincs szükség, így szép, ahogy van.

*

Ezt az unatkozó kiszorulást abbahagyhatnám, ha még van valamennyi időm, azt miért is vesztegetném a hanyatlás részletezésére. Jellemzőbb rám a visszatérő, peripatetikus, sétálva-vándorolva megújulás. Körüljárjuk a vizsgált tárgyat, akár egy várost, s a visszaemlékezésnek a továbbhaladás a feltétele. Az ágyam és az asztalom néhány lépésnyire van egymástól, ide-oda bolyongok közöttük, szaporábbra vált a felvillanások és az elhomályosulások ritmusa. A lekonyuló ballisztikus ív nem program. Egyszer csak lebénul a vezeték, és kiég az agyvelő. A halál legyen baleset, és nem az előkészületek koronája. Ha magasztosnak is látszik a nagy sötétség és a végső ítélet, az öregség miatti panaszt gyerekes hálátlanságnak érzem olyan emberek részéről, akik szép kort megéltek, akárha komisz tapasztalások árán is. Az elvetemült túlélők jóleső biztonságérzéssel kezdenek hozzá a reggelijükhöz, tudva, hogy aki csak egyetlen napot él, az sem fizet rá, annak is megéri végigjárni a kalandot, amely egy ordítással kezdődik és egy mély, hörgő lélegzettel végződik. Mivel az élet véges, minden okom meg lehetne a sietségre, de mert az élet véges, semmi okom sincs a sietségre. Tünékeny az ember.

A Silistra-korszak

Részlet a Vakvilág című regénytrilógia II. kötetéből (A test)

Úgyhogy a város és a körülötte lévő világ újra összegegyült az ablak előtti íróasztal és a radiátor között a pizsamámba törült bélyeggyűjtő nagyító forró fókuszában, ahogy a jobb szemem elé tartottam. A szobában az asztalon és az ablakpárkányon illatoztak anyám virágai és szobanövényei, olyan volt tőlük a szoba, mint valami akvárium. Sokszor, amíg ebben a dzsungelben tébláboltam, leszakítottam egy friss begóniát, koszos körmömöt belenyomtam a zsenge ciklámenszínű kehelybe, felnyitottam, mint egy apró gyümölcsöt, és ujjaim között nedvesen illatozó nyers húsában gyengéden eldörzsöltem a finom pépes magházat. Vagy összehajtottam az aloé nagy, kövér levelét, nyersen reccsent, és a kezemben maradt gyíkszerű ága, recés volt, gennyedző sebét a nyelvemmel megérintettem, hogy érezzem keserű epe ízét. Bedugtam fejemet a muskátli egzotikus virágai és pihés levelei közé, lebegő hajjal úsztam a fuksziák között, aztán az ablaknál megint dermedten figyeltem, mint azóta annyiszor, újra meg újra, álmomban és emlékeimben, a dombokon és a lankákon elterülő Bukarest panorámáját és fölötte a holland festményekhez illő égboltot. Érdekes, hogy azoknak a perceknek a valósága, amikor a magányos, lefeküdni küldött kisfiú (miközben a nappaliból beszűrődő televízió hangja és apám elfojtott nevetése jelezte, hogy „A képernyő híres komikusai” című adás van műsoron) kísértetként bolyongott a szobában, a növények zöldjétől és a délután szomorúságától csüggedten az ablakhoz ment, és az üveghez nyomta homlokát, tehát épp abban a múlt és jövő nélküli pillanatban látott valóság: a kigyózó Ștefan cel Mare út, a megfeszített Krisztusok a villamosvezetéket tartó fémoszlopokon, Kutyus bácsi fekete, sáros udvara, a kenyérbolt, a szemközti udvaron cseresznyeszilvát lopkodó Paul és Vova, egy minden porcikájában zötyögő, körös-körül nagy port felkavaró villamos – ez a szilárd, rideg, durva, nagyon tisztán látott-hallott valóság idővel elmosódik, már-már felidézhetlenné válik, és lassan-lassan az álmok, a lefényképezhetetlen, azonosíthatatlan és hűtlen emlékek, amelyeket kellemes érzések hatására utólag kiszínezünk, főleg amikor felidézzük vagy rekonstruáljuk őket, a szélben és boldogtalanságban, egymásra rakódnak, megmártóznak a valóságban, megfertőződnek tőle, tükröződnek benne, és a valóságot tükrözik, amíg egy különös lelkiállapot, a sóvárgás, amely nem tesz különbséget álmom és valóság között, el nem hatalmasodik életünk minden kedves és varázslatos képén. Amikor anyám gyurmát vásárolt, nagyon ritkán, mert később eltaposva, rátapadt hajszálakkal neki kellett az egész lakásban felszededegetnie, kivettem a celofánból a hat darab lenmag szagú rudat, szétválasztottam őket, és boldogan nézegettem: a sima, puha, mégis szilárd, barna, lila, fehér, piros, zöld és sárga hengerek mintha megele-

venedtek volna, egy ideig úgy játszottam velük, anélkül, hogy átgyúrtam volna őket, csak az ujjlenyomatom maradt rajta olajos bőrükön. A lila gazfickó volt, a barnával és a fehérrel szövetkezve el akarta rabolni a piros hercegnőt. A sárga volt az én hősöm. Kicsit megsodortam a tenyeremben, hogy magasabb legyen, aztán berontottam vele a felsorakozó gonoszok közé, lelöktem őket, és megdöntöttem hatalmukat. Kiszabadítottam a hercegnőt, elismerése jeléül begörbítettem, és mint egy gyűrűt, a sárga hős köré tekertem. És csak azután láttam hozzá, hogy barna, zöld koronás, piros gyümölcsű fákat, lila szemű, piros hernyószájú embereket, barna ajtós-ablakos, sárga házakat formázzak belőlük... Az emberkéék lába közé perverz módon kis fehér kukacot tettem, és figyeltem az ajtót, nehogy valaki bejöjjön, és rajtakapjon. A legkisebb zajra felkaptam és össze gyúrtam őket, az ujjam között kibuggyantak összepréselt zsigereik. Ha unatkoztam, nem törődtem a színekkel. Mindenestül össze gyúrtam a fát a levelekkel, a gyümölcsökkel együtt, hozzátapasztottam a házhoz és az emberkéékhez, míg az egész gyurma foltos, zsíros masszává nem változott, még feltűnt benne egy-egy eltorzult arc, ablakon szétfolyó alma, sárga kilincs. Később, újabb formák és gyúrások után a valamikor oly tiszta, fényes henger alakú gyurmából szürke, ráncos massa lett, mint valami állat agya, és beledobtam egy régi kartondobozba. Tele szöszmösszel és morzsával, a Hófehérke játékról lemállott papírdarabkákkal – egy sapka széle alatt a törpe arca, cipőrészlet egy gomba mellett, felhő a kék égen –, a húsvéti nagytakarításkor találta meg anyám, a személtlapátra tette, és kidobta a kukába.

Az álmodott, a felépített és átélt színes képeken, amelyeket az agyam gyűröten, darabokban leszededet belső faláról, ahol tízesével rétegesen egymásra rakódnak, mint a plakátok, ugyanúgy egymásra kerülnek a betűk, összetapadnak a szövegek, a bűzös csiriz feltáskásodik és lepattog, mint a rockzenész gitárján a dizőz melle alól elővillanó, az indián jósnő szája elé fekete markerral rajzolt pénisz? Nem tudhatom, mert egyrészt amit láttam, a szemem már meghamisította, és régen beleolvadt a titokzatos alomképekbe, másrészt maga a válogatás is úgy működik, hogy egyszer hártavékony, áttetsző ujjak húzzák elő az álomképet, míg a valóságos emlékeket elefántcsontkemény ujjak, és nem is az illatuk (hiszen az első emlékeim is csak később egészültek ki a felkavaró parfümökkel), inkább a felidézés módja szerint különböznek egymástól, és hasonlóan a szobám zöld szobanövényeihez, egy szerteindázó ágban összepréselődnek. Milyen könnyen osztályoztam régebben az emlékeimet, micsoda hibátlan rendszert dolgoztam ki! Nemek, fajok, ágazatok, rokonsági fok szerint ősi kimérából kiinduló közös törzset rajzoltam nekik, amely különös jelenségminták, hallucinációk és látomások szerint rugalmasan szerteágazott illúziókká és jelenésekké, izmain és nyelvem emlékeivé, a hallóidegeim felfogható hangjaivá és csakráim lángjává. Akkor (amikor kamaszkoromban szakadt pizsamámban éjszakákon át ültem az íróasztalomon, lábamat a radiátoron melengetve, a csillagok fényében dermedten figyelve az utat) azt hittem, szigorúan tudományos alapon megérthetem, görcsösen az elmém fölé kerekedhetem, a fogammal elérem a rózsát, és büszkén kihúzhatom magam a mennyei karzat tapsvihara közepette. Akkor még nem tudtam, hogy én magam vagyok az a rózsza, és hogy a gerincoszlopom, a lobogó hajam, a fogam és a mennyei karzat ellenére – mert a rózsán kívül

semmi más nem létezik – mégiscsak meg kell kapaszkodnom, és magamat kell felemelnem, meg kell nézmem magam, arcomat bele kell fúrnom az elmém bíborosan bársonyos szirmaiba, tüdőmet megtöltenem átható, ólomnehéz illatával, és ezt a valóságos és a virtuális életem minden pillanatában meg kell tennem, mert a megfogalmazás maga a mentális rózsa létezése, a rózsa és az összes képzeletbeli képe éppen az a látás, amellyel önmagát látja, az orrlyukba hatoló illat, ahogy szagolja, és a kard, amely a végtelenségig önmagát szabadlja. Csak később jöttem rá, hogy itt nincs szigorú hierarchia, itt a fajok nem egymásból fejlődnek ki, mert itt a darázsfészekből gyíkok is kibújhatnak, és a lepkék párzásából medúzák születnek, a porból bolhák lesznek, az állatok egy nagy fán nőnek, a planétáknak külön életük van, és zafír pályáikon csillagot legelnek. Most másképpen osztályozok és másképpen értelmezek, tudománytalanul és kezdetlegesen, a lepkéket a színük szerint, az állatokat a farkuk hossza szerint, a nőket a szemükből áradó melegség szerint és a férfiakat az arcukon lévő anyajegy szerint. A valóságos Silviát a több színttel a föld alá, a fekete ágyon meztelenül alvó Silvia rekeszébe helyezem, és élesen elválasztom a Bolond Dan borzalmas elméjének Silviájától vagy akár félig gyengeelméjű, félig tündéri önmagától.

Mert az elme törvényei túl bonyolultak ahhoz, hogy az elme megértse őket. Tudja, hogy ott vannak, ahogy a csontvázunkról is tudunk, anélkül, hogy valaha látnánk. Csak ha ő is *akarná* a csontvázat látni, mert *csakis* ezért létezik, hiszen az egész életünk nem más, mint saját elménk félelmetes önmagán végzett élvezetboncolása, azzal az örült reménnyel, hogy a maga teljességében megértjük, és nemcsak a maga teljessége miatt, hanem inkább azért, mert a teljesség felismerése nem egy pillanat, hanem örökkévalóság, tehát a megértés sem lehet más, mint az egész tér felismerése *minden* időben. Tehát ha a rózsa önmagába néz, éppen attól nőnek új szirmai, amelyekre szintén új pillantással kell néznie, mintha a csodálatos virág látóideget növesztene, amellyel a láthatatlan látható.

*

Nem tudom, tényleg nem tudom, honnan erednek a „legrégebbi emlékeim”. De azt sem tudom, miért tartom őket olyan régieknek, sem azt, hogy mikor jutottak először eszembe. Kétségtelenül mindig megvoltak, de csak fiatalkoromban engedtem ki őket a burokból, és helyeztem a „legrégebbi emlékeim” címke alá. Sohasem értettem, hogyan parancsolok az emlékezetemnek, mit csinálok, amikor utasítom, hogy jó mélyen kutasson a múltban. *Hogyan* utasítom? Milyen kódot használok? És honnan tudom, hogy oda, és nem amoda kell küldenem? A szédületes ideghálózat hogyan alakítja át ezt a kódot a mentális térben? Hányszor meredtem az ujjamra, minden erőmet összeszedve megparancsoltam az elmémnek, hogy mozgassa! Természetesen semmi sem történt. Mintha egy ceruzát vagy levágott, testemtől független ujjamat akarnám mozgatni. Hogy az ujjam megmozduljon, „valóban” akarnom kellett, hogy mozogjon, de mit jelent az, hogy „valóban”? Mit jelent nem kételkedni önmagadban? Mit jelent a hit? Hirtelen *akartam*, hogy mozogjon az ujjam, és az ujjam megmozdult, és ez nekem akkora csodának tűnt, mint a vakok és a sánták gyógyítása, mert mi mind, életünk minden pillanatában méltóságteljesen parancsolunk a lábunknak, karunknak, szánkknak és uj-

junknak: „Kelj fel, szedd össze a fekhelyed, és járj!” És testrészeink megelevenednek, ugrálnak örömben, és hálát adnak a Jóistennek ezért a csodáért. Minden reggel alvó testünk fülébe súgjuk: „Talita, kumi!”, és a tizenkét éves kislány kinyitja szemét, fölkel, és járkalni kezd a szobában. Az anatómusok hálózatos képződményekről beszélnek, és a *locus coeruleus*-ról, az ábrákon az agytörzs metszete látható, fekete és vörös vékony rostok, szőlővenyigeként lemesztett idegek, nyúlványok és dúcok, a bolygó és járulékos idegpályák, de ez az egész élettelen, rideg és közömbös a hit teste nélkül, amely testünk birodalmában fellobbantja a csodák tűzijátékát. Ugyanúgy beszélünk a valóságos képekről, amelyeket akkor elevenít fel emlékezetünk (ki által?), amikor fel akarjuk eleveníteni (és ezáltal vajon nem mi magunk vagyunk-e alkotóik, különben honnan tudnánk, mit akarunk, miután a kérdésben van a válasz?), és az álom vagy a képzelet képei, ha sor kerül rá, emlékké válnak, és ezeket az emlékképeket is ugyanazzal a kiismerhetetlen rendszerrel hozzuk létre, mint a valóságos életről kiragadottakat. És ha a friss emlékeinkben különös ismertetőjelek szerint szétválnak a valódi és a képzeletbeli képek, ha azt parancsoljuk a gépkezelő karnak, hogy minél mélyebbre nyúljon vissza a múltba, annál jobban elmosódik a valóság határa, és nyilvánvalóan összekeveredik az álommal. A két eddig sterilen elválasztott ismertetőjel most már közös: az érzelem erőssége, a múlt bűvölete, a távolság varázsa, a szokatlan nyugtalanság, nyomasztó, elviselhetetlen vegyületek szivárognak a belekbe, a nap-kötegekbe, elfekélyesítik, cseppfolyósítják, összeszorítják őket, forró a lehelet, elhomályosodik a szem, kiszárad a száj, és agyféltekénk tágra nyílt szemé elé zavaros képek tódulnak, amelyeket azért ismerünk fel, mert ott vannak agyunk kambrium-, devon- és szilurkorszaka óta, amikor még az álom és a valóság együtt volt azon a káprázatos vidéken, amelynek csak a maradék szikrái jutnak el a „legrégebbi emlékek” közé meg az álmokba.

Az első emlékek éppen azok az első megmagyarázhatatlan villanások, felismerhetetlen és mégis ismerős részletek, mintha a szüleim és az ő szüleik által fel-fogott képek öröklődnének, és olykor bennem, az én emlékeimben is felvillannának. Honnan kerülnek elő a hatalmas paloták, sárgás kövezetű oszlopcsarnokok, hatalmas márvány mozaikpadlók, amelyeken az álmaimban érzékszálódással magamat látom áthaladni, de valamiért a valóságból fakadó látomásaimban is, amikor várok a trolibuszon, vagy ha kinézek az ablakon? Honnan kerülnek elő a teljesen ismeretlen városnegyedek, amelyek olyan tisztán rajzolódnak ki előttem, hogy le tudnám írni a háromszögű, egy-egy magányos sín párral kettészelt tereket körülvevő épületeket? Honnan a szobrok? A kőasszony a tágas, üres tér közepén, ahogy hanyatt fekvé lebeg egy méter magasan impozáns porfír talpazata fölött. A csipőjüknél összenőtt, vízfejű sziámi ikernők. A pattogzó vakolatú ház, bejárata fölött két bámulatos atlasz tartja az áttetsző, gyerek tejfogakat idéző kőbalkont. És megint a küklöpsszerű építmények, és megint a csodálatos napfelkelték ragyogása a tengeren, a parton márvány erődök... Ezek volnának az első emlékeim? Akárhogyan is, ez az első és legértékesebb szintje annak a vágynak, hogy visszahulljak a múltba, és a múltat összezúzva tovább zuhanjak az ősmúltba. Talán ezek közül az áttetsző, a lélek legmélyéről derengő képek közül a legrégebbiek szinte összeolvadnak azzal a fényvel, azzal a rikító sárgával, a könyvem és az életem néma különösségének magjával.

Közvetlenül utánuk és valahogy belőlük fakadnak a gyermekkor első, valóságos emlékcserépei. Ezeket jól ismerem, a sok beavatkozástól lekerekedtek, a gyakori fénytől elsárgultak, a szaguk olyan, mint az anyám táskája mélyén lapuló kacatoké: biztosítótűk, forgalomból kivont aprópénz, szakadt szélű fekete-fehér fényképek, rozsdás karóra, papírba csomagolt műfogsor... Nem tudom, hová sorolhatnám ezeket, közülük talán kettő átmenetet képez a korábbi ős-emlékek és a kicsi, elképzelhetetlen Mircisor kalandjai között, akinek szőke, puha hajfürtjét szintén anyám táskája őrzi egyetlen bizonyítékként, hogy valaha tényleg létezett. Ezek közül is az első emlék, de ezt inkább érzem, mint látom, hogy valahol nagyon magasan, talán egy magas épület legfelső emeletén vagyok. Ki tudja, milyen belső műszerrel érzem, hogy a város középpontja lehetnék. Miért vagyok ilyen magasan, és az előttem lévő üvegen – mint tágas kirakatban – miért tárul elém ez a széles és felfoghatatlan panoráma? Talán egy nagy üzletház, talán a Victoria legfelső emeletén vagyok. Igen, egy nagy üzletház, de valami, a tájékozódási képességem azt súgja belülről, *nem* a Victoria. De nem tudom megfejtetni a képet, mert közben összeszorul a szívem. A széles üveg mögött, mélyen a lábam alatt, görbe, lila fal körvonalazódik a sűrű, az izgalmmal azonos színű alkony előtt. És ez volna minden, ha nem kísérné azonos színű érzés *is*, amely az alkonytal és a vággyal együtt arra utal, hogy itt valami nagyon régi, nagyon értékes, nagyon szubsztanciális látható a szigorúan absztrakt kép ellenére. Innen, erről a titokzatos törzsről válnak le az álmaim: a bensőm üres telkeire épült óriási, zsúfolt, többemeletes üzletházak, eltévedek a vállfákkal teli állványok, ruhák, öltönyök között, megtorpanok a játékosztály kacskaringós folyosóin. És leginkább a liftes álmok, mert ott, a Victoria, a Bukarest és a Tengeri Sas üzletekben, amikor még kétéves sem voltam, és felváltva ölben vittek a szüleim, éreztem először a magasba siklás fenségét és iszonyatát, amikor az üvegajtós fülke átsuhant az otromba liftaknán, a vastag mennyezeteken, és mindig újabb, fényesen kivilágított, vásárlókkal és ruhákkal zsúfolt szintek részleteit villantotta fel előttem, mint a levegő megannyi állomását. Az a finom, könnyű siklás később lift-iszonyt váltott ki belőlem, rémlátomásokat rossz liftekről, ahogy az akna falához csapódva elakadnak két emelet között, vagy a legfelső emeleten akkorára nő a távolság a lift és az ajtónyílás között, hogy az úr fölött kell átugranom, azzal a kockázattal, hogy nem sikerül, és belezuhanok a hatalmas, ismeretlen mélységbe. Később, amikor a lakótelepre költöztünk, a Ștefan cel Mare útra, legalább egy évig a malteros lépcsőn jártam fel az ötödik emeletre, minden emeleten elhaladtam a tátongó nyílás előtt, amelyre később liftajtót szereltek, és megkértem anyámat, engedje, hogy lenézzek abba a kútba, rettenetesen félttem, ahogy közeledtem a szakadék széléhez, szorítottam anyám kezét, és egyetlen pillantás után durva szoknyáján keresztül a lábába kapaszkodtam. Az első nyár után apám az ölébe vett (hatéves múltam), tárva-nyitva hagytuk az ajtót, és elindultunk. „Lifttel megyünk”, mondta apám. Olyan jól emlékszem a hónaljban átizzadt atlétatrikójára, hollófekete, hátrafésült hajára, borostás arcára, dióolaj illatára. Én is csak gatyában és trikóban voltam. Mióta beszerelték a liftajtókat, egyedül is kijöhettem a folyosóra, hogy játszani hívjam Sandut, de nem mertem le- vagy felmenni a többi szintre. Az alattunk és a fölöttünk lévő tér egész egyszerűen félelmetes és kiismerhetetlen volt. Aznap indított

ták be a liftet, és elég sokáig kellett várni, hogy mi is bezállhassunk, mert a lakók izgatottan jöttek-mentek velem. Apám megengedte, hogy én nyomjam meg a bakelitgombot, habár engem a zöld meg a piros kis égők jobban érdekeltek, ahogy a vasajtó dübörgő csapódására varázslatosan életre keltek. Végre a lift előttünk is megállt, beléptünk a szűk fülkébe, ragyogott az új tükör, beszívta a festék meg a terpentín illatát, és a lift elindult. Előbb felmentünk a tágas és ismeretlen hetedik emeletre. Apám nélkül meghaltam volna a kétségbeeséstől. De ő még feljebb ment a lépcsőn, a titokzatos, varázslatos nyolcadikra, a fonnyadt virágú leanderekkel teli teraszra nyíló zárt ajtóig, a gépház és Herman ajtajáig, aki évekké később megmentette az életemet, és akivel a nyolcadik emelet lépcsőjén üldögélve a végeérhetetlen délutánokon később is sokszor beszélgettünk a fraktálokról (a tér alakzatairól), a sugarakról és Istenről, miközben a világ színes köntösét figyeltük. De főként azt a fényt nem felejttem el (nemrég újra láttam), amelyben fürdött az a tér. Aztán megint lementünk a hetedikre, bezálltunk a liftbe, leértünk a földszintre, majd a tömbház belső részében tett sámáni utazástól kimerülve visszamentünk a földkerekség egyetlen barátságos és *valóságos* helyére, a csendes és meghitt lakásba.

Egy másik kép, amelyet első emlékeim között őrzök – és olyan gyakran megjelenik utólag felidézett, összekeveredő, ismétlődő és egymással kiegészülő álmainban, hogy együttesen képezik azt a vájatot, amely annyira mélyre hatol belém, mint egy libériai hajó, felsértve az *én*-nek nevezett építmény burkát, és behatol a személytelen zóna kiismerhetetlen, holdfényes márványpalotái közé, aztán tovább süllyed, a pincékbe, az odúkba, a kízókamrákba, majd átvág ezen a burkon is, be a forró mellkasom zsigerei közé –, látom magamat, ahogy megyek a fényes, kemény, vörös és fehér mértani ábrákkal telerajzolt kőlapokon egy nagyon magas kupola alatt, a pillérek között látszik a viharos ég. A kupola olajosan sötét, elveszítettnek érzem magam, mint egy ismeretlen isten templomában. Oszlopokkal övezett folyosóra érek, végigmegyek rajta, a falakon fáklyák lobognak... Az oszlopok csúcsívei között gomolyogva örvénylik az ég, mint a zavaros víz... Tudom, hogy jártam ott, nem csak álomban, annak ellenére, hogy most az egész mintha az álom távcsövén nézném, pedig egyszer valóban jártam abban a néma és kopár és nem csak az én arányaimhoz, hanem a felnőtt emberhez képest is hatalmas palotában (meztelen kislány csoszog a meleg, távolba vesző kőlapokon, nagy-puha-fejű teremtés, csillogó szemű, végtagjai édesek, hasa domború, hihetetlenül finom bőrű, áttetsző, mint a medúza teste, a csarnok pillérei között rézsútosan beáradó erőteljes fényben), de még egy istenhez képest is, hiszen egy kétéves gyermek számára minden felnőtt isten, és az útjai kifürkészhetetlenek. Amikor először láttam a Monsú Desiderio félelmetesen gyönyörű, rettenetesen romos palotáit, tudtam, hogy ő is járt ott. És Jean Lorraine is járt ott, és még sokan mások, talán mind járunk ott, az első emlékek ködös földjén, amely aztán az álmainkban, majd a képekben, a könyvekben és a költeményekben tárul fel újra, és minden részecskéjéből a vágyakozás fahéjillata árad.

És vannak kétségbevonhatatlan emlékeim, amelyek szintén belekeveredtek az álmokba, de őrzik növekedésem helyel-közzel azonosítható tárgyait és helyszíneit. Ezek akkor kezdődtek, amikor átjutottam a szülőcsatornán, és mint valami kételtű, a magzatvizet földi létre cseréltem, amelynek ereje (hatásfoka) csak

tizedrésze az életének. Ha az anyaméhben gyakorlatilag folyamatosan álmodtam, az eredeti fény egyre távolodott, aztán teljesen eltűnt, amikor *ő* helyett – *ő*, Isa – azt kezdtem mondani, *én*, és amikor a belső szerveimtől kapott képeket elválasztottam a teáskanna, a kanál, anyám, a párna, az ablakra hulló hó látványától. Vannak emlékeim Silistráról, tisztán vizuálisak, képtelenség anélkül megragadni őket, hogy teljesen össze ne törjenek, ahogy a lepkét sem lehet a szárnyánál úgy megfogni, hogy ne nyomorítanánk meg a repüléshez. Nem emlékszem az U alakú ház minden részletére, a nyomorúságosan festői, recsegő-ropogó telekspekulációs házra, és amikor néhány évvel ezelőtt, hosszas bolyongás után egyszer csak előtte találtam magamat, alig ismertem rá. Mégis tudtam, hogy az *az* a ház, az *én* első házam, mert olyan illata volt, mint a bőrömnnek, és ugyanolyan érzékeny volt a kocogtatásra, mint az ínyemben az egyik fogam. Úgy volt *betájolva*, ahogy kell, mintha az agyam abból az időből, amikor a világ még tele volt fehér folttal, őrzött volna egy térképet, amelyet addig lehet forgatni, amíg a silistrai ház inkább az inaimban és ízületeimben, mint az emlékezetemben őrzött belső térképpel teljesen egybeesik. Úgyhogy egész testemmel látom az ajtót, az apró téglavörös virágokat a kövezet hézagjaiban. Egy óriási, tyúkszaros pulykát, lila gyöngye fityeg a csőrén. Csőrét időnként a drótkerítéshez dörzsöli. Látok egy fiatal férfit, trikóban, bő melegítőnadrágban az udvaron borotválkozik, a drótkerítésre akasztott kerek tükör előtt. Apám. Haja fekete, csillog, mint a tükör, fejére tapad (éjszakánként hátul összegabogozott női harisnyával lekötötte). Lemossa arcáról a borotvahabot, állán, szája körül a bőre kékesszürke. Látom anyámat, fehér és meztelen, hasra fekvé elnyúlik az ágyon, csípőjén a rákvörös, hatalmas lepke. Mint koncert előtti hangoláson, halkán búgja: „Apuka mindjárt megdögönyöz.” De ez egy gondolati képsor, leírt hangjegyek, nyoma sincs benne az élő hang emlékének... Látom magam párnák között a keskeny ágyon. Úgy ülök, „mint az urak”. Nem tudom, miért van mellettem az ágyon a nagy tükör, életnagyságban látom benne magamat. A velem azonos kisfiút, ő is párnák között ül. Mircișor. A szoba is szűk, mint az az olcsó, nevetséges gyerekruha, amit állandóan viselek. Természetesen kék ingecske. Az állam alatt kék szalaggal megkötött sapka. Az asztal mintha lábak nélkül a levegőben lebegne – rajta szenes vasaló. Van valahol egy lavór is. Az izzó vasaló forró illata. Egy néhány évvel korábbi álom elég jól kiegészíti a képet. Akkor még nem tudtam, hogy életem első két évében tulajdonképpen nem is a földszinten laktunk, hanem a ház emeletén, az egyik erkélyes szobában. Csak az álmom után kérdeztem meg anyámtól, ő rémülten és zavartan, mint mindig, ha a múltrol faggatom, azt mondta, hogy valóban. A kékre meszelt, fakó, feltáskásodott és repedezett fal melletti falépcsőn jártunk föl. Beléptünk a kis papírtapétás előtérbe. Tisztán láttam a tapéta minden kis virágát, minden éles, pontos és sűrű volt, mint a valóság szövedéke. Valóságos volt, az izgalomtól alig kaptam levegőt. Egy nagy rákvörös ajtó előtt álltam. Ó, és valahol a párkányon volt még egy muskátli is. Hogy láthattam minden szirmát, ahogy vörösre festette a levegőt és a levelén külön minden pihét? Hogy érezhettem az ujjam között eldörzsölt muskátlilevél illatát? A nehéz ajtón se zár, se kulcslyuk, a furnér leválik a korhadttal megvetemedett lemezről. Itt minden régi, ócska és romos. A megsárgult tapéta szakadozik a falon. Habozok, mint minden álomban, de a kísértés erősebb a szégyennél, és benyo-

mom az ajtót. Vályogépület, a szoba falán az agyagból helyenként kilátszik a szalmatörök. Az egyik falon foszladozó, kék faliszőnyeg, nagy gőzölgő kannát ábrázol. Az egyik sarokban fapad, lehet, hogy egyébként a szoba teljesen üres. Középen ül anyám, haja lánghat a repedéseken csóvákban beáradó vakító fényben, anyám nagy farkaskutyát tart a vállán, csillogó agyarái között kilógó nyelvvel olyan, mintha nevetne... Mindkettőn engem néznek, rangsor szerint, az elmém mélyéről irgalmatlanul kiásott zárka közepéből.

Ehhez hozzáillesztenék még egy fényképet is, egyet a kevés, másfél éves testem ezüstnitráttal rögzített lenyomatai közül, amelyet anyám a lánykori táskájában őrzött. Mindig riasztottak a fényképek, mert a száraz kövek fosszilis rovátkás lemezeire hasonlítanak, amelyben az állat elviselhetetlen fájdalmak közepette széttiporva, megkövesedve, reménytelenül szétvetett lábbal örökre úgy marad összenyomva, egy borda, egy koponya, egy combcsont, szétszórt, valószínűtlenül kificamodott ujjperecek... Milyen nyomorúságos múzeum, micsonda csonttár anyám ócska táskája! A hároméves kori hajfürtömmel, az ősrégi iratokkal! A fényképekkel, amelyek arról árulkodnak, hogy valaha más testben, másképpen, másvalaki voltál, a korai napsugarak fényelektronjai visszapattantak vállig csupasz kis karodról, az elől sündiszómintás ingecskédre és piros cipődről, behatoltak a fényképezőgép szerkezetébe, összegyűltek a fényérzékeny lemezen, a szűz filmet az idő töredéke alatt borzalmasan és varázslatosan bemocskolták. Az udvaron állok. A virágágyás előtt. Egy darabka ösvény. Málló faldarab, alacsony ablak. Szememre nyomott ökölrel sírok. A hasamat kidüllesztetem, a lábam meztelen, kövérkés, a térdemen gödröcskék. Az arcomon lecsurgó könnyek még ezen az időtől megsötétült fényképen is csillognak. Próbálom felfedezni az akkori vonásaimat, de olyan, mint amikor egy álomban, minden különbözőség dacára *tudod*, hogy az a (sápadt, lenfehér hajú és barna üvegszemű) ismeretlen tulajdonképpen a régi barátod, mintha alapvető, kitapinthatatlan és fizikai megjelenésétől teljesen független azonossága volna, ami nem benne, hanem benned van, és nem más, mint a felismerés kétségbevonhatatlan bizonyossága. Emlékezetem egyetlen szála sem köt ahhoz a Mircișorhoz. Csak azt mondták egyszer, amikor megmutatták a fényképet: „Nézd, ilyen voltál másfél éves korodban. Sírtál, mert a fényképésznek is fehér köpenye volt, mint az orvosnak, aki injekciózott. Nézd, ez annak a tolvaj Victoriának az ablaka – vajon merre van, ha még él egyáltalán –, nem létezik, hogy nem emlékszel rá. A bölcsődében dolgozott, és mindig rahátot és kekszet hozott neked. Jaj, hogy szeretted, mint mindenki azon az udvaron! Mert te voltál ott az egyetlen gyerek, Catana néniéknél...” Nem emlékeztem Victoriára, mint olyan személyre, aki körül keringeni tudnék, sem a háttérből felderítő vonásaira. Minden és mindenki a hajdani Silistra U alakú házának udvarán olyan, mint valami sűrű massa – mint a keksszel kevert reszelt alma, amit ettem –, összekeverednek benne az arcok, az árnyak és a fények: az udvar kövezete, az olyan magas virágok, mint én, az emeleti erkély, a nyüzsgő emberek, Nicu Bá zöld, egy méter hosszú oldalkocsija a motorbiciklijén és szenzációs mutatója, amikor hazahozott velem egy részeg szomszédot, aki velem együtt elesett, és kész csoda volt, hogy nem törte össze a csontomat, aztán az ételmisszerbolthoz vezető út *ösztönös felismerése* (egyfajta belső irány, egyfajta eleve „tudom”). Néhány szomszéd gyerek: Tányérnyalagató-

Mia és a testvére. A szemközti ház, a furcsa tornyával. Fönt a nyári felhők, az úton a tócsákban tükröződő nap. Egyszer egy rézcseggőt fogtam a kezemben, amit az öreg Catana bácsitól kaptam. Fehér ruhában voltam, és egy tócsa mellett guggolva finoman sétáltattam a csengettyűmet a vízen, egyik szélétől a másikig a kövér, fényes napsugáron. Hirtelen kicsúszott a kezemből, és hiába kavartam fel ujjammal a vizet, nem találtam. Emlékszem, nem sírtam, mert valahogy tudtam, hogy így kellett történnie. De a bánat, hogy elvesztettem, minden életkoromon végigkísért, mint vékony aranyszál, mint puha, százlábú életem idegvégződése, amit ha meghúznék, biztosan most is hallanám a mélyből a csilingelését.

Aztán anyám olvas nekem. De nem látszik se anyám, se a könyv, csak az érzés van, ahogy testemmel elhelyezkedem, és az anyának nevezett *funkció*, az előzetes tudás arról, hogy bizonyos időpontokban olvasott nekem. Nagyon homályosan érzékelhetőek a színek, a szoba ködös kékje, akkoriban az egyetlen, betonpadlós szobánké, a rezsón állandóan fortyogtak a fazekak, de ezek a felvilanó részletek nehezen rögzíthetők. Inkább csak amolyan találgatás, hogy az ágyon tapinthatóan és érezhetően talán volt egy csíkos takaró. És édes, enyhe fájdalmat érzek a gyomromban, ha arra gondolok, hogy ez „annak az emléke, hogy anyám olvasott nekem”, ez az az emlék. Anyám ezerszer is olvasott nekem a keskeny fapticcsen, amelyet ágyának használtunk, mégis csak egyetlen pillanat váltotta ki (sosem fogom megtudni, miért) puha kobakom apró idegsejtjei kis csoportjának sarjadását és az idegsejtnyúlványok összefonódását, gyöngéd érintkezését a szomszéd idegsejtekkel vagy axonokkal, a közeli idegpályák áttetsző hártájához csatolt pályákkal, a távolabbi rostokkal, billió alakzatát az agy többi billió alakzatával, beindítva a keresést, kijelölve és irányítva a többrétegű ellenőrzést, amelyet a felismerés enyhe fájdalma igazol, hirtelen rezonálni kezd, és a többi néma és sötét pálya mélyén is vibrálva és villanva hirtelen kigyullad, majd az elmében is megjelenik „pontosan annak a pillanatnak az emléke, amikor kiskoromban egyszer a silistrai lakásban anyám melletttem ült, és egy könyvből olvasott”.

Milyen hatalmasoknak kellett lenniük azoknak a nappaloknak! Micsoda tornyok, micsoda harangláb, nálamnál négyszer magasabb emberek, ha felnéztem rájuk, teljesen hátra kellett hajtanom a fejem! És milyen tisztán kellett látnom a szememmel, amelynek retinája még olyan üde volt, mint az alig kibomlott levél átlátszó hártájá, mint a harmatcsepp. És micsoda érthetetlen és tiszta hangok, mint a bálnák éneke, hatoltak a hallócsatornámba. Ha ölbe vetek, ami gyakran megesezt (még most is itt kavargó a fejemben: a hatalmas város egyik ismeretlen utcáján az apokaliptikusan szakadó hó alatt anyám ölében vagyok, szalad velem, a hó fénye bántja a szememet, anyám sír; kórházba megyünk), a repülés vagy a lebegés érzetét keltette bennem, ami későbbi álmaimban is sokszor előfordult. Bukarest fölött lebegek az alkonyatban. Kikerülöm a kupolákat, nagyon közelről nézem az oromzatokon elhelyezett allegorikus szobrokat. Minden dísz, minden bordázat, a tetőszerkezetek minden hajlata, a városközpont régi épületeinek időtől porladozó homlokzata még a helyén van, elrepülök mellettük lassan, és úgy látom őket, ahogy soha senki sem látta. A narancssárga alkonyi fényben a Egyetem épületéhez közeledem, a tető alatti kerek ablakok, mint a fáklák, vörösen lobognak. Elhaladok mellettük, látom mögöttük az üres, szomorú tan-

termeket (egyedül egy lány ül a padban a késői órán; kristályüveg fülbevalójának fénye játszadozik a falon), elolvasom a régi épület minden kerek ablaka fölött a feliratot: QUILIBREX... Valójában tényleg valamennyien hatalmas istenek és óriások ölében repültünk, fölemeltek a mennyezetig, a levegőbe, egymásnak dobáltak, miközben gurgulázva, eltorzult arccal nevtünk, idegeink és izmaink emlékezetében valamennyien megőriztük kisgyermekkorunk lebegését. De én még a város pontos alakját is őrzöm az emlékezetemben, anélkül, hogy tudnám, miért és hogyan, mert amikor gyakran ismétlődő álmomban fölöttem röptem, sohasem csalódtam, minden részlete, a gipszszobrok peplumján az összes redő, az összes sarok összes stukkógyümölcse, a ház összes kidudorodó vakolatának vaskampója álmomban is ugyanott volt, ahol valóban van, a valóságnak ebben a nagy, mély és még érthetlenebb látomásában. Egyszer azt hittem, hogy az egyik toronyház tetejére a képzeletem építette a körerkélyt és a ruhaszárító kötélen csüngő rongyot. Évekkel azután, hogy ott laktam, a rákvörös Uranus tömbháznak abban a tetőtéri kis házikójában.

Egyáltalán nem emlékszem azokra a fontos eseményekre, amelyeket anyám emleget, amikor kissé tartózkodóan felidézi a Silistra-korszakot. Egyszer beemlött a szoba mennyezete, összelapította a hátitáskámat, amivel pár perccel azelőtt játszottam. „Az udvaron voltam, ruhát teregettem, amikor észrevettem, hogy kijöttél az erkélyre, és az erkély korlátjába kapaszkodva kiabáltál, «Igen, mami, igen!» Csakhogy én nem hívtalak... És egyszercsak zsupsz! Leszakadt a mennyezet! Jól megjártuk akkor!” És aztán egy éjjel, amikor hárman aludtunk egy ágyban, leszakadt az ágy is, és mindhárman a földön ébredtünk. Most már tudom, miért szakadt le, mert anyám nevet és elpirul, valahányszor eszébe jut. Még emlékszem annak a telekspekulációs háznak a zshivajára és szertelen bőbeszédűségére, a környék proletárjainak határtalan jókedvére, a mosogatólé és a dióolaj szagára, Catana néni szitkozódásaira és Catana bácsi mártírcárára, ők voltak a háztulajdonosok. Coca néni, a prostituált málnaszínű tányérsapkájára. Az őrült emlékezet: sohasem látom anyám arcát, mintha anyám akkor nem lett volna több, mint a leandereket ringató és illatukkal az egész lakást betöltő fuvallat, viszont teljesen tisztán látom azt a málnaszínű nemezt, az összes pihéje minden szálát, mintha fényes gesztenyebarna fürtjei fölött Coca a szentek glóriáját viselné.

KOSZTA GABRIELLA fordítása

Az éjszaka mélyén – 1914

Lembergben fertőtlenítették, átkötözték a sebét, kenőcsöt kapott a fagyott lábára, három napig feküdt a tábori kórházban, a negyedik napon a város szélén álló laktanyába irányították.

Hajdú átölelte.

Azt hittem, ottmaradtál Kamionka Strumilovónál, láttam, amikor lefordultál a lovadról.

Te meg, látom, hadnagy lettél.

Az érettségizetteket, ha kiérdemelték, tisztí állományba veszik. Böhm-Email tábornok úr vette át a parancsnokságot. Az első ezred második százada az enyém. Kapsz három nap szabadságot, rád fér a pihenés.

Kenyeret, szalonnát, csokoládét vételezett. Kulacsot kapott két deci rummal. Aludt néhány órát a laktanyakörletben, aztán sétálni indult a városban. Csúcsos sisakos német csapatok meneteltek a Piac tér felé. Hallotta, hogy tíz nappal előbb még kozák lovasok ügettek az utcákon. A lakosság két német, két orosz támadást élt át. Gyors léptek, óvatos pillantások. Félelmet nem látott az arcokon. Nem német, nem is orosz vagyok számukra. A főutcán villamos is járt. A városháza előtt konflisok várakoztak.

Elhagyta a Piac teret, a főpályaudvart. Sikátorokba ért. A halk beszéd a szűk utcában morajjá erősödött. Elolvasta az utcák neveit, a konfekció, a porcelánüzletek, a drogériák cégtábláit. Mintha színpadon bolyongott volna, ősi játékok jeleneteiben, szomorú arcú, álombéli alakok között.

Kendőbe burkolódzott lány haladt el mellette. Rámosolygott. Antikváriusok boltjai következtek. A kirakatokban régi könyvek szakadozott borítólappal. A múlt mintha kísétált volna, át a kirakatüvegen, és rátelepedve az utcákra hozta szárnyain azt is, amire talán már a vének sem emlékezhetek, holott ők esténként elmondták a gyerekeiknek, unokáiknak mindazt, amit áléltek, miképpen irtották egymást az oroszok, ukránok, lengyelek, németek, de leginkább mindannyian a zsidókat, akiknek az ivadékaik az antikváriumokban árulták a régi könyveket. Kiss Ádám bolyongott a sikátorokban a városra telepedő felhők alatt, húzta magával a homály, szikár, fekete kendős asszonyok, kaftános férfiak, soványka gyerkcöcök, a bódékban régi képeslapokat, zsebkendőket, gombokat, keféket, gyufacsomagokat árultak.

Blachavska utca 26.

Az öreg zsinagóga előtt állt. Péntek este volt. Sokan érkeztek. Sodorták magukkal. A sokféle öltözék között nem keltett feltűnést az egyenruhája, kardját hosszú köpenye alá rejtette.

Bent felerősödött a zsongás. Mindenki beszélt, noha nem értette a szavakat, de a dallamukból valószínűsíthető volt, hogy mindennapi dolgaikról fecsegnek.

Semmi nem kapcsolta őt ezekhez az emberekhez, de maga is meglepődött azon, hogy nem érezte idegennek magát közöttük.

Az asszonyok, a lányok a karzaton.

Rabbi lépett a frigyszekrényhez. Imába kezdett. A zúgás nem csillapodott, mintha az is az ima része lett volna. Úgy érezte, hogy amiként odakint a múltból érkező üzenetek telepedtek rá a lucskos utcákra, a javításra szoruló háztetőkre, a szegényes boltokat záró lakatokra, idebent a szűnni nem akaró közlések, történetek formálódtak a rabbi imájával közös nyelvvé, s amikor befejezte, egy pillanatra mindenki elhallgatott, aztán a férfiak együtt zúgták rá az omént.

Valaki figyelte a karzatról. A lányok tülekedtek fent, többen az első sorba akartak kerülni, néhányan óvatosan integettek. Próbálta közöttük felfedezni azt, akiről az imént úgy érezte, hogy figyelni őt. A rabbi énekbe kezdett, az otthoni templomban a Megváltóhoz intézett kegyelmi könyörgésre emlékeztette.

Végre rátalált a szempárra. Lassan emelte intésre a kezét, de a karzat nyüzsgése eltakarta az arcot.

Elindult a kifelé tolongók között. A lépcsőnél felfedezte a lányt. Intett, a lány visszaintett, kifutott, a meginduló hóesésben eltűnt, próbálta követni, utcake-resztesződés következett, előbb jobbra ment, visszafordult, balra indult, a lány tekintetét nem találta kihívónak, magabiztos volt, a házakból nem szűrődött ki fény, az itt lakók megszokták, hogy köveket többnyire a szombat beköszöntekor hajigálnak az ablakokba, zeneszót hallott, kisebb térre ért, kávéház előtt gázlámpa égett, belépett.

Halvány fényben, fehér terítővel takart asztalok körül férfiak ülnek. Az egyik felpattan, eléje siet, üres asztalhoz vezet, meghajol, ide parancsoljon, mondja németül, a legtisztább asztal, éppen az uraságnak való. Kiss Ádám az előzékeny mozdulatait érti.

A dobogón zenekar mazurkát játszik, az egyik hegedűs néha vezényel. Hat fehérblúzos hölgy, a szélen játszó nem lehet több tizenöt évesnél.

Teát rendel.

Legfinomabbat az uraságnak, rendelkezik az elősiető pincérnek a tulajdonos. Singer a nevem, uram. Nem alázatos, nem tolakodó. Kiss Ádám az asztalnál ülők tekintetében sem lát aggodalmat az egyenruhája miatt, a zenekar ősi dallamba kezd, a zenében fájdalom van, a hölgyek arcán mosoly, újra mazurkát húznak, záróra, a tulajdonos mindenkitől elbúcsúzik.

A gázlámpa alatt a hegedűs leányka várakozik. Megszólítja, akaratlanul franciául. Franciául kap választ. A lányka azt mondja, a nővérét várja, esténként érte jön, az apja nem engedi, hogy egyedül menjen haza, de hiába várakozik.

Hol tanult franciául?

Oh, apától, ő több nyelven beszél. Maga francia?

Nem.

És hol tanult?

Gimnáziumban.

Német gimnáziumban?

Nem, magyarban.

De hol?

Szegeden.

Az hol van?
Messze...
Nevetnek.
A kisasszony azt mondja, Sára a neve, az enyém Ádám, ezen megint nevetnek.
Elkísérhetem?
Az jó lesz, apám megnyugszik.
Vihetem a hegedűt?
Az is jó lesz...
Nagyon szépen játszott.
Köszönöm. Szép a csákója. A kardja is szép. Szereti?
Mit?
Azt, hogy katona?
Nem... Messzire megyünk?
Már közeledünk.
Jól beszél franciául.
Nem hiszem, de maga jól...
Nem hiszem...
Nevetnek.
Minden este játszik a zenekar?
Minden este, még péntek este is. Azok járnak Singer úrhoz, akik tartják a szombatot, de nem szigorúan. Apa csak akkor enged, ha nincs veszély, ha nem jönnek a katonák.
Én is katona vagyok.
Nem hiszem, hogy maga veszély. Szagad nagyon messze van?
Szeged... Mindig ilyen üresek az utcák este?
Mióta a katonák jönnek. Apa azt mondja, vigyázni kell az ellenség miatt.
Most ki az ellenség?
Mindenki.
Én is ellenség vagyok?
Nem tudom... nem...
A németek?
Azok is.
A kozákok?
Azok is.
A magyarok?
Róluk nem hallottam. Mindjárt megérkezünk. Apa hálás lesz.
Mivel foglalkozik az apja?
Újságot szerkeszt. Tanít az egyetemen is. Mi zsidók vagyunk.
Tudom. Nagyon szép volt a zene.
Lengyel zenét is játszunk, orosz, jiddist is.
Ez milyen utca?
Ez az Ulica Karola Ludwiga. A főpályaudvarra vezet. Villamos is van, de mióta harcok vannak, nem jár.
Elmentek a főpályaudvar előtt. Nagyobb, szebb, mint a szegedi pályaudvar, gondolta. A sötétben néhány hordár várakozott kézikocsival. Néhány utast megvilágított a holdfény a peronon.

Járnak a vonatok?
Nem járnak, de van, aki reménykedik.
Emeletes ház elé értek. A kisasszony kézen fogta, maga után húzta.
Megmutatom magát apának, ő szeret érdeklődni.
Csengetett. Nyílt az ajtó, kiáradt a meleg. A megjelenő alak pillantása mintha a folytatása lett volna annak, ami a zsinagóga erkélyéről feléje irányult.
Ádám beszél franciául, mondta Sárika, elkísért a sötétben, ő a nővérem.
Jól tette, én nem tudtam menni ma este, nyújtotta a kezét, Anna vagyok.
Ti talán ismeritek egymást? kérdezte Sárika.
Kiss Ádám nem tudta, mit válaszoljon.
A lány lassan, határozottan azt mondta, nekem úgy tűnik, hogy ismerjük egymást.
Sárika nevetett. Arcon csókolta a nővérét, beszaladt a szobába.
Késő van, most nem hívhatom be.
Talán láthatom még?
Talán holnap tíz órakor. Az jó magának?
Nem vagyok ismerős a városban, a zsinagógához, ahol láttam, talán eltalálok.
Ott jó lesz. Holnap tíz órakor.
Az emeleti körletben mindegyik helyiségben tíz-tíz vaságy. Álmában a kézilabdapályán Hajdú hadnagyi egyenruhában irányította a csapatot.
Reggel sorban álltak a mosdóban. Törülköző nem volt. Várt ő is a többiekkel, amíg megszáradtak. Amikor kiment a laktanyaépületből, a kapuban az őrpáncsnok figyelmeztette, hogy két napig érvényes még a szabadságos cédulája.
A hóesés hajnalban elállt. Újabb német századok vonultak a Főutcán. Jól öltözött hölgyek, bundában, csinos kucsmákban, férfiak elegáns hosszú fekete kabátokban.
Hindenburg vezérkari tábornok parancsára ebben az órában állította hadrendbe August von Machensen tábornok a 9. német hadsereget, az elsőnek támadó hadosztály törzskarának Dankl lovassági tábornok utasítást adott az indulásra, a 3. orosz hadsereg Bruszilov tábornok parancsára védőállást foglalt, a vezérkari harcálláspontokon írnokok összesítették a jelentések alapján a halottak, a fogságba esettek számát. Kiss Ádám elérkezett a zsinagógához, Anna már ott volt, nehezen találtam ide, elnézést, mondta Kiss Ádám, nem késett, én értem ide előbb, ugyanolyan nyílt volt a tekintete, határozott a hangja, mint előző este. Amióta az anyja meghalt, ő irányította a háztartást, gondoskodott róla, hogy apja zavartalanul dolgozhasson a könyvtárszobájában, ügyelt arra is, hogy a húga szorgalmasan tanuljon, Sárika otthon is hegedült, apjuk a régi jiddis dallamokat kedvelte, ő inkább Mendelssohnt. Apja elmondta, hogy még kisfiú volt, amikor a szüleit egy pogromban elveszítette, nagybátyja vitte át Brodiba, onnan jöttek tovább Lembergbe. Hát akkor induljunk, mondta Anna a zsinagóga előtt, beleszállt Kiss Ádámba, magyar huszárral még soha nem sétáltam.
Mehetünk a Stoschek cukrászdába vagy a Café Avenue-be.
Egy fillérem sincs, gondolta Kiss Ádám.
Az Avenue-ben finomabb a sütemény.
Kézen fogva húzta magával.
A cukrászda bejáratánál vak muzsikus jiddis dallamokat harmonikázott.

A belső helyiségben ültek le, Anna süteményeket rendelt. Kell már valamit mondanom, gondolta Kiss Ádám. Sárrika után érdeklődött.

Oh, ő nagyon jól van, a naplóját írja, mindent feljegyez, azt is, hogy tegnap magával találkozott, megkérdezte, feljegyezheti-e, hogy maga nekem nagyon rokonszenves, ma találkozunk, és mit válaszolt, kérdezte Kiss Ádám, Anna a kezére helyezte a kezét, azt jegyez fel, amit akar, azt mondtam neki.

Hozták a süteményeket. Tejszínhab is volt a tortaszeleteken. Anna elhúzta a kezét. Elmosolyodott, azért egyik meg, mondta, tejszínes lett a szája széle, Kiss Ádám habozott, hogy letörölheti-e, végül odanyúlt, felmutatta a habos ujját, az a magáé, nevetett a lány, fizetett.

Elsétáltak a Miczkiewicz-szoborig. Kiss Ádám szalutált a szemből jövő német tiszteknek. Anna megkérdezte, miért kell ilyenkor neki kikarolnia, a szabályzat miatt, felelte.

Jöjjön, apám szeretné megismerni.

Kiss Ádám arra gondolt, hogy másnap továbbvezénylik, tisztességes volna ezt megmondani, de Anna folyamatosan beszélt, mióta az anyja meghalt, hárman élnek, nem tudom, gondolta-e az apja, hogy én nagyon rövid ideig maradtam itt, szánta rá magát Kiss Ádám, hogy közbevigjon, Anna megállt, végigsimította az arcát, mint egy gyereket, apám nem miattam akar magával beszélgetni, mondta, s valóban, miután helyet kínáltak a könyvtárszobában, és elhelyezkedett az egyik karosszékben, a szerkesztő máris kérdést intézett hozzá, mi a vélemény a maga országában a háborúról, vannak ismeretei a frontok helyzetéről, de érdeklí minden hír a lakosok hangulatáról.

Nem tudok erről semmit mondani, uram, régen jöttem el hazulról.

Sokkal több a könyv még annál is, amit Monsieur Csokornál láttam, gondolta, hatalmas íróasztal, heverő, két karosszék, állólámpa.

A szerkesztő újabb kérdésére elmondta, hogy a háború Párizs közelében érte, mintha az, amiről beszámolt, nem is vele történt volna meg azóta, olyan hihetetlennek tűnt számára, a férfi arcáról, miközben hallgatta, nem tűnt el a mosoly, úgy érezte, ez biztatás, folytatta, valóban, fiatalember, mondta a szerkesztő, a másik ember iránti gyűlölet felkelti az öldöklés szenvedélyét, van ebből nekem is tapasztalatom, annyi halottat biztosan nem látott, uram, mint én, és minden nációból, másodszer is közbevigott a szerkesztő, előbb Zsitomirban, aztán Brodiban jó néhány inzultust élt át, a szüleit ukránok gyilkolták meg, Lembergben a szeme előtt ölt meg két lengyel csendőr egy ukrán parasztot, egy ukrán egyetemista agyonlőtte Potocki gróft, Galícia helytartóját, erre az ukrán és lengyel egyetemisták öldökölni kezdték egymást, mindenki a zsidókat hibáztatta, lehet, hogy maga több halottat látott, barátom, ebben ne versenyezzünk, Európának ezen a tájékán, ha ugyan ezt a tájékat Európának lehet nevezni, az ember hozzászokik a kölcsönös gyűlölködéshez, írtam erről jó néhány újságcikket, tartottam beszámolókat különböző gyülekezetekben, azért faggatom magát, hogy újabb híreket gyűjtsék, a szemüvegét lejjebb tolta, előrehajolt, ötven év körüli lehet, gondolta Kiss Ádám, de olyan a tekintete, mint egy kíváncsi kölyöké, és milyen érzés embert ölni, a sorom megkímélt az ilyen tapasztalatoktól, magát, barátom, biztosan nem.

Pattant a csillár egyik égője. Skandalum, kiáltott fel a szerkesztő, mindig jön valami cöresz, Kiss Ádám elmosolyodott azon, hogy a franciába keveri a jiddist,

hát, mondta, amikor löni kénytelen, vagy vágni, akkor nem érez semmit, vagy ő, vagy én.

Bejártam Galíciát, mondta a szerkesztő, eljutottam a Monarchia távolabbi városaiba is, Lembergben sokféle náció él, ez a város maga a történelem, naponta vár az emberre valami cőresz, az mi, kérdezte Kiss Ádám, baj, mondta a szerkesztő, jól beszél, barátom, franciául, szerencséje volt a tanítójával, igen, sokat köszönhetek neki, párizsi irodalmi lappal is megismertetett, a Cahiers-rel, néhány példányát őrzöm, vetette közbe a férfi, kiváló szerkesztője van, volt, mondta Kiss Ádám, önként jelentkezett a francia hadseregbe, és a háború első napján elesett.

Hallgattak.

Hát Peguyra akkor nem vonatkozott az, ami Lemberg lakóira.

Mit ért ezen, uram?

Ennek a városnak a lakói megtanulták, mi az ára annak, hogy próbáljanak mindent túlélni.

És mi, még senki nem világosított fel erről.

Az, hogy szolgáljanak ki mindenféle hatalmat.

Az egyik polcon a könyveknek támasztva bekeretezett fénykép volt látható. Magas férfi, cylinder, bokáig érő kabát, karján határozott tekintetű hölgy, hímzett blúz, bársony köpenyke, kezében virágcsokor, a csipkés kalap nem takarta annyira el az arcát, hogy ne ismerhette volna fel az Annáéhoz hasonló magabiztos tekintetet.

Az esküvői képünk, mondta a szerkesztő. Azt mondják, apámra hasonlítok, róla meg azt hallottam, hogy ő a nagyapámra. A történeteket mindig továbbadták az elsőszülött fiuknak. Nincs fiam, úgy látom, a lányom megkedvelte magát, szívesen továbbadok egy történetet, hogy majd egyszer elmondhassa a fiának.

De én nem vagyok zsidó.

És az baj volna? Ugyan, külön futnak a sorsok, nem is tudnak egymásról, aztán egyszer csak összeházasznak.

Belekezdett.

Egyszer, nem tudni, hol és mikor, egy vándor megérkezett a Törvény kapujába, talán a dédapám dédapja mesélt erről a vándorról először valamikor az Időben. A vándor mérhetetlenül hosszú utat tett meg azért, mert azt hallotta, hogy annál a kapunál rátalálhat a Törvényre. A kapuőr biztatta, hogy várjon. Nagyon sokáig várt. Láta, hogy senki más nem érkezik a kapuhoz, megkérdezte az őrt, hogyan lehetséges, hogy ennyi idő alatt senki más nem kért bebocsátást. Azért, mert rajta kívül itt senki nem léphet be, mondta az őr, és ezzel becsukta a kaput.

Nem értem, mondta hosszú hallgatás után Kiss Ádám.

Én is ezt mondtam apámnak, mondta a férfi.

És mit felelt?

Azt felelte, hogy ő is ezt mondta az apjának, a nagyapám is a dédapámnak, és ezt felelte évszázadokon át mindenki, aki a történetet hallotta, az apjának.

És senki nem kapott választ?

Csak annyit, hogy az ősi könyvek szerint mindenkinek csak a szégyen jutott. Miféle szégyen?

Az, ami a várakozóra is maradt, annak a szégyene, hogy azt hitte, megpillantható a Törvény, hogy létezik. Búcsúzzunk, barátom, későre jár, meg kell még írnom a reggeli előadásomat.

Kopogtak. Sáríka dugta be a fejét az ajtón. Csókot nyomott az apja homlokára. Kiszaladt. Fényképezőgépet hozott, állványt. Megmutatta Kiss Ádámnak. A legmodernebb, Voigtländer, apától kaptam a születésnapomra. Behívta a nővérét. Egymás mellé állította mindhármat, utasítást adott, hogy hová nézzenek, többször exponált, beigazította az önkioldót, melléjük állt, nagyszerű, neveztet, amikor a gép így is exponált, összepakolt, kisetett.

Anna mondott valamit oroszul az apjának. A szerkesztő bólintott, homlokon csókolta.

Ültek a lányok szobájában az egymás mellé húzott két karosszékekben szóltanul.

Minden olyan régi, akárha Zsitomirból Brodiba, Brodiból Lembergbe vándorolt volna, hozta a szerkesztő nagybátyja, később maga a szerkesztő a szülei, talán a nagyszülei holmijait, azzal a szándékkal rendezte be a lányok szobáját, hogy megőrizze a múltat. Két faragott cseresznyefaágy, intarziás szekrény, a komód feletti tükrön repedés, díszesen mintás, de kopott, dohányszínű függöny, a sokágú bronzcsillár nem világított, csak egy kislámpa az ágy melletti éjjeliszekrényen.

Apa mindenkit kifaggat, mondta a lány, azt mondja, meg akarná érteni, maga se tudja, hogy tulajdonképpen mit, néha elneveti magát, és azt mondja, a megérthetlent akarja megérteni, hogy miért megérthetetlen az, ami történik, most is nevetett, amikor beszélgették?

Néha elmosolyodott.

Nem magán, higgye el, önmagán.

Kis idő után felállt, behúzta a függönyt. Négyrét hajtotta a hímzett ágytakarót. Felrázta a nagypárnát, a két kispárnát. Felhajtotta a selyem huzatú paplant. Elsimította a lepedőt. Kiment. Két pohár vizet hozott, az éjjeliszekrényre helyezte.

Háttal fordult Kiss Ádámnak. Kibújít a fehér blúzból. Lehajolt, levette a cipőit. A szoknyájából is kibújít. Alsóingét az egyik székre dobta, utána a bugyiját.

Óvatosan megfordult.

Eltelt egy perc is.

A tekintetében a magabiztosságot gyengédség váltotta fel.

Ilyent még nem láttál?

Kiss Ádám nem tudott megszólalni. Nem látott még mezítelen női testet, a tápi udvarház cselédszobájában, az egyik szolgálólány ágyában sötétben töltött el félórát, a Madame házában Szegeden csak a szoknyáját rántotta fel és a bugyiját dobta a székre a lány, akinek a szobájából kirohant.

Anna két kezével a két keze után nyúlt, és a tenyerét a mellére húzta. Lassan lefelé vezette. Átkarolta. Kigombolta a huszárnadrágot. Elnevette magát, hát ebből nem könnyű kibújni, intett, hogy üljön az ágyra, húzta volna le a csizmáját, Kiss Ádám nem hagyta, maga helyezte az ágy lábához.

Feküdj mellém.

Te még soha, kérdezte egy idő után.

Kiss Ádám nem mert válaszolni.

Anna magára húzta.

Maradj bennem, maradj még így...

Később magukra húzta a paplant.

Nyitott szemmel feküdtek, fogták egymás kezét.

Kiss Ádám úgy érezte, semmi nem tartozik itt hozzá, mégis minden otthonos. A lány úgy érezte, hogy még mindig zuhan, ismeretlen sötétségbe, amikor esténként apja történeteit hallgatta, akkor érezte a zuhanást, jó volt megkapaszkodni a másik testbe.

Amikor a két függönyszárny közötti résen bekúszott a hajnal, Kiss Ádám felriadt. Óvatosan felöltözött. Anna felnyitotta a szemét. Főlé hajolt, megcsókolták egymás arcát. Nem intettek egymásnak, amikor kilépett a szobából. Üresek voltak az utcák. Meghallotta a trombitaszót. Arra van a laktanya, ahonnan a hang jön. Amikor odaért, már két trombita szól. Keletről ágyúdörgés. A szolgálatvezetőtől átvette a kiosztott karabélyt, kardot kötött. Az istállókból elővezették a lovakat, Hajdú két lovat vezetett ki, az egyiket tartalékszáron, ez lesz a tiéd, vette oda a gyepelőjét, maradj mellettem. Az udvaron a század négyes sorokban. Hajdú ügetésre adott parancsot. Kanyarodás balra! Vágta! Vezesd fel a szakaszparancsnokokat, ordította. Kiss Ádám sarkantyúba kapta a lovát.

X.

Apuska reggel átment a szerkesztőségbe. Söprök. Port törülgetek. A szobánkban az egyik ágy vetetlen. Felrakom a párnát, kisimítom a lepedőt. Az ágyterítőt anyuska hímezte.

Sáríka az elsötétített kamrában előhívta a fényképet, amit négyünkről az önkiodóval készített, a kristályvázának támasztom. A hátára ráírtam: a család és Kiss Ádám, 1915.

Azon az éjszakán elmondta, amióta eljött az otthonából, úgy számolja az éveket, hogy felírja valahová a dátumot. Nem értettem. Elmondta, hogy a múlt esztendőben nagyon messze eltemetett egy francia és egy német katonát, és a sírjukon egy kőbe bevészte: 1914. Mire Sáríka előhívta a fényképeket, Ádám már nem volt itt, felírtam az évszámot helyette is a nevek mellé.

Apuska tegnap este arról beszélt, hogy miért nevezi a múltó napokat szokásos időnek. Arra gondoltam, hogy a különböző évszámok is a szokásos időt jelentik.

Áthoztam a szobájából az esküvői fényképüket. Amikor anyuska meghalt, apuska átköltözött a dolgozószobájába, azt mondta, a miénk Sáríkával a régi hálószobájuk, Ádámmal tulajdonképpen az ő ágyukban aludtunk. Hosszú az út az emlékezéstől a felejtésig, még hosszabb a felejtéstől az emlékezésig, ezt is apuskától hallottam, legyenek a kezed ügyében a régi holmik, mondta, ne kelljen többet a múlttól beszélnem, hallgasd a tárgyak üzeneteit. Miért nem akarsz már a múlttól beszélni? Homlokodon csókolt, abból elég annyi, ami úgyis mindig itt van velünk.

Azért a szombat bejövetelekor, amikor hazajöttünk az imáról, mesélt. Mióta anyuska meghalt, nem gyűjtöttünk gyertyát, én akartam, de apuska leintett, az

már úgysem lenne ugyanaz. Mégis beszélsz a múltról, mondtam. Nevetett. Nem beszélek, mesélek, a mesében ami sötét volt, kivilágosodik, úgy mesélt, mintha tollal a kezében a nagy íróasztalnál az emlékeit írná, nagyapád a szakállát simogatta a könyvei fölött, nagyanyád a csomós ujjával rakosgatta a terítőket, a meséjében én is ott bolyongtam vele a zsitomiri utcákon, folytatta apuska, az ősi zsinagóga omladozó falainál öregemberek meszet, kékítőt, lámpabelet árultak, az idős Jonasz a boltja előtt állt, aranyozott papucst, régi iránytűket, kitömött sást, hajókötelet árult, tizenkét éves voltam, amikor a szüleimet megölték, a nagybácsikám vitt magával, Brodiban üzletet nyitott, gimnáziumba járatott, németül, franciául tanultam, anyuskád is felvilágosult zsidó családból való volt, újságcikkeket írtam, így kerültem Lembergbe, a bácsikát a sorsa Kisinyovba vitte, ez lett a veszte.

Anyuska halála után apuska elvitt minket az egyetemre meg a gyülekezetekbe, ahol előadásokat tartott. Sáríka hegedült. Néha viták voltak. Egyszer egy fiatalember megkérdezte, meddig kell még várni, amíg a zsidók eljuthatnak az Ígéret földjére. Apuska azt válaszolta, hogy az idő rejtélyes és szakadatlan, a fiatalember azt mondta, ezt nem érti, az öregek is morogtak, gondoljátok meg, mondta apuska, Mózes nem mérte a sivatagi vándorlásban az időt, csak az utódok írták később, hogy negyven évig tartott, de hát ugyan ki ellenőrizhette már azt, bizony az idő rejtélyes és szakadatlan, nem könnyű tetten érni.

Egy sárga szakállas öregember felállt, mondd meg, szerkesztő, ha már olyan sokat tudsz, hogy ha Mózes jó vezér volt, miért nem jutott el ő is az Ígéret földjére.

Nagy csend volt. Apuska is sokáig hallgatott. Amikor már olyan hosszú volt a csend, hogy arra gondoltam, a csend ideje is rejtélyes és szakadatlan, apuska elmosolyodott, és azt mondta, Mózes minden bizonnyal azért nem jutott el az Ígéret földjére, mert az élete emberi élet volt.

Nem értem, mondta az öregember.

Érted bizony, felelte apuska, csak nem akarsz belenyugodni, nem is könnyű. Felugráltak, zúgolódtak.

Amikor hazajöttünk, apuska megállt itt a szobaajtóban, és azt mondta nekem, figyelted az elégedetlenségüket, a tiltakozásukat, ugye te értetted, amit mondtam nekik, azt hiszem, értettem, mondtam, Sáríka nevetett, nagyon érdekes volt, te meg nagyon szépen hegedültél, mondta apuska.

Nem sokkal azután, hogy Ádám a magyar huszárokkal elment, jöttek a kozákok. Aztán újra a németek és a magyarok, de Ádám már nem volt közöttük. Éppen csak kivonult az egyik, bevonult a másik. A harcok idején mindenki a házakba húzódott. Benépesültek a templomok. A harci szünetekben apuska előadásokat tartott a gyülekezetben, az oroszok szerint a zsidók a németeknek, a németek szerint a zsidók az oroszoknak kémkednek, nos hát ti volnátok a kémek, barátaim, mindenki nevetett, a szakállas öregek, a gimnazistasapkás diákok, a nagy nevetésben a terem ajtajában elkiáltotta magát egy fekete kendős asszony: jönnek, itt vannak!

Mindenki menekült. A kozák lovasok taposták az embereket. Apuska kézen fogva hurcolt bennünket. Két lovas a nyomunkban. A templom égett. Hazajutottunk. Magunkra zártuk az ajtót. Betörték. Hatalmas tarkoponyájú kozák rontott

be. Csimbókos, zsíros hajtincs kétoldalt. Ledobta a zubbonyát, letépte a blúzomat, az ágyra lökött, ordítani akartam, de megláttam apuskát és Sárikát a falhoz lapulva, kitátották a szájukat, de hang nem jött ki, legalább takarná le Sárika szemét, a tarfejű a szoknyámat tépte, apuska rárohant, Sárika is ráncigálta, lerázta őket magáról, a félretolt kardja után kapott, apuskát is, Sárikát is alulról érte a kardcsapás, újra nekem rontott, ököllel ütöttem, két lövés, a harmadikra felugrott, az ajtóban három kozák állt, az egyik tiszt ráordított a tarkoponyájúra, az köpött egyet, emelte a kardját, indult neki a tisztnek, a tiszt homlokon lőtte, hozzárohantam, próbált nyugtatni, apuska és Sárika vérben feküdt a padlón, a tiszt parancsára a két katona kihurcolta a tarkoponyájú holttestét.

A tiszt kivezet. Két katona sírt és az udvaron. A gödörbe fektetik apuskát és Sárikát. Lapátolják rájuk a földet, beszaladok, kihozom az ágytakarót, rájuk terítem, átveszem az egyik lapátot, magam formálom meg a hantot, a katonák az akácfáról vágott két erős ágat kereszt alakúra kötözik, nem szólok, hogy hagyják a keresztet, nem keresek fejkendő, nem mondok imát, a hadnagy átkarol, Szokolov a neve, elvezet.

Az üres utcákon kozákok nyargalnak. Temetetlen német katonák. A templom közelében még égnek a házak.

Elérjük a laktanyát. A melléképületben tiszt szállítás. Az udvaron szekerek, üstök. Két ágyú. A tiszt bevezet egy szobába. Borostás az arca. Megcsókolja a nyakamat.

Köszönöm, hogy elhoztál, megvédtél, kérlek, adj egy kis időt, megöltétek az apámat, a húgomat.

Szomorú. Azt mondja, érti, az ő apját is megölték. Kimegy, káposztalevest, kenyeret, vizet hoz. Rám zárja az ajtót.

Lövéseket már nem hallani.

Este megjön. Ágyaz. Feküdjek le, ő maga a karosszékekben alszik. Bort hozott, az üvegből issza.

Elalszom. Felriadok. A borosüveg már üres. Az életéről motyog, valami szörnyűségről, nem értem, a szájához tartja az üveget, nem veszi észre, hogy már üres. Mit kiabálsz?, kérdezi. Kiabáltam álmomban? Levetkőzik, mellém fekszik, elalszik.

Reggel üres a helye. Odakint lövések. Orosz parancskiáltások, később német parancsok. Kenyér maradt, víz is van a kancsóban.

Ha vége lesz a harcnak, fel kell nyitni a sírt. Anyuska mellé kell temetni apuskát és Sárikát.

Belökik az ajtót. Német katonák kozákokat keresnek. Bejön egy tiszt. Magas. Elegáns. Fehér kesztyű. Sugárzó kék szempár. Parancsokat osztogat.

Várok.

Kiosonok. A laktanyakapuban nincs őrség. Az utcán német katonák foglyokat terelnek. Asszonyokat, férfiakat is belöknek a sorba. Valaki visszaránt, vigyázz, súgja, téged is közéjük rángathatnak.

Mellettem altiszt jelent az alezredesnek, akit már láttam, annyit értek belőle, hogy azt mondja, több a fogoly, mint ahányan az állomáson várakozó vagonokba elférnek. A kozák katonákat sorakoztatják. A hadnagy is közöttük van. A térmögötti sikátorba vezetik őket. Sortüzek.

Sokáig állt az ajtóban. Minden olyan volt a szobában, mint régen, mégis minden más. Az emlékezetében élt a régi szoba, amit látott, idegen volt.

Kihúzta az alsó komódfiókot. Előkotorta anyja fekete kendőjét. Kiment az udvarra. Kihúzta a hantból a két keresztformára kötözött faágat, elhajította. Imát mondott. Bement. Mécesest keresett, meggyújtotta. Leült. Várt. Egész éjszaka ült a sámlin, anyját látta így ülni, amikor a nagyanyja meghalt, ült már akkor is így, amikor az anyja meghalt.

Még nem világosodott ki, amikor vödröt, seprűt hozott. Először a vért mosta fel la padlóról. Kivitte a szennyes ágyneműt az udvarra, talált petróleumot, ráöntötte, meggyújtotta. Állt ott, amíg minden hamuvá nem égett.

Apja szobájában aludt. Várt egy napot. Elment a házba, ahol a szerkesztőség volt. Apja barátai kétkerekű targoncán koporsókat hoztak. Felbontották a sírt. Nem fordult el, amikor a két holttestet kiemelték.

A temetőhöz vezető úton többen csatlakoztak, akik ismerték a családot.

Egyedül haladt a menet előtt. Permetezett az eső. Hátrapillantva elmosolyodott, mert már tömeget látott.

Az anyja sírkövére az anyja apjának és anyjának a neve is rá volt vésve. A rabbi azt mondta, annyian vannak a sírban, hogy a törvény szerint már nem szabad rájuk temetni, de a körülményekre való tekintettel megszegik a törvényt, kivételt tesznek.

A tíz férfi a kiásott sír mellé állt. Elmondták a minjét. Csendben mondták. Nem egy temetésen volt, mindig jajongva imádkoztak, most szinte hang nélkül.

Elkérte az egyik férfitől az ásót. Ő is lapátolta a másikkal a földet a koporsókra.

A hantot formálták, amikor a német járőr megjelent. A férfiakat sorba állították. Munkás kezekre van szükség a sáncásáshoz a város védelmére. Az egyik asszony jól beszélt németül, hová viszik őket, csak annyit mondtak, közös érdek, hogy gyorsan befejezzék a háborút.

A házban takarított. Esténként mécesest gyújtott, imádkozott. A tükör elé állt. A szemgödörök mintha üresek lettek volna. A bőre szürke. A haja is szürkült. Minden nap másik tárgyat vett elő. Apja tollaival jegyezte fel, hogy mit költött a boltban. Sáríka régi babáját az éjjeliszekrényére tette. A hegedűjét az álla alá helyezte, a vonót a húrokra, de nem húzta meg. A komódból elővette a régi fényképeket, kirakta az asztalra. Kiakasztotta a szekrényekből a férfiruhákat, a kislányruhákat. Becipelt a kamrából két ládát, berakta a ládába a holmikat. Azt gondolta, hogy ezzel kitörli őket az emlékezetéből, de nem sikerült. Másnap mindent visszarakott a ládákból a helyükre. Teltek a napok, belenyugodott, hogy az emlékektől nem tud megszabadulni sem a holmik őrzésével, sem az eltüntetésükkel.

Apja könyvespolcán talált egy vászonba kötött példányt. Minden lapja üres volt, csak az első oldalra volt felírva: Napló.

Minden napját azzal kezdte, hogy beírta az emlékeit. Először a nagyszülők zsitomiri életét jegyezte fel úgy, ahogy az apjától hallotta, feljegyezte, hogy menekült apja a nagybátyjával Brodiba. Leírta gyerekkora emlékeit. Sáríka hegedűjéről is írt. A kozákokat, a németeket nem írta le. Apja és Sáríka temetését leírta.

Néha átjött a barátnője. Feljegyezte, átjött a barátnője, és arról beszélgettek, hogy kislánykorukban együtt játszottak. Feljegyezte, apuskának igaza volt, az

idő rejtélyes és szakadatlan, minden ismétlődik. A barátnőjével mosolyogtak azon, hogy jobb emlékezni, mint az, amire emlékeznek.

Előkeresték együtt a fellelhető fényképeket. Voltak a fiókok mélyén olyanok is, amelyeket még sohasem látott. A kiválasztott képeket beragasztották a Naplóba. Volt kettőjükről is közös fénykép. Utolsónak azt ragasztották be, amelyen apjával, Sárrikával és a magyar huszárral egymás mellett állnak a könyvtárszobában. Mindegyik kép alá odaírták, hogy mi látható rajta, ahol tudták, az évszámot is.

A barátnője azt mondta, szép fiú a magyar huszár, megkérdezte, mi történt vele.

Annát magát is meglepte, hogy részletesen elmond mindent a találkozásukról, az együtt töltött éjszakáról is. Volt már férfi, mondta, akit az ágyába fogadott, de a magyar huszár más volt. Ahhoz a kettőhöz, akivel még az elmúlt évben megtörtént, csak a kíváncsiság vezette, Ádám más volt, nem tudja, hol lehet.

A barátnője tekintete megértő volt.

Régen történt, mondta Anna, pedig még egy hónapja sincs, gondolta.

Oszlik

Hetek óta éreztem. Szerintem keresztanyám is, bár nem mutatta. Aznap szokása szerint kiment a közértbe, és csak ebédre jött haza. Akkor befejezte a trapéz-nadrág fércelését, és átment a péklányhoz egy kávéra. Tudtam, hogy uzsonnáig elmarad, így legalább végigjárhattam a házat. Felnyitottam a háztartási könyvét, átpörgettem a lapokat. Megvizsgáltam ágykerete rácsozatát és a csúszásgátlót a padlón. Arcomhoz emeltem a távirányítót és az antikolt kislámpát a kapcsolóval. Jó volt megérinteni a holmiját.

Négy éve éltem a húsz négyzetméteres szuterénban keresztanyáméknál. A szuterén a ház legeldugottabb helyisége volt, egy tölgyfa ajtó választotta le ezt a részt az elülső szárnytól, ahonnan a konyha, a spájk és keresztanyámék szobája nyílt. A spájzból egy linóleumos lépcsőn fel lehetett menni a tetőtérbe. Volt egy cserép a padláson, ha elhúztam, tisztán láttam a fagyalbokrokat az út szélén. A szuterénból csak az egymásba gabalyodó sűrű szárok mutatták meg magukat, de innen fentről teljes volt a kilátás, azt is észrevettem, ha valaki piszkálta a bokrok ágai között a rigófészkeket. Olyankor hangosan rikoltoztam a résen keresztül, és teljes erőmmel kihajítottam egy mosószappant, egy üres flakont, egy darab valamit, ami a kezem közé akadt, az utcára. A padláson volt a mosókonyha vagy inkább mosófülke. Meleg volt ott egész nap a fűtött szobákból felszálló levegő miatt. Szerettem ott lenni, jó volt.

Összeszedtem keresztanyám fehérneműit az ágy mellől, hogy kimossam, mire hazaér. Reméltem, hogy akkor majd helyreáll minden. Megtöltöttem a kádakat forró vízzel, és elővettem a mandulaillatú mosószappanokat. Mentalevél volt közöttük, magas oszlopokba rakva álltak, mint egy illatszer-kereskedésben; nem volt bátorságom megkérdezni keresztanyámtól, hogy mi a szándéka velük, pedig jóformán csak kéthetente mostunk, akkor is leginkább függönyöket, mert a nagy utcai forgalom miatt hihetetlenül sok por gyűlt össze a szádákon. Eszembe jutott, hogy megnézem a rigófészkeket, amíg felbukkannak a mosószappanok a víz felszínén. Óvatosan megpróbáltam feltolni a cserepet, hogy a teljes utcakép a látóterembe kerüljön. Ahogy előrehajolva figyeltem, megláttam anyámat közeledni kétutcányira, kicsi húgommal jött a nagyáruháza felől, és éppen összetalálkozott a negyedik keresztutcából fekete nejlonszatyrárt lóbáló keresztanyámmal a sarkon. Lassan haladtak otthonunk felé; pár perccel később, a házban hallatszó zajokból úgy ítélt meg, hogy a konyhában telepedtek le. Akkor elhúztam a cserepet, végigmentem a folyosón, egészen a félig nyitott tölgyfa ajtóig, ott befordultam a konyhához vezető kanyarba. Közelebb érve jól kivehetően hallatszott anyám hangja, amint azt mondja: hát ez sajnálatos.

Megcsókoltam anyám arcát, és helyet foglaltam az ablak mellett. Kicsi húgom a széken mocorgott, mint egy sajtkukac. Húgom hatéves, csípőficammal született,

amikor lép, olyan, mintha magának rugdosná a focilabdát. Keresztanyám kávélikört ivott, amin bójaként lebegett egy kis piros cseresznye. A konyhapulttal szemben állt, szeletelt kenyerekre kenetetett különböző színű kencéket, és szépen sorban elhelyezte őket egy oválisra vágott alpakkatálcán. Gyanakodva figyeltem a viselkedése miatt. Mintha nem venne tudomást róla. Úgy tett.

Arra gondoltam, hogy meghámozok egy almát, é is vettem egyet a gyümölcskosárból, és letisztítottam egy ronggyal. Óvatosan megpróbáltam odébb tolni a kosarat, hogy az asztal felém eső oldala megüresedjen a hégaknak. Csak az volt a baj, hogy anyámnak pont oda kellett ülnie, ahova én az almáskosarat pucolás közben tenni szoktam. Úgyhogy kénytelen voltam odébb tolni mindent, ami az asztalon volt: így dőlt fel és hullott finoman, mint az ezüstös csillámpor, a kávénak kikészített fényes kristálycukor anyám retiküljébe. Anyám beszívta az arcát, és homorú tenyerével tarkón vágott. Szerencsére még a mozdulat előtt behúztam a nyakamat, hogy a fejem alját érje az ütés, így a haj némileg felfogja a kezét, és a nyak nem pirosodik meg másnapra. Fájt így is, de legalább látható nyoma nem maradt.

Keresztanyám mellé ugrottam, aki színezett tejszínt öntött a habszifonba, és formás kis fahéjillatú bonbonokat vett elő a konyhakredencből. Segítettem neki szép sorban elrendezni a bonbonokat két másik tálcán, hogy aztán a szifonból habcsókokat fújhassunk a tetejükre. Azt terveztem, hogy felviszem kicsi húgomat a mosókonyhába, már kézen is ragadtam, mentünk végig a folyosót lezáró lépcsőfeljáróig. A második vagy harmadik lépcsőfokon tartottunk, amikor hátrafordultam, és láttam, hogy anyám a feljáró mögül figyel bennünket. Sietve betoltam húgomat a mosófülkébe, és meztelenre vetkőztettem. Rózsaszínű volt a bőre, kis pelyhek feketélltek egy csíkban a hátán. Húgom lelkesen mászkált a lába alatt süppedező szőnyegen; a sűrű szálak néhány pillanatig tartották a matt nyomokat, azután felegyenesedtek, és feltöltődtek a talplenyomatok. Összeszedtem a ruháit, és elsüllyesztettem a keresztanyám holmiját is tartalmazó kádnyi vízben. Valamiért azt gondoltam, hogy így könnyebben viselem majd. Ezt hittem.

Igazság szerint nem szívesen töltöttem kicsi húgommal az időt, amióta az a szörnyű dolog történt a redőnnyel. Anyámék ma sem akarnak hinni nekem, hogy magától ment oda az ablakhoz, és nyitotta ki, és ő lazította meg a redőnhúzó zsineget is, mielőtt a nyitott ablakon át kinézett volna a kertbe. Nem hitt nekem a hivataltól kiérkező hölgy sem, aki kék kartonszoknyájában feszengve jegyzőkönyvbe vette a történeteket, majd megitta a kávé, amit anyám sírva az asztalra készített neki. Még szerencse, hogy a tetőtérben csak egy kis billenőablak volt. Úgy vettem észre, mintha abban sántikálna, hogy kinyissa, úgyhogy átnyúltam a válla fölött, és belekapaszzkodtam az ablakpárkányba. Kértem, hogy menjen vissza a konyhába, de az ölemben akarta megvárni, amíg a szappanok felbukkannak a mosóvíz felszínén. A térdemen üldögélt, forró lábát a szalagcsontomhoz simította, amikor csengetett valaki a kertkapuban. Leraktam a földre, és elhúztam a cserepet a fejem felett. Valter, anyám szerelme állt a fagyalbokrok mellett. Újságot lóbált a kezében, a könyöke alá dugta, amikor anyám lihegve megállt előtte, és a nyakába vetette magát. Anyám fejtetőjén kócos hajkupacot lengetett a szél. Mindig elalussza hátul a haját, egyre nagyobb a kóc, majdnem, mint egy gyerekfej. Valter átfogta anyám derekát, vállán anyám kócos

haja. Húgom izgatottan kapkodott a kilincs után, miután megtudta, hogy az apja érkezett hozzánk. A feljáróban megállt egy pillanatra, majd mintha minden második lépésnél összecuklani készült volna, lebillegett a konyhába vezető lépcsőn. Akkor feljöttek végre a szappanok a vízfelszínre, habzottak és úsztak a ruhák felett. Keresztanyám holmiját kicsavartam, és átpakoltam a centrifugába. Meglepődtem, mert máskor erős mandulaszappan-illatuk most alig-alig érzett.

Magamra vettem még egy réteg ruhát a teregetőről, de a konyhaajtóban rájöttem, hogy így is alulöltöztem. Hideg volt, főleg a mellkasom fázott nagyon. Keresztanyám teát főzött, és felbontott egy üveg portóit Valternak. Valter nem ivott a kávélikőrből. Ő volt az egyetlen közöttünk. Keresztanyám lehajolt, hogy újabb poharakat vegyen elő a szekrényből. Lassú mozdulatait néma sóhajtások kísérték. Mindig halkan neszezett, olykor csak a kanalak csattogásaiból és a lábosok zománcos verődéseiből tudtam, hogy a házban van. Aznap valahogy még a neszezés is elmaradt. Mintha a hangok kint rekedtek volna. Keresztanyám behúzta a térdét, a fejét a mellkasába tolta, és a likőrös poharak fölé hajolt. Rajtam kívül senki nem látta, ahogy a könnyei a kávélikőrökbe és a süteményekre pottyognak. Beálltam elé, nehogy anyámék mégis észrevegyék. Akkor az én fejemre is jutott néhány könnycsepp, az arcbőrömmön is folyt, a számban is éreztem az ízet. Leginkább a füstölt apróhalra emlékeztetett.

Keresztanyám halkán megkért, hogy teregessek ki, mert szükség lesz a ruhákra. Amíg odafent voltam, újabb vendégek érkeztek a házba. Valaki kést fent, dugó durrant, valaki zsebkendőbe fújta az orrát. Tömve volt a ház, mindenki beszélt, ugyanazt mondták, csak másképpen. A mosókádnak dőltem, hogy lehunyjam a szemem, hátha egy kicsit megszabadulok az egészszől, de semmit nem értem vele, mert abban a pillanatban valaki birizgálni kezdte a fészkeket odalent. Imbolyogva felkapaszzkodtam, és a ruhákkal teli kád szélére álltam. Egyszerre csak összeszorult a torkom, és nem is tudom, hogy jöttek ki belőlem azok a rettenetes szavak, nem is azokat a dolgokat akartam mondani, amiket a tetőrezen át az utca irányába ordítottam, vagy lehet, hogy mégis, csak éppen másképpen. Akárki is volt ott, szó nélkül eliszkolt a házunk elől. Hirtelen könnyebb lett a járás, és kedvem lett volna kimenni az udvarra, ehelyett beléptem a vendégek közé a jégverem hidegségű konyhába. Milyen nagy már, csókolt homlokon Kisjani, keresztanyám öccse. Kisjani és a felesége, Annus egész nap a várost járja, és fényes papírlapokat osztogat az embereknek. Kezitcsókolommal köszöntem nekik, majd továbbmentem az ablak irányába. Keresztanyám hangtalan járt a konyhában, pedig tele volt mondanivalóval, látni lehetett a vállán, ami néha egy ideges kis rándulásban végződött. Anyám öccse belém csípett, ezen anyám és Valter jót nevetett. Most vettem csak észre, hogy milyen fakó szürke az arcuk. Annus intett, és magához hívott. A kezembe nyomott egy arannyal futtatott fényes papírképet, tegyem el, és bármikor keressem fel, tudom, hol találom, ha úgy érzem. Férje vékonyan köhintett és helyeselt. Elvettem a képet, és biztosítottam róla, hogy nem keressem fel, ne várjanak; Annussal szokásomtól eltérően nem motyogva beszéltem, jól érthető artikulált hangok jöttek ki a torkomon. Annus bólintott, én kerestem egy szabad helyet, mert a nagy jövés-menéstől kicsit elfáradtam addigra. Keresztanyám azt mondta, egyek valamit, de olyan érzés volt a nyelőcsövemben és a gyomromban is, mintha héjastul nyeltem volna le a

vadgesztenyét. Langyos és folyékony dolgok sem mentek volna le a torkomon. Eszembe jutott, hogy beviszem az Annustól kapott képet a szuterénomba, elteszem az ágyam alá, és szóltam keresztanyámnak, hogy kimegyek egy percre. A párnám alatt matattam éppen, amikor egy fekete alváz állt meg az utcán Valtter kocsija mögött. Keresztanyám cipője jelent meg a teraszon, az egyik és a másik láb egymást sűrűn váltva egy helyben topogott. Girnyaú, a macskánk tekergőzött a két vékony boka körül, majd tovább lépegetett az udvaron át a fekete alvázas autóból kiszálló férfiak irányába. A férfiak határozottan jöttek a ház felé, a hátul vonuló cipőjének orra mindig súrolta az elől vonuló cipőjének sarkát. Mielőtt beléptek a házba, keresztanyám egy borítékot csúsztatott az első férfi öltönyzesebébe. A nevemet hallottam, és visszabillegtem a konyhába. Anyám felállította Valttert, és a helyére ültette a vendégeket. A férfiak nem fogadtak el alkoholt, az egyik azt mondta, felváltva vezetnek. Szalvétával a kezükben bonbonokat és szendvicseket ettek.

Akkorra már olyan volt bennem, akár egy nehezék, amitől ingatag a járás és bizonytalan a talpon maradás. Irigykedve néztem azokra, akik sírnak. Az arcbőrük rózsaszínű volt, és mintha magasabbak lettek volna a többiekénél. Anyám azt mondta, adjam rá a gyerekekre a ruhát, mert indulnak. Felmentünk a padlásra, kicsi húgom egy fahéjas bonbont szorongatott az ujjai között, olyan volt a keze, mint egy aprócska élőlény. Eszembe jutott, ahogy néha, amikor örül valaminek, kiadja azt a vijjogáshoz hasonló hangot, mely a torka mélyéről jön, és láttam magam előtt, miközben álmában egyik lábával nagyokat rúg, amitől néha lerepül róla a takaró. Úgy megsajnáltam kicsi húgomat, hogy hirtelen kinyitottam a mosókonyha kis billenő ablakát, talán oda is hívtam, hogy kinézessen rajta. Már lendítette is a lábát az ablak irányába, amikor anyám megjelent az ajtóban, gyors mozdulatokkal felöltöztette, és magával vitte a földszintre. Mire leértem, már a kabátkáját is ráadta. Akkor, mint egy láthatatlan jelre, mindenki megmozdult, és kifele csörtetett a házból. Veled mi lesz, kérdezte anyám, de mielőtt válaszolhattam volna, hogy máris megyek a szobámba, keresztanyám rám terítette a fekete felöltőt, jobb karjával belém, a másikkal a hátul vonuló férfibő kapaszkodott. Kagylóhéjszerűen barázdált volt arcán a bőr, és csak most tűnt fel, mennyit fogyott az utóbbi időben. Szívesebben mentem volna vissza a szuterénba, ott és a mosókonyhában mindig jó meleg volt. Ehelyett keresztanyámmal kellett tartanom a lefüggönyözött limuzin hosszúságú autóba, és el kellett fogadnom keresztanyám ridiküljéből egy zsebkendőt. Tele volt arany keresztdíszes szalagokkal és fehér rózsakoszorúkkal a limuzin hátulja, ettől elvileg könnyebbnek, elviselhetőbbnek kellett volna lennie. De nem. Nem ez történt. Egyre rosszabbul éreztem magam, és egyszerre csak félni kezdtem; olyan volt, mintha háynyi is kellett volna. Anyámék mögöttünk jöttek, a visszapillantómból láttam, hogy Valtter kocsijában is vannak csokrok és koszorúk. Kicsi húgom egy fehér szegfűt himbált a szélvédőablakban. Az öklendezést visszafojtva előredőltem, keresztanyám gyenge hangján megkérdezte, nem akarok-e kihajolni az ablakon, de inkább nagy levegőket vettem. Akkor váratlanul megeredtek a könnyeim. Először egyenként kopogtak a műbőr üléshezaton, aztán úgy peregtek, mint keresztanyám opálgöngyvei a padlón, mindenféle. A sírás a kocsi belsejét valami ostoba anyaggal töltötte meg, sűrű volt a levegő, mint egy üvegházban. Mégis, minden

olyan csendes és könnyű lett hirtelen. Jó volt ilyen nyugodtan lélegezni. Mire ha-
zaértünk, tovább enyhült, és ha nem is órák, de hetek alatt oszladozni kezdett.

Néha még ma is felriadok rá álmomból, akkor kimegyek a konyhába, töltök
egy kevés kávélikórt, de nem iszom meg, csak leteszem magam elé, és hallgatom
a rigókat, ahogy énekelnek az ágak között.

BRÓDY SÁNDOR-DÍJ

A Bródy Sándor Alapítvány ebben az évben is kiadja a Bródy Sándor-díjat.

A díjat azon **első kötetes** magyar nyelvű prózaírók egyike kapja meg,
akinek könyve (novelláskötet vagy regény) **2011**-ben jelent meg.

A díj összege 350.000 Ft.

A díjra pályázhat könyvének beküldésével a szerző,
és jelölhet könyvet ugyanilyen módon a kiadó is.

A beküldött példányokat kérésre visszaküldjük.

A Bródy Sándor Alapítvány postacíme:

2000 Szentendre, Szajkó u. 4.

További információk: +36302972806 vagy brodyalapitvany@yahoo.com

A postára adás határideje: 2012. március 31.

Mielőtt hátranézel

*Bízd őt a szürkületre,
mártózzon meg benne,
teste a fakó, késő délutáni
vízben, vájatos zátonyok
alatt. Vársz rá a parton,
hozod gyámoltalan
matracodat, világló kék
pléded érik az utolsó
napsugarak. Arcod riadt,
mintha vízbe veszett volna.
Most a homokra lép, s bár
már elengeded, szeretnéd,
ha ráfeküdne takaródra
egyszer s utoljára. Feléd
sétál, szemében nézheted,
hogymennyi idegesség volt,
és mennyi rémület járt
tagjaidban, fehér köntösében
ismét megsebesített. Napozás
utánit kensz a karodra,
s miért nézel odébb, a tátongó
sziklatorokra?*

Fényszelő

*Kilépek az ajtón,
s belém tép a hideg:
lendülete torkomban,
nyúlánk hajszálaimban
zizeg. S ha visszanézek,
az épületből sanda fény
szivóárog, szinte mozog
a téglá a sugárfalon,
mely végigszeli lábamat,*

idegként tekereg a bőrben.
Szorongatnak a szobák,
az este formáját viharvert
átjárókban csapják hozzám
a szelek. Rekednék
az ajtóban, hol még bármi
lehet: a körúton a forgalom
megdermed, szilveszteri
trombita akad a légben: autók
sora, elmosódott kapuk
alakja, akár a szürkülő hegy.
Zöld csempefalnál alszom
el, két fogas között, mint
aki sietve törölközött a huzatos
öltözőben: halódó lámpa
világa matt szekrényeken,
sugara kék úszósapkámon
remeg. Érte nyúlok,
s érintésem meddig terjed,
ha a mosdóban elforgatom
a csapot, meddig látom
a fényt a fémen, vagy mi a
titok egy mozdulatban, akár
mélységben, vagy harminc
emelet felett? Mit látnak
a szemek, felbomló üreg
a pilla alatt, ködfehér
utakon spirálsor pereg, vagy
párhuzamos zöld vonalak,
hosszú karok íve mindennél
messzebb? Tükörsima, szürke
asztalon, gondolattal arrébb
sárga formanyomtatvány, s a
váróteremben megvilágítanak
majd a fényszeletek. Látásom
evéskor, egy falatnál folyik szét:
de még érzem az asztalt,
ráborul árnyékom,
tapintása jég.

Ablakaid

*Most beszéljünk egy kicsit a házról,
boltozatok, stukkók, sárga vakolat,
tetőfelújítás és a nagypapa szaga.
Hiszel még benne, ahogy másban nem hiszel?
Az udvari lakásokban a cigányok
megint kitergették a vakító fehér
paplanhuzataikat. Hiszel még benne?
Hárfán játszik délután négykor
a felső szomszéd, az albérlő felsikolt,
angyalkép lóg az íróasztal felett,
a fal itt a legvastagabb, rácsok is óvnak,
vajon látják-e, ha meztelen az esti nő.
A közös képviselő betonszürke arca,
az első emeleti kislány, aki nem köszön.
Tompá zengések a lépcsőfordulóban,
égett nyomok a padlón, átrendezett konyha,
tetőbeépítés, percek, az új lift beragad,
most beszéljünk a pincéről, az is tele van
fekete szagokkal, hiszel még benne?*

Menedék

*Pont így akartam, nyomok nélküül. Elmúlóban a tavasz.
 Nem gondolok. Csak úgy jönnek, baktatok hazafelé,
 Az esték jutnak eszembe, ahogy sétáltunk, nem fogtad
 A kezem, derekam ölelted, vagy belecsimpaszkodtál
 A cigarettádba, a házatok előtt beütötte a kódot, az
 Évszázados vakolat mállott, koppant a kövön a lehulló
 Kövek összetört moraja. A házról is fogok még írni,
 A zsidó családról, a süket néniről, az udvari épületről, ami
 Istálló volt úgy hiszem, és nézd ezt a kovácsoltvas lámpát,
 Alatta pont elférne egy hintó, de csak egy kisebb fajta, mert
 Látod, szűkre szabott a beálló. És lakott itt egy gyáros is,
 Ha jól tudom, kilakoltatták, lámpagyára volt. Vajon eredeti-e
 Ez a belógó pókhálós vasdarab, talán saját maga készítette,
 Meglehet ez is, a néni családja meg elveszett a háborúban,
 És akkoriban még nem volt erre semmi, itt végződött a város.
 Nem gondolok. Előbukkannak a poros emlékképek, ahogy
 A divattervezőn sokat nevetünk, mert szerelmes volt beléd és
 Félt nálad, rettegett, riasztották az álmai, a sok hajléktalan.
 Itt éltek igazi úriemberek, magyaráztad, a karodat lóbálva
 Imitáltad a sétapálcát, forgott az éjszakában, hangja is volt,
 Suhogó. A taxissal hozattál bort és cigit a sarki boltból,
 Fogtad a kezem a paplan alatt, de nem nyúltál hozzám,
 Ehhez kellett még öt év, legalább. Megbolondultam kicsit,
 Te is megborultál, és akkor volt három boldog hónapunk.
 Az Oktogonon vetted meg az irodalmi lapot, lehozták a
 Versem, ordítottad a tér közepén, kilencszázkilencvenhétben,
 Vagy nyolcban, amikor csak részeg estéink voltak, hajnalonként
 Órákat beszélünk telefonon, vagy mozdulatlan merevségben
 Feküdtél a padlón. Olykor eszméletvesztésig ittad magad.
 Nem gondolok. Magunkra még úgy sem, ahogy voltunk, vagy
 Lehettünk volna. Kelletlenül fordulnak egymásba a napok,
 Meleg, nyári délutánok olvadnak az utcán. Kicsordulnak belőled
 A szavak. Szerettelek, mondod, lám közénk furakszik a múlt.
 Megkésett mondatok ölelnek. Hozzád bújok a sötétben, bevillan
 Az ablakon egy autó fénye. Puhán nyúlsz felém. Nem kérdem
 Mi végre, hisz hűvös őszi esték és ködpárás hajnalok józansága ez:
 Kitérőlheterlen, és még kapaszkodunk a mögöttünk múló időbe,
 De a sorok között elmosódik és lassan elvész a mondanivaló.*

KERENGŐK A TÖRTÉNELEM SZÍNTERÉN ÉS SZÍNTERE ALATT

Weöres Sándor: *A kétfejű fenevad avagy Pécs 1686-ban. Történelmi panoptikum*
Pécsi Nemzeti Színház, 2011. december 4., esti előadás (19:00 óra)

Harmadszor került színre Pécssett Weöres Sándor az itteni színháznak, a színház felkérésére 1972-ben írott drámája.¹ Először – másfél évtizednyi betiltás után, az országban negyedikként – 1985-ben játszották itt a Nemzeti, majd 2003-ban a Janus Egyetemi Színház tűzte műsorra, s az idei évadban ismét a Pécsi Nemzeti Színház adja a darabot.

A mű keletkezés- és egyben hányattatástörténetét részletesen tárgyalja Tüskés Tibor a *Jelenkor* 2003 júniusi számában. Az esszéjében leírtakat nem kívánom elismételni, csupán egy,

¹ Weöres Sándor *Színháttörténet* című gyűjteményes drámakötetében (Bp., Magvető, 1983) a tartalomjegyzékben keletkezési évszámként 1968 szerepel. Ugyanez az évszám olvasható a *Holdbéli csónakos* 1991-es kiadásának (Bp., Prológus) hátsó borítóján, valamint a *Színháttörténet* 2005-ös kiadásában is (Bp., Argumentum). A 2011-ben megjelent *Egybegyűjtött színháttörténet* (Bp., Helikon) tartalomjegyzéke viszont 1972-t adja meg a keletkezés éveként, s a kötethez fűzött utószavának *A kétfejű fenevaddal* foglalkozó részében (483-484. old.) a sajtó alá rendező Steinert Ágota a mű dramaturgjának, Czímer Józsefnek a visszaemlékezésére hivatkozik (*Életünk* 1983/6.).

Czímer több helyütt is 1968-nál későbbi időpontot jelöl meg *A kétfejű fenevad* keletkezési idejeként. Az említett *Életünk*-beli közlés mellett például a *Függöny nélküli* (Bp., Magvető, 1985) című kötetében két helyen is (193-194. old., illetve 210. old.). És bár az idézett helyeken évszámot nem említ, a korabeli bemutatók alapján tudható, hogy az 1972-es évről van szó. Ezt írja: „Ugyanebben az évadban Weöres Sándor, miután sok éve felhagyott már a drámaírással, vállalkozott rá, hogy ír nekünk darabot. Ezután a vele való munka *A kétfejű fenevaddal* dramaturgiai pályám legélvezetesebb periódusai közé tartozik. Weöres minden elkészült részletet megmutatott, ilyenkor én olvastam fel a kézírásból. Weöres is nagyon élvezte a munkát, és még be sem fejeztük, máris több témát ajánlott a következő darab megírására. Ekkor – ugyanabban az évadban, amelyben a *Deficitről* – kiderült, hogy *A kétfejű fenevad* sem bemutatható. A színház segített magán, mert, mint említettem, én előre dolgoztam. Elővettük Hernádi nekünk írt első darabját, a *Falansziert*, és annak nagy sikere kárpótolta a színházat és az évadot. De semmi sem kárpótolta a magyar drámairodalmat. Weöres ugyanis nagyon elkeseredett, és minden kérés hiábavaló volt, nem volt hajlandó többé darabot írni. Néhány év múlva sikerült a darabot újra műsorra tűzni, de ismét csak az első próbáig juthattunk. Weöres pedig végleg letett a drámaírásról, ami most már nem a pécsi színház, de a magyar drámairodalom nagy-nagy vesztesége lett” (i. m. 193-194. old.).

E dramaturgi beszámoló és az 1983-as drámakötetben szereplő 1968-as évszám közötti elentmondás késztetett arra 1985-ben, amikor a végre sorra kerülő pécsi bemutatóról kritikát írtam a *Jelenkor*-ba (1985/7-8.), hogy úgy fogalmazzak, a darab 1968 és 1972 között keletkezett. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a *Színháttörténet* 1983-as kiadása, amelyet Weöres Sándor is jóváhagyott, miért az 1968-as évszámot szerepelteti. Nem ez az a hely, ahol erre a kérdésre érdemi választ lehetne adni, de a mű alcímében szereplő 1686 és a dátumként megjelölt 1968 számalakok hasonlósága, alkotóelemeik átfordítása (6 és 9) és helycseréje (6 és 8) magyarázatot nyújthat erre. Emellett a keletkezési dátum iránti illetlen szerzői viszony összefüggésbe hozható Weöres világszemléletével is.

Tüskés által nem használt forrással egészítem ki az ott elmondottakat. Bogácsi Erzsébet a *Rivalda-zárlat* (Bp., Dovin, 1991.) című interjúkötete vége felé közöl egy közel tíz oldalas listát azokról a szerzőkről és darabokról, amelyeket 1978-tól az MSZMP KB mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság betiltott, vagy amelyekkel kapcsolatban különféle korlátozásokkal élt (például nagyszínpad helyett stúdióba utalás, felügyelet, a rendezői koncepció előzetes bekérése stb.).

Weöres Sándorról és műveiről ezeket olvashatjuk ebben a listában (a * utáni megjegyzések Bogácsi Erzsébettől, a szögletes zárójelben levők tőlem származnak):

1979: utólagos helytelenítés [*A holdbeli csónakos* győri és pécsi, illetve a *Szent György és a sárkány* budapesti nemzetibeli bemutatóiról lehet szó]

1980: *A kétfejű fenevad*, latolgatás *nincs bemutató

1981: *A kétfejű fenevad*, tiltás

1983: *A kétfejű fenevad*, három bemutatóról kettőre redukált *az 1983–84. évadban egy bemutató valósult meg [azaz három színház tervezte bemutatni, kettő kapott engedélyt, de végül csak egy jött létre: a vígszínházi]

1984: *A kétfejű fenevad*, négy bemutatóról kettőre redukált, engedélyezés felügyelettel [ekkor, az 1984–85. évadban mutatták be Kaposvárott és Pécsen]

1986: *Octopus*, engedélyezés felügyelettel *nincs bemutató

(A fenti adatok a Bogácsi-kötet 173. oldaláról valók, és a listában nemcsak magyar szerzők szerepelnek, hanem például Shakespeare is, akitől a *Titus Andronicus* és *A velenecsi kalmár* volt tiltólistán!)

Az 1983-ban az újpesti Térszínház Bucz Hunor rendezte előadását és a Janus Egyetemi Színház 2003-as, Mikuli János rendezte bemutatóját is ideszámítva, *A kétfejű fenevad*nak e mostani pécsi a tizenkettedik magyarországi színrevitele. *A kétfejű fenevad* eddigi kőszínházi bemutatói ezek voltak:

Vígszínház, 1984. január 27. (rendező: Valló Péter),

Kaposvári Csiky Gergely Színház, 1985. január 25. (rendező: Babarczy László),

Pécsi Nemzeti Színház, 1985. április 13. (rendező: Szőke István),

Kőszegi Várszínház, 1987. június 10. (rendező: Romhányi László),

Jurta Színház, 1987. szeptember 19. (rendező: Romhányi László) – az előző bemutató repríze,

Madách Színház a Petőfi Csarnokban, 1989. november 26. (rendező: Kerényi Imre),

Szolnoki Szigligeti Színház, 1994. január 21. (rendező: Csiszár Imre),

Nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház, 2007. február 17. (rendező: Koltai M. Gábor),

Budapesti Katona József Színház, 2010. február 21. (rendező: Máté Gábor).

Míg a darab megírása óta eltelt négy évtizedből az első másfél a tiltás, korlátozás, mellőzés időszaka volt, a rákövetkező negyedszázad azt mutatja, hogy Weöres drámájával megtörtént az, ami a mindenkori kortárs magyar drámákkal nagyon ritkán fordul elő: *A kétfejű fenevad* felkerült a színházak repertoárjára. Feltétlenül üdvözlendő, hogy a Pécsi Nemzeti Színház ismét a műsorára tűzte a darabot, amely tematikájánál, szellemiségénél és poézisénel fogva rendszeresen visszatérő műve kellene, hogy legyen a pécsi színházi életnek.

Ha Weöres drámája kapcsán visszatérésről beszélhetünk, épp így tekinthető visszatérésnek Szikora János rendező mostani felkérése is, aki Pécsen kezdte rendezői pályáját. Főiskolai vizsgarendezéseként itt vitte először színre (kőszínházi ősbemutatóként) Déry Tibor *Az óriáscsecsemő* című avantgárd drámáját 1978 márciusában,² majd az év novemberében a Kafka regényéből készült *A per* című előadást. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik Beckett *Az utolsó tekercs* című monodrámájának magyarországi kőszínházi bemutatója

² Egyik első színikritikámat erről a bemutatóról írtam a pécsi egyetemi lap, az *Universitas* 1978. március 31-i számában.

1979 májusában. Pályakezdesének rövid pécsi időszakában még két darabot rendezett, Ibsentől *A tenger asszonyát* 1979 novemberében, s végül Boris Viantól a *Birodalomépítők avagy a Smürc* című előadást 1980 februárjában.

Az 1990-es évek első felében négy pécsi rendezése volt, Karol Wojtyła *A Mi Urunk festője* (1991. május), Labiche *A Florentine kalap* (1992. március), Romain Weingarten *Nyár* (1993. április), Valerij Brjusov – Bódy Gábor *A tízes angyal* (1994. április). A 2000-es években pedig ugyancsak négy előadást rendezett Pécsen, Arthur Miller *Pillantás a hídról* (2000. november), Marin Držić *Dundo Maroje* (2004. július – Tettyei Szabadtéri Színpad), Verdi *Traviata* (2007. február) és Sárosi István *Gyilkos etűdök* (2008. július – Anna udvar) című művét.

Szikora Jánosnak már rendezői pályakezdesekor meghatározó védjegye volt az erős látványelemek alkalmazása, a színház képi dimenzióinak előtérbe állítása, az irodalmi mű „tolmácsolásával” szemben egy-egy, produkcióként eredeti színpadi nyelv megteremtése. *A kétfejű fenevad* mostani színrevitelében is ennek lehetünk tanúi.

Weöres drámájának első bemutatói idején a cenzorok és a kritikusok is árgus szemmel figyeltek arra, hogy mi hangzik el és mi marad ki az előadásokban az eredeti szövegből, ma azonban már nem releváns szempont, változik-e az előadásszöveg a drámaszöveghez képest. Az 1984-es, 85-ös bemutatók esetében a kultúrpolitika (a cenzúra) azt engedélyezte, hogy az adott színház a művet „különléte kihagyásokkal bemutassa”.³ S a kritikák nem hagyták említetlenül, hogy az előadások Weöres művét „megcsonkították”.⁴

Az autonóm színházművészet szellemisége alapján létrehozott előadás kapcsán azonban, amely a színrevitelt nem az irodalomnak alárendelt, azt kiszolgáló „alkalmazott művészetnek”, hanem önálló és öntörvényű alkotásnak tekinti, értelmetlen dolog beleemenni abba a mérlegelésbe, hogy a dráma eredeti szövegéhez képest milyen és mennyi szöveg szerepel az előadásban. Különösen akkor, ha az adott színpadi műnek saját filozófiája, kompozíciója van, mint Szikora János rendezésének esetében.

A kétfejű fenevad shakespeare-i dramaturgiát követő, húsz – Weöres által „jelenés”-nek nevezett – jelenetből álló szerkezete, gyakori helyszínváltásai általában nehézséget okoznak a klasszicista dramaturgiát és az illúziószínházi színrevitelt képviselő rendezéseknek. Szikora János azonban – aki az előadás díszletét is tervezte – egyetlen színpadképben játszatja a darabot, melyben folyamatosan, zökkenőmentesen kapcsolódnak egymásba a jelenetek.

A színpad mélyén félkörívű függöny alkotja az állandó hátteret, melyen az okkersárgás-barnás alapszínű horizontot sűrű fellegek borítják. A díszlet fő alkotóeleme egy olyan építmény, amelyből a magyar „színház” szó ered. Azaz ezúttal a szín: egy szín. Mint a

³ Tüskés Tibor: Weöres Sándor történelmi panoptikuma. *Jelenkor* 46. 6 (2003. június), 609. old.

⁴ Szederkényi Ervin – a *Jelenkor* akkori főszerkesztője –, aki lelkesen üdvözölte a pécsi bemutató létrejöttét, az előadásról írott kritikájában nem hagyja említetlenül, hogy a dráma szövege csonkítva került színre. Előbb így fogalmaz: „örömmel láttuk volna Pécsen a teljes dráma előadását”, majd a Szőke István rendezését méltató sorokba csempészi be a cenzúrázás bírálatát, ekképpen: „a csonkolt szövegű változat rendezői erényeiből arra lehet következtetni, hogy az épségesebbre is futotta volna erejéből”. (Szederkényi Ervin: „A kétfejű fenevad, avagy Pécs 1686-ban”. Weöres Sándor drámája a Pécsi Nemzeti Színházban”. *Dunántúli Napló*, 1985. április 20., 8. old.) Számára azért is lehetett fájó a dráma csonkított előadása, mert az 1972/73-as évadban meghíúsult pécsi bemutató időszakában a *Jelenkor* is csak az első részét közölhette a kétrészes drámának: az 1973. évfolyam 4. számában.

Jómagam a – főként a dráma második részét érintő – megkurtítás tényére csak közvetetten utaltam, amikor így fogalmaztam: „A darabon végrehajtott dramaturgiai beavatkozások főként a második részt érintik, de az egész mű szemléletmódjára kihatással vannak”. P. Müller Péter: Pécsi színházi esték. *Jelenkor*, 1985. 7-8. sz. 674. old.

Magyar értelmező kéziszótár (Bp., Akadémiai, 1982.) írja: „Szín: főnév 1. (Részben) nyitott oldalú gazdasági épület. 2. Kocsiszín.” Mindez mélyen rokon Weöres színházi ihletettsé- gével, aki egyik versében ezt írja: „Egy lakatlan istálló volt a színház / gyerekkoromban a kis faluban. / Ott éltem át először, mily heves láz / ha kulisszák közt jelenés suhan.”

A színen (a színpadon) egy ilyen szín, azaz egy „részben nyitott oldalú gazdasági épület” foglalja el a játéktér bal felét. A faépületet baloldaltól magas deszkafal határolja. Ezen nyílik majd a pécsi városkapu a 3. jelenetben. A színpad közepéig benyúló, enyhén jobbra lejtő tető tartógerendái alatt két intimebb teret különít el egy-egy kerítésmagassá- gú mozgatható deszkafal. Ezek a színpadnyílással párhuzamos deszkafalak a játéktérből ki- és oda betolható, s így gördülékenyen rendezhetők át a helyszínek. A színpad jobb oldalán egy kisebb szalmahalom (nincs kazalba rendezve). Ebben a szalmahalomban időnként meghempergőzik néhány szereplő, s ebből bukkannak elő szalmaruhába öltöz- tetett alakok (például I. Lipót és IV. Mehmed az 5. jelenetben).

A színpad előterében téglalap alakú agyagos terület található. Van jelenet, amikor eb- be nyomják egymás arcát a veszekedő török hadvezérek, és az előadás végén innen vesz a fazekaskorongon edényt formáló Evelin egy maréknyit a készülő munkához. Az elő- adás plakátja is ezt a képet emeli ki a darabból: a korongon formálódó agyaghengert, melynek tetején egy kerengő alak látható.

A kerengés az előadás meghatározó képi eleme. Szerkezetileg összefügg a darab dra- maturgiájával, tartalmilag annak világszemléletével. A gyorsan váltakozó jelenetek tech- nikai színrevitelét elvileg jól szolgálhatná a forgószínpad alkalmazása, de Szikora János ennél sokkal dinamikusabb és képileg erősebb eszközzel él, amikor kerengő táncosokkal köti át és egészíti ki a drámai jelenéseket. A hattagú táncsoport (Gyenis Boglárka és az Oriental Fusionett) hol kerengő dervisnek öltözve, hol hastáncosnőként, hol katoná- ként pörög-forog a színen. Vagy átvezetve egyik jelenetből a másikba, vagy egy jelenet betétszámaként, vagy lezárva a dramaturgiai hangsúlyos pontokat. Ez utóbbira pél- da a kétrészes darab szünet előtti jelenése, amikor megérkezik a hír Pécsre Buda elesté- ről, s ekkor a prózai szereplők a színpad mélye felé távoznak, a táncosok pedig fehér öl- tőzetben, karddal a kezükben keringenek körbe-körbe a színpadon, míg csak le nem hull a függöny.

A Weöres által bemutatott történet látszólag pikareszk. Mintha a főhős, Bornemissza Ambrus deák, református lelkipásztor a 17. század három részre szakadt Magyarorszá- gán a törökök, a németek, a katolikusok, a mohamedánok stb. elől menekülve és a nők öln menedéket találva egy lineáris történet epizódjain haladna végig. Az epizódokban azonban azt látjuk, hogy a helyzetek újra meg újra ismétlődnek, az alakok visszatérnek, más-más ruhában, más-más szerepben, de valójában nem jutnak tovább, hanem ugyan- azon szituációk láncolatában forognak körbe. Negyedszázada az akkori pécsi bemutató kapcsán még identitásvesztésről beszéltem, ma inkább azt mondom, hogy az identitás a modernitás ábrándja. Sem a darab által megidézett korban, sem a miénkben nem olyan mértékben rögzítettek és (látszólag) stabilak az énhatárok, mint amilyenek a modernség időszakában tűntek. Weöres folytonos átváltozásban lévő alakjai a mai léttapasztalathoz közelítenek.

A *kétféjű fenevadban* senki sem az, aminek elsőre látszik. Nyilván e mimikri játékba ho- zása is készletti Weörest arra, hogy több jelenetben éljen a színház a színházban toposzá- val, mellyel így a drámának egyúttal metaszínházi dimenziót is ad. Az 1., 5., 7. és 12. je- lenésben a szereplők (Ambrus és nőársai, az 1. jelenésben Evelin, a többiben Lea és Susánna) színházat játszanak. Előbb egy arab komédiát, utóbb egy – Ambrus által írott – szicíliai versengést. E kulturális jelentésszóródást tovább fokozza, hogy e darabbeli szín- játékp próbák során Szikora rendezésében a soprani jezsuita díszletkönyv egyik képe (a győzelmi szekereket ábrázoló festmény) függ zsinóron egy oszlopról. A százegynéhány

darabból álló jezsuita díszletrajzokat valamikor 1676 és 1728 között foglalták gyűjteménybe.⁵ A Sárváron kezdődő és Kőszegen végződő „Pécs-dráma” színrevitelébe tehát (lám, ebben is ott van a darab képlékeny volta – ezúttal a helyszíneken) a rendező hitelesen építi be e színháztörténeti utalást. Az pedig az előadás jellemző metaszenhízi mozzanata, hogy a vándorló-menekülő Ambrus e feltekert képet kicsiny útipoggyászában mindenhová magával viszi.

A darab figurái keringenek a szerepek között. A négy török hadvezér között nincsen török: tatár, kaukázusi, bolgár származásúak, Dzserdzsics janicsár agáról pedig kiderül (a 15. jelenésben), hogy valójában Bonyhádi Györgynek hívják és katolikus magyar. Az Ibrahim kádi egyik pécsi házában menedékre lelt agg magyar urak viszont azon marakodnak, hogy nincsen közöttük igazi magyar: „osztrák lakáj”, „török zsódos”, „párászt kon-spirátor”, „klerikális vén gügye” – szidalmazzák egymást. A pécsi kádi is valójában egy pozsonyi zsidó, Avram Mandelli. A nyitó jelenésben szereplő Windeck császári komisz-szárius a darabban előbb „törökké lesz” (10. jelenés), aztán a horvátokat élteti (16. jelenés), végül azért ítéli halálra Pécs felszabadítója, Badeni Lajos, mert I. Lipót császár funkcionáriusának mondja magát (17. jelenés).

Az átváltozás, áttűnés, a létformák és szerepek közötti átmenet a weöresi életmű egyik alapképlete, mely számos versében jelen van. A színháziakban (ahol a szereplőket „tűnényeknek” nevezi) éppúgy, mint a gyerekversekben (például *A tündér szárnyassá igézett malacában*), és olyan költeményeiben, mint *A kettős én*, *Barátom, ki azt...*, *De profundis* stb. *A kétfejű fenevad* is ebben a szemléletben fogant. Noha Weöres ezt a színjátékát panoptikumnak nevezi (ami inkább statikus képzetet kelt a kiállított viaszbábokkal), valójában úgy folynak és olvadnak át egymásba az elemek, az alakok, mint egy zeneműben a hangok. Ami ismét a darabjainak a verseivel való rokonságát erősíti. Mint Tüskés Tibor említett tanulmányában szerepel: „Weöres egy beszélgetés alkalmával, amikor a műveiben föllelhető szüntelen alakváltoztatásairól kérdezték, azt mondta: 'Talán arról van szó, hogy lényegében inkább drámaíró alkat vagyok, mint lírikus.' Valószínűleg fordítva is igaz: Weöres drámaiban mindig költőként, lírikusként nyilatkozik meg”.⁶ *A kétfejű fenevad* dramaturgiáját is költői motívumok szervezik.

A darab egyszerre jeleníti meg a világtörténelem színpadának alakjait (a császárt és a szultánt), a nemzeti történelem szereplőit és a helyi történelem figuráit. Ez utóbbiak azok, akik nem jutnak el a nagytörténelem színteréig, létük e színtér alatt zajlik, és Weöres darabjának ők a valódi hősei. Noha a színjáték egy konkrét történelmi helyzetet és időszakot mutat be, már említett szemlélete révén a mű egyben metatörténelmi dráma is. Általában is van mondanivalója a történelemről, nem csupán az 1686-os pécsi éráról. Ez teljesen nyilvánvalóvá válik a záróképben, amikor a kantinos Franciskától agylotyogást szerzett Badeni Lajos őrgróf ezeket mondja: „A história oly kétfejű fenevad, mely ha tojásokat rak, egyik csőrével anyai hevet lehell reájok, másik csőrével mind megvagdalja, összetöri.” S rögtön ezután kijelenti: „Tehát: le a világtörténelemmel!”

Szikora János az előadáshoz írott előzetesében még azt a tervét említi, hogy „az előadásban különleges szerephez jutnak majd a speciális bábuk és az orientális tánc”. Mint az eddgiekből már kiderült, a tánc valóban fontos képi és dramaturgiai szerepet kap a

⁵ Staud Géza megállapítására Knapp Éva hivatkozik: *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*. Bp., Enciklopédia, 1999, 26. old. A kötet borítóján a pécsi előadásban használt kép részlete látható. A teljes kép és leírása a 214-215. oldalon szerepel. A gyűjteményt igazgatásom alatt a színházi intézet CD-ROM formában, a képekhez fűzött magyarázatokkal megjelentette: Bardi Terézia: *Soproni jezsuita díszletrajzok*. Bp., OSZMI, 2001. (OSZMI-JE-001) Az eredeti képanyagot az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet őrzi.

⁶ Tüskés Tibor: i. m. 602. o.

produkcióban, bábokkal azonban nem találkozunk. De ez nem is baj. Ezúttal az eleven emberi testek kellő erővel érzékeltetik az átváltozások, átalakulások, átfordulások és páfordulások örökkön visszatérő gyakorlatát és tapasztalatát.

Az előadás alaptónusa groteszk-komikus. A rendező nemcsak a darab nyelvi és szituációs humorát juttatja érvényre, hanem olyan helyzeteket, utalásokat, módosításokat épít bele az előadásba, amelyek ezt a szemléletet képviselik, és időnként tovább erősítik. Nála például a darab „eszmei mondanivalóját” összegző monológot nem Bádeni őgrgróf mondja végig (aki a szifiliszttől agylágyulást kapott, s így imént citált szavai mindjárt idézőjelbe is kerülnek), hanem a szót átveszi tőle Hercsula, a pécsi cigány bakó, akinek szájából a világtörténelmeire vonatkozó szavak meglehetősen ironikusan hangzanak.

A négy török hadvezér és Ibrahim tárgyalása során (4. jelenés) az asztalon a manapság használatos technikai eszközbe, a felszólaló által be- és kikapcsolható asztali mikrofonba beszélnek (enyelegnek) a tárgyaló felek. (A jegyzőkönyvön kívüli veszekedés-gyalázkodás már mikrofonon kívül zajlik.) A darab vége felé (16. jelenés) a felbolydult pécsi polgárok és asszonyok között megjelennek az agg magyar urak (kik korábban a kádi házában nyertek menedéket), akik tüntetőkként lépnek fel, a tüntetés elmaradhatatlan kel-lékével, egy-egy transzparenszel, amelyen ezúttal kinek-kinek a saját arcképe látható.

A főbb szerepek közül Tordy Géza alakítja a pécsi kádit, Ibrahimot, Köles Ferenc játsz-sza Ambrus deákot, Báthory hercegnőt Győrfi Anna formálja meg, Lea szerepében Boross Anna látható. Ők a húsz jelenés legtöbbször szerepelnek, és a helyzeteik változnak ugyan, de a karakterük nem. Tordy többféle érzelm és magatartás eleméből ötvözi egybe a „bölcs kádi” és a „ravasz zsidó” alakját. Rafinéria és rezignáció, diplomatikusság és szeretetvágy, haszonelvű pragmatizmus és távlatos előrelátás jellemzi az általa megformált karaktert. Amikor utolsó jelenésben Pécsről búcsúzva két bőröndjével útra kel, alakja Tímár József Willy Lomanjé idézi. Köles Ferenc Ambrus deákja a mindenütt színházat csináló művész-értelmiségi, aki az alkalmazkodásban nem személyes sorsának biztosítékát, hanem az általa képviselt ügyek és eszmék továbbélésének, megvalósulásának lehetőségét látja. A húsz jelenésből tizenhatban van színen, mindvégig erős jelenléttel, de olyan csapatjátékosként, aki – a szerepéhez hasonlóan – nem az egyéni sikert, hanem az előadás egészének érdekét szolgálja. Győrfi Anna az erotikusan túlfűtött, mindig csábításra kész, vágyának férfiban-nőben egyaránt tárgyat találó Báthory Susánna alakítója. Pár meghatározó gesztussal, hangsúllyal képes megteremteni a még a vén Ibrahimban is szerelmet ébresztő asszonyal-akot. Boross Anna – Lea szerepében – az ártatlanságból, naivitásból jut el annak az elcsábí-tott leányalagnak a megformálásáig, aki – Ambrus révén – nemcsak a deák irányába, ha-nem a színházéba is elcsábul. S ő az, aki előbb saját zsidóságot hangoztatja Ambrusnak, majd szerepe végén kijelenti: „Én nem vagyok sidó (...) Minden lélegzetemmel, szívemnek minden verésével én magyar vagyok”. Izzanak a színen Boross Anna szavai.

Az előadás színlapján 21 szereplő neve szerepel (akiket a hat táncos és további csoportos szereplők egészítenek ki). Nem szükséges és nem is indokolt minden egyes közremű-ködőről külön-külön megemlékezni. De említést érdemel Újvári Zoltán, Ottlik Ádám, Vidákovics Szilárd és Széll Horváth Lajos négyes fogata, akik valamennyien két vagy há-rom szerepet is játszanak, meggyőzően és sok humorral. Egy másik négyes fogatban – a magyar vének szerepében – Kézdy György, Ujlaky László, Németh János és Bánky Gábor komédiáznak. Ugyancsak az alak komikus jegyeit domborítja ki Lipics Zsolt a mindig másnak behódoló komisszár, Windeck szerepében.

A rendezés beleszó-belecsempész helyi utalásokat is az előadásba. Ezek egy része a mai pécsi néző számára könnyen felismerhető. Ilyen a pécsi városkapu tövében játszódó 3. jelenés, amelyben a kapu kinyílásakor a város házi toronyóra mai zenéje (Kircsi László kompozíciója) szól. De épp így helyi utalásnak tekinthetjük azt is, hogy az 1985-ös pécsi bemutató szereplői közül a mostani előadásban is részt vesznek néhányan (Bánky Gábor,

Németh János, Ujlaky László, valamint Bódis Irén, akinek még a szerepe is azonos az egykorival). Továbbá azt, hogy Szikora korábbi pécsi éveinek itteni színészei közül is szerepelnek páran a produkcióban, a rendező pályakezdő időszakából Kézdy György és Fekete András, a 90-es évek elejéről Stenczer Béla és Pilinczes József. No meg az is lokális allúzió, hogy – a darabban játszott három másik szerepe mellett – a 16. jelenésben felbukkanó horvát katonát a Pécsi Horvát Színház igazgatója, Vidákovics Sziláven alakítja.

Szikora János korai pécsi éveinek védjegye volt az előadásai egészét átértelmező zárókép, amely új megvilágításba, új dimenzióba helyezte az addigi színpadi történéseket. Ilyen volt *Az óriáscsecsemő* kamaraszínházi színpadán a lakótelepi panellakások dobozait idéző szerkezetben a zárókép groteszk kispolgári (kisproletári) „idillje”, az egyetlen még be nem falazott keretben megjelenő emberpár, a nő karján az újszülöttemmel. Vagy *A per* fű borította üde zöld színpadán a két óra által leszűrt Josef K. összeroskadása után a színpad közepéről feltörő hatalmas vízsugár. *A kétfejű fenevad* végén a szín egy olyan jelenetbe rendeződik, amelyik nem szerepel Weöres darabjában. Az Ambrustól pár hónapja kisfiút szült Susánna csecsemőjét Ambrus a színpad jobb oldalán lévő szalmába fekteti. Gyöngyöző csecsemőnevetés hangzik fel, s míg a kisdud kacagását halljuk, a szalmában fekvő pólyás gyermek köré odagyűlnek a színen lévő alakok. Sötétbe borul a kép, és csak a kisdud felé hajoló-forduló emberek sziluettjét látjuk. A színre vitt hányattatástörténet, a háborúskodás, túléléspróba nyomán kiadott weöresi „jelszó”, hogy „Le a világtörténelemmel!”, e zárókép révén kívül helyez bennünket a nagytörténelmen. Teszi ezt a bibliai jelenetre való utalással, a párkapcsolati, családi mikrotörténelem kiemelésével és a gyermekben lehetőségként meglévő másfajta jövőnek és életútnak az ígéretével. Vagy legalábbis ennek a jövőnek a reményével. Az előadás végén a történelem színteréről, a politika, a hatalom, a közélet közegeiből a történelem színtere alá, a történelem előtti vagy utáni idők magántörténeti horizontjára pillantunk.

Weöres Sándor: A kétfejű fenevad avagy Pécs 1686-ban. Történelmi panoptikum.

Pécsi Nemzeti Színház

A bemutató időpontja: 2011. november 11.

Szereplők: Tordy Géza, Köles Ferenc, Újvári Zoltán, Ottlik Ádám, Vidákovics Sziláven, Széll Horváth Lajos, Bánky Gábor, Kézdy György, Ujlaky László, Németh János, Lipics Zsolt, Györfi Anna, Boros Anna, Vlasits Barbara, Krum Ádám, Háber László, Tóth András Ernő, Stenczer Béla, Pilinczes József, Fekete András, Bódis Irén.

Az előadásban közreműködik: Gyenis Boglárka és az Oriental Fusionett. Tagjai: Gyenis Boglárka, Banó Brigitta, Brázay Éva, Gaál Mónika, Nagy Szilvia, Jáger Eszter.

Jelmeztervező: Tresz Zsuzsa. Koreográfus: Györffy Katalin. Díslettervező, rendező: Szikora János.

A SZERKESZTŐ ÉS AZ ÉLŐ „PÁNCÉLING”

Műhelyviták a Jelenkornál – negyven év távlatából

Életrajzi interjúkötetében (a beszélgetőtárs Nagy Imre) Bertók László joggal állapítja meg Szederkényi Ervinről, a *Jelenkor* főszerkesztőjéről: „...nemigen 'adta ki' magát, nemcsak nekem nem, másoknak sem...” Mi tagadás, nekem sem, ám vannak emlékeim e zárkózottság megnyíló pillanatairól.

1968-ban kerültem Pécsre, előző évben végeztem az ELTE-n. Személyes ismeretség révén kerültem a városba, igaz, már egyetemistaként írtam könyvrecenziót a *Jelenkornak*, a *Dunántúli Naplóban* pedig néha megjelentek francia műfordításaim.

Érkezésem évében Szederkényi Ervin főállásban a Tanárképző Főiskola irodalmi tan-zékének adjunktusa volt, mellette látta el a főszerkesztői teendőket. Pontosabban abban az évben kezdte meg az akkori tudományos minősítési rendszer szerinti első, a kandidátusi fokozat megszerzéséhez szükséges hároméves aspirantúráját. Szerződéses tanársegédi beosztásban (írásban rögzítették, hogy megbízásom gyakorlatilag az ő visszatértéig szól) szemináriumi óráinak egy részét vettem át, magyarán helyettesítettem.

Szederkényi akkor már négy éve szerkesztette a *Jelenkort*, miután Tüskés Tibort, a korábbi főszerkesztőt irodalompolitikai megorrolások után 1964-ben leváltották. Az irodalmi közvéleményben tehát a harmincévesen kinevezett Szederkényi érthetően a hatalom delegáltja volt. A leváltással kialakult, cseppet sem kellemes helyzetet tehát oldania kellett, elriasztott írókat visszacsalogatni, újakat becserkészni.

Szederkényi éppen a bátyámmal volt egykorú, viszonyunkba a korkülönbség némileg belejárt, de az ő tartózkodó egyénisége ellenére valamiféle bizalom is átjárta, amelyet idővel mindkettőnk első generációs mivoltával is magyaráztam. Oldottabb hangulatában Ervin néha „László vitéz”-nek szólított.

1968 nyarán jelezte, hogy a fiatalítás jegyében bevonna a *Jelenkor* munkájába. Tudván a hatvanas évek eleje óta folyóiratokban, antológiákban publikált különböző műfajú írásaimról, négyezemközi beszélgetésen egyértelműsítette: elsősorban kritikusként számít rám.

A „nemzedékesdi”, hogy úgy mondjam, a levegőben volt. A késleltettség miatt egyre nagyobb számban jelentkező fiatal írók a szűkös és adminisztratív agyonbiztosított megjelenési viszonyok közt országosan különböző fórumokon (például a fiatal írók lillafüredi konferenciáján) kezdték megfogalmazni érdekeiket. Pécsen abban az évben állt össze „MI 68” néven egy alkalmi csoportosulás fiatal és kevésbé fiatal, néha kényszerűségből kötet nélküli írókból, amelynek jómagam is tagja voltam (később megjelent *Útközben* című antológiánk elé Weöres Sándor írt ajánlást). A szerkesztőségi kapuk előtt toporgók nemegyszer a *Jelenkort* is nehézkességgel vádolták.

A *Jelenkor* repertóriumai ez évtől kezdve szerkesztőbizottsági tagként tüntettek fel, de az inkább „szerkesztőtanoncság”-nak nevezhető, havi pár száz forintos honoráriummal járó másodállás jószerével kézirat-lektorálást jelentett. S válaszleveleket írhattam jobbra ismeretlen, közlésre nem érdemesített szerzőknek. Az is igaz, hogy a keddi, oldott hangulatú szerkesztőségi értekezleteken mindig részt vettem, és elmondtam a véleményemet a terítékre kerülő ügyekről.

Az azonosnak vélt világnézeti alapelvek valószínűleg motiválták kapcsolatunkat, még ha Ervin korábbi, megyei KISZ-bizottsági „bedolgozása” számomra eléggé hihetetlennek is tűnt. Jómagam a hatvanas évek pesti bölcsészkarán, egy korábbihoz képest kinyíló világban az eredeti marxizmus, tehát a „minden létező kritikája”-ként felfogott elmélet jegyében ítélt meg a társadalmi kérdéseket, így a szocializmus kialakult gyakorlatát, amelyet gyakran neveztek „létező szocializmusnak”, s ezt – munkáskörnyezetből is hozott negatív tapasztalataim alapján – eléggé dezilluzionáltan figyeltem. Hogy ez mennyire így volt, azt az egyetem végén, az egyébként sikertelen álláspályázati anyagom mellékleteként kezembe nyomott jellemzésem egy mondata igazolta vissza, amely kritikai (tehát nem kritikusi) szellemiségemet tette szóvá. Ez az előzmény is magyarázhatja, hogy 1968 augusztusában, a szovjetek kiero-szakolta csehszlovákiai bevonulás sokkoló napjaiban, más, számomra biztonságos pécsi szellemi kör híján Szederkényihez mentem fel Széchenyi téri szerkesztőségi szobájába, hogy végletes hangulatomat oldandó, kibeszéljem magam. Azt bizonygattam, hogy ez a drasztikus lépés a mi nemzedékünknek kimért idő alatt már reménytelenné teszi a megújulás lehetőségét, hiszen bármilyen átalakulás a Szovjetunió politikájában ki tudja mikor bekövetkező változástól függ majd. Ervin kijózanító egyhangúsággal ismételte a hivatalos magyarázatot, egy bennem nagyon megrögzült mondattal kiegészítve: „Ez a bevonulás is jobb, mintha barikádokon kellene harcolni Prágában.” Rámeredtem, hogy miről beszél. S kibukott belőlem egy korábbi nyomasztó élményem. Még egyetemistaként, 1967 legelején, a görög fasiszta katonai puccs elleni tiltakozásként, az egyébként a rendőrség által 1956 óta talán először engedélyezett utcai demonstráción, a görög nagykövetség kis utcájában én is ott voltam. Másnap újabb bölcsészkarai csoportok is meg akarták ismételni a tüntetést, ám a rendőrség – nehogy a diákok kedvet kapjanak netán másnak is hangot adni? – nagyon kíméletlenül szétoszlatta az egyetemistákat. Ismerőseim közül többen megsérültek – jó szándékukban is megalázva –, pszichésen is. Ervin szótlánul hallgatta végig beszámolómat, de nem lazított a fegyelem egyenruháján. Csalódottnak éreztem magam, bár sem akkor, sem azóta abban semmi kétségem nem volt, hogy őszinte kitérőmozgásomat nem mondta el senkinek, hogy az netán megint különböző jellemzések része legyen.

Szederkényi nemcsak kinevezésének visszhangja miatt nem volt könnyű helyzetben. Túl azon ugyanis el kellett kerülnie a bármelyik vidéki irodalmi centrumban fellelhető, a „helyiérdekű” tollforgatók nyomásával jelentkező provincializmust. És kivédenie sok egyéb, a folyóiratot a periféria felé sodró hatást, köztük a politikait is.

Az általa kialakított gyakorlat szerint az állandó és legfontosabb szerzőkkel közvetlenül ő állt kapcsolatban, levélben, avagy hosszú, akár órákig tartó telefonbeszélgetésekkel. Elfogadott kéziratokról a következő lapszámokat összeállító összejöveteleken kész tényekként értesültünk. A kevésbé ismert, avagy éppen új jelentkezők írásairól minden szerkesztőségi munkatárs véleményt nyilvánított (bevett szokás volt a postai boríték külsejére írott pár sor). Szederkényi a maga elveinek kialakítása során egyfajta statisztikai megfontolásból indult ki: áttekintve a folyóirat terjedelmét, évi megjelenési alkalmát, összevetette az ő kifejezésével „bázishoz” tartozó költők számával. Mindehhez hozzászámította, hogy Magyarországon a közölhető versre képes szerzők nagyobb számban vannak, mint a prózát művelők, s hogy úgy mondjam „szőrös szívű” döntést hozott: új, avagy másutt is publikáló, de a *Jelenkor* szellemiségéhez különösebben nem kötődő szerzők közlésére nem kívánt vállalkozni. Javasolhattunk esztétikai értékei, új tehetséget ígérő jelek alapján valakit közlésre, akár többen is, Szederkényi az esetek túlnyomó többségében főszerkesztői jogával élve azzal utasította el: „Túl sok elfogadott vers vár a sorára.” Ezt érezhették indokolatlannak egyes szerzők, nehézkességnek a pályakezdők. Más alkalommal megírtam már (*Jelenkor*, 2007/3), hogy olyan vitathatatlanul tehetséges, később jelentős életművet létrehozó költő, mint Nagy Gáspár esetében, jelentkezése után, közlése ellenére is milyen lassan örültek a szerkesztőség malmai.

A visszautasított, kevésbé ismert, avagy ismeretlen jelentkezőknek mi, beosztott szerkesztők voltunk kénytelenek megírni a nemleges választ – ami különösen akkor volt kínos ügy számomra, ha előtte történetesen közlésre ajánlottam a címzett írását. Szederkényi megfogalmazott egy, a szerkesztőség kollektív döntésére utaló udvarias típuslevelet (arra kínosan ügyelt, s ki is fejtette, hogy íróembert sose bántunk meg), amelyet több példányban sokszorosítottunk, ezt írta alá az „ítéletvégrehajtó” munkatárs. Jómagam, áthágva a személytelenséget, nemegyszer fogalmaztam konkrétumokat tartalmazó (de sosem a szerkesztőség belső döntési mechanizmusait feltáró) válaszlevelet. Egyik sem volt szívderítő feladat.

1969-ben, a bizonytalan jövőjű főiskolai állásból a korábban is publikálási fórumnak számító *Dunántúli Napló* hívására átmentem a lap kulturális rovatába munkatársnak. Mellette a *Jelenkor* említett „negyedállását” továbbra is betöltöttem.

A kritika felelőssége címmel a napilap 1971. január 10-i számában cikket írtam a vidéken születő művészet és az ugyanitt „honos” kritika viszonyáról, a kritikus dilemmáiról, a kritikus-utánpótlás hiányáról (Pécsett akkor még nem volt bölcsészkar, csak az általános iskolai tanárképzésre hivatott Tanárképző Főiskola). A túldicsérő kritika magyarázatául azt is megemlítettem, hogy a helyben élő kritikus attól tart, megromlik a személyes viszonya a művésszel. Ugyanakkor a vidéken élő kritikus előnyének tartottam, hogy bizonyos érdekszférákon (itt elsősorban a túlsúlyos kulturális centrum, a főváros érdekszövetségeire gondoltam) kívül esik, s így elfogulatlanabb.

Noha meg sem fordult a fejemben, hogy akár közvetetten is rá utaljak a cikkben, legnagyobb meglepetésemre legközelebbi találkozásunkkor Szederkényi – meglehetősen feszült arckifejezéssel – nekem szegezte, hogy egyáltalán nem ért egyet a cikkemmel. Tudni kell, hogy több-kevesebb rendszerességgel írt könyv- és színikritikát a megyei lapban, ahol állandó tévéjegyzet rovata is volt. Soha nem vezettem szisztematikusan naplót, de fontosnak tartott eseményekről időnként emlékeztető mondatokat jegyeztem fel. Egy régi, keményborítójú füzetben 1971. január 13-i dátummal a következőket találtam:

„A provincializmus elleni cikkem azokból váltott ki reakciót, akikenl erre nem is számítottam: Szederkényi ‘konceptcionális hibákkal’ vádol. Hogy mivel? Nem tudom. Ő maga bevallja: ‘A megalkuvásaimat nem mások kényszerítették rám. Belülről fakadtak.’ No csak, akkor az még rosszabb. Másrészt ez látszat. Az a ‘belülről’ valahonnan ‘kívülről’ jött. Úgy látszik, a magyar provincializmus örök, miként az anyag. Hiába a rádöbbenés.”

A sommás utolsó mondatokhoz annyi hozzátartozik, hogy az nem személyére, hanem a „környülállásokra” vonatkozott.

Szederkényi, bár maga volt a visszafogottság és mértéktartás, az elvi vitákban tárgyilagos egyértelműséggel fogalmazott, nem köntörfalazott, a személyét vagy a *Jelenkort* érő támadásra mindig élesen válaszolt. A páncélingbe rejtett egyéniség debattórként megvillantotta párbajtőrét. Az indulat percekre kiszabadult, majd a fegyelem vértjébe préselődött. Csak találgatni tudom, hogy a „fentről” eredő kinevezésével ráterhelődő „eredeti bűnt” kezdetben a kötelességtudat és szerénység fedőrétegével próbálta eltüntetni, ám ez a burok később valószínűleg vastagabb és sűrűbb szövetű lett. Miközben egy racionális, intellektuálisan felkészült egyéniség szuverén módon és egyre magabiztosabban alakította kapcsolatait a kor íróival, köztük a legjelentősebbekkel is. A rejtőzködés talán a kiinduló helyzetet próbálta feledtetni.

A rá többnyire jellemző „magasles” álláspontja mögött egyébiránt szegedi professzora, Halász Előd szellemi mintáját gyanítottam, akit nagy elismeréssel emlegetett, s akit – kimondatlanul – valószínűleg eleganciájában, elkülönültségében példának tekintett.

A pécsi irodalmat időnként – helyi nézőpontból – érzékeny „vérvesszeségek” érték: a hatvanas években Budapestre költözött Lázár Ervin, aztán Bertha Bulcsu, majd a hetvenes évek közepén Thiery Árpád. Ha szellemi emberek esetében nehéz is pótlásról beszél-

ni, a megcsappant írói bázis – nevezzük jobb híján így – kiegészítése a megyei-városi kulturális irányításnak is célja volt.

Az 1969-ban kiadott *Elérhetetlen föld* című antológiájukkal országos figyelmet keltett Kilencek költőcsoport tagjai korábban egyetemi társaim voltak, egyikük, Kovács István, valamint a szerkesztő, Angyal János más-más évben Eötvös-kollégiumi szobatársam is. A csoportból Péntek (eredetileg Molnár) Imre jelezte, hogy zalai származásúként szívesen jönne a kulturális centrumnak számító Pécsre. Szederkényi Ervint gondoltam felkérni, hogy útját egyengessük. A Széchenyi téri főszerkesztői szobájába ültem be beszélgetni vele. Természetesen ismerte őket – Rózsa Endre pécsi születésűként rendszeresen szerepelt is a *Jelenkorban*, *Kavicsszüret* című kötetéről később én írtam recenziót –, de az rögtön kiderült, hogy az irodalmi status quót már az antológia kiadásának módjával is felrúgó csoportot Szederkényi nem tekinti olyan jelentőségűnek, mint én, akiben a nemzedéki szinkronitás is működött, s aki személyes szálakkal is kötődtem hozzájuk.

Szederkényi jobbára műfaji és egzisztenciális érveket hozott aggályainak érzékeltetésére. A „költői bázis” helyett prózaíróinak erősítését érezte volna fontosabbnak, akár kapcsolatai latba vetésével is, emellett ott volt egy nagyon gyakorlati kérdés is, a megoldhatatlannak tűnő lakásügy. Az eszmecsere során viszont olthatatlan volt a gyanúm, hogy nálam többet tud Péntek Imre különböző városokban „összegyűjtött”, ideológiailag érzékeny munkahelyi-szerkesztőségi konfliktusairól. Végül is Péntek Imrét nem sikerült Pécsre hozni. Később egyedül Meliorisz Bélának a városba költöztetéséhez tudtam valamelyest hozzájárulni.

Fenntartásairól kialakult benyomásomat az is erősítette, hogy a Kilencek közvetlenül hozzám forduló tagjainak kéziratúgyeiben nemigen sikerült pozitív döntést kitaktikáznom. Ráadásul azt vettem ki magatartásából, hogy az általam a folyóiratban markánsabban megjeleníteni kívánt, jobb szó híján, valóságközelibb irodalommal (ami nem szociográfiát, hanem problémaérzékenységet jelentett) kapcsolatban fenntartásai vannak. Úgy érveltem: az ilyen közlések révén izgalmasabbá válhatna a gyakran hosszas folytatásokat, memoárokat vállaló, sorozatokban elköteleződő folyóirat. Az egyik belső munkatárs költő „életes irodalomnak” nevezte az ilyen, általa is támogatandónak gondolt munkákat. Bár Szederkényi konkrét kéziratúgyekben mindig esztétikai érvrendszerrel élt, megérzésem azt súgta: az általam javasolt művektől, szerzőktől inkább azért óvakodik, mert aktuálpolitikai reflexek mezőjébe vonnák be a *Jelenkort*. S ettől, a kinevezését megelőző beavatkozásból okulva, meg kívánta óvni a lapját. Magyarán: taktikai megfontolásokat csomagolt esztétikai okfejtésbe, az ódzkodása mögött preventív politikai aggodalom rejtőzhetett.

Bár nem intett le, nemigen lelkesedett, amikor – személyes kapcsolatra is hivatkozva – megpróbáltam írást szerezni Örkény Istvántól és Ladányi Mihálytól.

Ladányi Mihály 1969. (tollal 8-asra javítva) október 21-én kelt sorai: „Kedves László, köszönöm küldeményedet, egyelőre még csak a Te esszédet olvastam el belőle, az viszont tetszett. Véleményem szerint nemcsak egy nagyobb lélegzetű tanulmányt, hanem tanulmánykötetet is megér a téma. Pécsi kirándulásom nem marad el, csak novemberre kell halasztanom. Lakásproblémám nem lesz. Verseket is küldök hamarosan (vagy viszek) – ezt már a nyáron megígértem Ervinnek. Addig is sokszor üdvözöllek: Ladányi Mihály”.

A bevezetőben is említett fenti esszém az *Életünk* az évi egyik számában jelent meg.

Örkény Istvánnak a felkérő levelemre írott válasza 1971. február 1-jén: „Kedves Barátom! Nincs énnekem egy nyúlfarknyi írásom sem, nem is közlök sehol semmit, mert jó egy éve fuldoklom a regényemben, és még csak félúton vagyok.

Legalább imádkozzon értem.

Barátsággal üdvözl:

Örkény István”

Kísérleteim nemigen zárultak sikerrel.

Azt joggal tartják számon, hogy élő klasszikusoknak, nemegyszer háttérbe szorított szerzőknek a *Jelenkor*hoz kötése (Bertha Bulcsu műfajteremtő interjúinak több évig tartó sorozata félig-meddig ezt is szolgálta) Szederkényi ekkori szívós, távlatos szerkesztői munkájának köszönhető.

A lektorálás mellett próbáltam hasznossá tenni magam. Javasoltam: a hozzánk kötődő, kötet előtti szerzők megjelentetését úgy lehetne felgyorsítani, hogy a *Jelenkor* a közölt verseik, írásaik szedését a nyomdával félretetné (még a régi ólomszedés dívott), ezzel nyomdai költséget lehetne megtakarítani (a kiadás egyik legnagyobb költségtetele ez volt). Szederkényi nem lelkesedett az ötletért. Egy későbbi pécsi irodalmi múzeum megalapozására elkezdtem gyűjteni kortárs írók eredeti kézíratait, tehát nem csupán azokat, amelyeket a *Jelenkornak* küldtek, bár ezek közül is kaptam. (A folyóirat irattárában valahol ott lapulhat az a nagy formátumú füzet, melybe – mintegy iktatókönyvként – bevezettem az eredeti kézirat átvételének dátumát és más adatait. Több élő klasszikus, helyi és más szerző értékes dokumentuma kezdett gyűlni a polcon.)

Közlésre javasolt szerzők főszerkesztő általi megvívásának erkölcsi terhével küszködve viszont a „szerkesztőinas”-nál, azaz nálam időnként beállt a csömör. A pontos dátumra nem emlékszem, de pár évnyi különbséggel kétszer jelentettem be Szederkényi-nek, hogy kiválok a szerkesztőségi munkából, mert nem látom az értelmét. Ezekre a beszélgetésekre nem a szokásos keddi napokon, hanem a válságpillanatokban került sor, négy szemközt. Tény, hogy mindkétszer megadtam magam, s maradtam. Megalkuvásból, meg az ő érveinek a hatására: gyengítette volna akkori, a már említett, kapu előtt toporgó nemzedék által bírált helyzetét, ha egyik – mégoly szerény pozíciójú, de fiatalnak tekinthető – munkatársa kiválik. Az már a dolgok összetett voltát és a helyzet iróniáját jelzi, hogy a kívülről szemébe jő magam – ezt a velük folytatott beszélgetésekből kivetem – érthetően a belülről „reteszelő” táborába tartoztam...

A második esetben a hiúságomat legyező érve az volt: „Tudom, hogy több rejlik benned, mint amennyit kiaknázunk, de ne feledd, itt te vagy a jövő embere...” A *Jelenkorra* értette. (Megjegyzendő: ekkor, miután 1972-ben áthelyeztek oda a *Dunántúli Naplótól*, a frissen létrehozott, kéthetente megjelenő pécsi összegyűjtési lap, az *Univeritas* felelős szerkesztője voltam.)

A fiatal baranyai írójelölteket még én gyűjtöttem össze egy antológiában (*Készülődések ideje*, 1975). Népes szerzőgárdájában ott voltak a pár évvel később *Félkorsó hiány* címmel jelentkező csoport tagjai is (Csordás Gábor, Meliorisz Béla, Pálinkás György, Parti Nagy Lajos). Utóbb, a nemzedéki tudat jegyében, önszerveződéssel színre lépniük érthetően más volt, mint egy kívülről megbízott szerkesztővel.

Az vitathatatlan, s többször megírták, hogy Szederkényi fokozatosan – s akkor még sokak előtt nem kiteszón – a *Jelenkort* a majdani irányzatosodás egyik fórumává tette, és ennyiben a magyar irodalmi paradigmaváltást is szolgálta. (Csak jelzésként: a hatvanas évek eleji adminisztratív beavatkozások az ilyen „profilalakítást” is büntették, amikor a népiek fórumának tekintett *Alföldet* és az úgymond „moderneket” felkaroló *Jelenkort* is személycserével sújtották.)

Ami a „jövő embere” kitéltetlenséget illeti, jóslata nem vált be. Három év alatt némileg belefáradtam az új egyetemi lap szellemi elismertetésével összefüggő, nem mindig értelmes hadakozásba. Az adott időben éppen beszűkült pécsi választási lehetőségeim számbavétele után, s mi tagadás: korábbi érzelmi kötődéseim alapján is 1975 közepén úgy döntöttem, elhagyom Pécsét. Budapestre költöztem.

Szederkényi Ervin által kezdeményezve a *Jelenkor*hoz rögtön, majd néhány év alatt belső munkatársnak (jómagam szerződéses státusú külső szerkesztő voltam) új nevek kerültek. Így a fiatalítás is bekövetkezett.

Teljes bekecsességben köszöntem el tőle, ám évek múltán, egy futó pécsi látogatásomkor elejtett megjegyzéséből éreztem: sajnos maradt kibeszéletlen témánk.

A TUDOMÁNY MEGSZABJA A HATÁROKAT

Sz. Koncz István beszélgetése

– Nála nyughatatlanabb embert még életemben nem láttam – mondja vele egykorú kollégája, Makovitzky József nevének hallatán. – Épp olyan vénnek kellene lennie már, mint amilyen magam is vagyok, de Jóska nem öregszik. Egész egyszerűen nem hajlandó megöregedni. Cikázik Magyarország és Németország között, beiktat egy-két svájci megállót, és amikor végre azt hiszed, hogy otthon csücsül, kiderül, hogy Ausztriából vagy Franciaországból telefonál.

Makovitzky József akadémikus Nagykanizsán született, 1942. december 15-én. Általános iskoláit részben a svájci Bernben, részben pedig Pécsen végezte. Itt is érettségizett, a Nagy Lajos Gimnáziumban, 1961-ben, majd egy évvel később itt nyert fölvételt az Orvostudományi Egyetemre. Már a tanulmányai idején rengeteget utazott külföldre: három nyáron át a lipcsei, majd egy ízben a mainzi orvostudományi egyetem patológiai intézetében volt úgynevezett önkéntes famulatúrán. A végzés után szinte természetes volt, hogy a Romhányi György vezette, pécsi patológiai intézetbe került. Előbb demonstrátorként dolgozott, majd tanársegéd lett, szakvizsgázott, oktatóvá emelték. 1973-tól Budapesten folytatta munkáját, jelesül a Semmelweis Orvostudományi Egyetem 1. sz. patológiai intézetében, ahol bonctermi felelős volt és oktató. Három év elteltével az ORFI Morfológiai Osztályára távozott, de tovább vitte az oktatást az egyetemen.

Attól kezdve, hogy Budapestre költözött, évente utazott Jénába, a Friedrich Schiller Egyetem anatómiai intézetébe. Furcsa, kettős szakmai pályafutása 1980-ig tartott: ekkor védte meg kandidátúráját Budapesten, illetve, habilitációját Jénában. Ettől az időszaktól fogva inkább a német nyelv- és munkaterületre koncentrált. Letette a német szakvizsgát, majd 1984-ben újra habilitált.

1983-tól él és dolgozik a Német Szövetségi Köztársaságban. Pályájának főbb állomásai: Erlangen (1988-ig főmunkatárs és oktató a patológiai intézetben), Hamburg (1992-ig főorvos az egyetem oktató kórházában), Halle-Wittenberg (1994-ig vendégprofesszor), Aachen (1997-ig laborvezető két privát intézetben, és folytatja előadói munkásságát az egyetemen), Rostock (az egyetemen a nőgyógyászati patológia laboratóriumának vezetője, 2007-ig).

Eddigi utolsó állomása Heidelberg-Freiburg, ahol vendégoktatóként dolgozik. A hosszú fölsorolás ellenére kimaradt néhány helyszín, ahol az utóbbi évtizedekben megkerülhetetlen volt a személye, ha patológiáról esett szó. Ezek: Zürich, Berlin, Debrecen, Budapest, Bern, Freiburg, Basel és Bécs. De szervezett Fischer János-emlékülést Szegeden, illetve két, nemzetközi visszhangot kiváltó Romhányi-emlékülést Pécsen. Egy, a membrán felépítésről szóló monográfia szerzője, közel kétszáz publikációt jegyez, és több mint húsz könyv társszerzője vagy szerkesztője.

2007-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, 2009 óta pedig a párizsi European Academy of Arts, Sciences and Humanities levelező tagjának is mondhatja magát. A zenében majdnem mindenevő, de a komoly- és a népzene mellett mégis a jazz a kedvence. Tíz esztendőn át rendes tagként járt el egy meditatív táncklubba. Tájékozott a

történelemben, és a művészettörténetben sem könnyű őt megfogni. Azt mondja, hogy a szülői ház mellett sokat köszönhet a másfél évtizede súlyos beteg feleségének és a pécsi gimnáziumi indíttatásának, személy szerint Lovász Györgynének.

Makovitzky József, nem mellesleg két felnőtt gyermek, Nóra és Péter édesapja, itt ül most velem szemben a pécsi Orvoskar aulájában, és a híre ellenére meglehetősen nyugodt. Gyerekkoráról halkán szól, nagyszülők, szülők, gördül előre a történet, iskolák. Aztán amikor először kerül szóba az egykori legendás hírű professzor, Romhányi György neve, az akadémikus váratlanul izgalomba jön. Mondatait egyre szélesebb gesztusokkal kíséri, szakmai munkásságának egy részéről már állva magyaráz. Az utolsó pillanatig érdekfeszítő, amit mesél. Kell-e mondanom? Az épület előtt fejezzük be a beszélgetést. Vagy be sem fejezzük? Hát be lehet fejezni egy beszélgetést Makovitzky Józseffel?

Makovitzky József: – Anyai részről osztrák vagyok, ötven százalékban pedig cseh, morva, lengyel ősökkel is rendelkező európainak vallom magam. Édesanyám Ausztriában, Gloggnitzban született, bányászcsaládból származott. Rokonságom egy része Brennbérgbányán, más része Ausztriában él. A Semmering számomra olyan, mintha a második hazám lenne. Ha csak tehetem, arrafelé autózom, amikor jövök haza Magyarországra. Megértem, hogy a burgenlandi táj Liszt Ferencet is megfogta.

Édesanyám 1934-ben jött Magyarországra. Azelőtt a keresztanyja nevelte, és a linzi háztartási iskolában szerzett úgynevezett knédli-diplomát. Végzés után két lehetőség nyílt előtte: vagy Angliába, vagy Magyarországra mehetett dolgozni. Végül Magyarországon mellett döntött, Kaposváron és Budapesten gazdag zsidó családoknál dolgozott, mint némettanárnő. Ezekkel a családokkal a mai napig nagyon jó kapcsolatot tartunk. Amikor édesanyám meghalt, külön kondoleáltak Izraelből, Amerikából és Kanadából. Sz. Koncz István: – *Ne szaladjunk ennyire előre, professzor úr! Hol jár 1934-ben az édesapja?*

– Igaza van, vissza kell lépünk ebben az időutazásban! Egészen atyai nagyapámig, aki a selmeci evangélikus gimnáziumban végzett, és olyan terveket dédelgetett, hogy majd csokoládégyárat alapít. Ebből csak egy kis szelet valósult meg, mondhatnánk stílszerűen; kitanulta a cukrászmesterséget. Idővel az egyik legkiválóbb mesterré nőtte ki magát. Végigjárta a Monarchiát, több helyen volt szakmai gyakorlaton. Öntudatos ember lehetett, a bécsi udvari cukrászatban is dolgozott. Végül Nagykanizsára sodródott, előbb bérelt egy üzletet, majd birtokon belülre került. Nagyon jó kuncsaftjai voltak.

– *Például?*

– A Muraköz, a bécsi bankárok többsége nála vásárolt. Többször előfordult, hogy taxit küldettek az édességéért. Ilyenkor jég közé téve kis fadobozokba csomagolta a tortákat, hogy kibírják az utat. Híres volt remek dobostortája, puncstortája, kedveltek voltak a linzerei, mignonjai. A Karinty család a harmincas években általában Siófokon nyaralt. Szombaton vagy vasárnap, mikor, hogyan, megjelentek Nagykanizsán, és fölvásárolták az egész flódní készletet. Meg persze más süteményeket is választottak. Fölpakoltak, és már utaztak is vissza.

Három esztendővel ezelőtt voltam Bécsben, a Zsidó Múzeumban. Szerettem volna flódnit enni. Az idős pincér, aki kiszolgált, fölemlgette, hogy ez már nem az a minőség, ami a második világháború előtt volt. Tudniillik a háború alatt és után megszakadt a kapcsolat az egykori szállítóval, Gyula bácsival. Így mondta, magyarul. És akkor fölfedtem, hogy az a bizonyos Gyula bácsi a nagyapám volt.

– *Édesapja is Nagykanizsához kötődött?*

– Igen is, meg nem is. Budapesten érettségizett, egy év katonaságot követően jött Pécsre, egyetemre, majd visszatért a fővárosba, és ott kapott történelem-földrajz-geológia tanári diplomát. Csak érdekességképpen említtem meg, hogy ragyogó sportoló hírében állott, 1934-ben például 10,9 másodperc alatt futotta a száz métert. Miután befejezte a tanul-

mányait, Teleki Pál intézetében kapott munkát. A pályája azonban a második világháború alatt és azt követően, oly sok társával együtt, megtört. 1942-ben behívták katonának, majd fogságba esett, a háború után pedig még négy és fél évet, hogy úgy mondjam, a keleti továbbképző akadémián töltött. Amikor hazajött, B-listára tették.

– *Időközben ön is meglátta a napvilágot.*

– Igen, a bátyám a háború kitörésekor jött, én meg nem sokkal azután, hogy édesapámat behívták.

– *Hogyhogy Nagykanizsán született?*

– Nagymama rábeszélte édesanyámat, hogy ne karácsonyozzon a fiával kettesben, hanem töltsen az ünnepet a nagycsaláddal. Egy hónappal később kellett volna érkezennem, de a döcögő vonat megtette a hatását, és így születünk a nővéremmel december 15-én. A nővérem 4500 grammal érkezett, én 2250-nel. Komoly meglepetést okoztunk mi ketten, ugyanis édesanyám ikerterhessége nem volt ismert.

– *Miként kerültek Pécsre?*

– A Mecsek alja számunkra Isten ajándéka volt, maga az Éden. Apám, miután végre hazatért az orosz fogságból, 1949 októberében Pécsre utazott, hogy állást keressen magának.

– *Miért éppen ide?*

– Valószínűleg egy ötlet lehetett csupán. Nyilván arra számított, hogy mint B-listás, megbízhatatlan illetőt a családjával együtt előbb-utóbb úgyis kitelepítik Budapestről. Jelentkezett Mátyus Lászlónál, a kereskedelmi szakközépiskola akkori igazgatójánál. Kifejezetten a direktor jóindulatán múlt, hogy egyáltalán kenyérhez juthatott. Később, a városszerte ismertté vált Mátyus, Kövesi, Makoviczky tanárok alkotta triót a diákok nagy szeretete övezte.

– *Milyen körülmények közé kerültek, professzor úr?*

– A József utca 23-ban kötöttünk ki. Édesapám, mint a Lutheránus Ifjúsági Szövetség egykori titkára, jól ismerte Szentágothai Jánost. De nem csak a professzor segített, hanem az evangélikus gyülekezet is. Egyébként én akkor érkeztem vissza Svájból, tehát teljesen új élethelyzet fogadott. Meg kellett tanulnom magyarul!

– *Ez a svájci volt az az időszak, amit az egyik életrajza úgy tüntet föl, hogy általános iskoláit részben Bern mellett végezte?*

– Igen, a nemzetközi Vöröskereszt segítségével kerültem ki, és éltem háromnegyed évet Bern mellett, az Eiger, a Mönch, illetve a Jungfrau díszletei között. Az történt ugyanis, hogy Scholz László, zuglói evangélikus lelkész, látva, hogy édesanyám egymaga kínlódik ott a három gyerekkel, közbenjárt értünk. A bátyám így rövidebb, én hosszabb időre maradhattam Svájcban. Valószínűleg az alacsony születési súly szövődményeinek volt tulajdonítható, hogy előzőleg nagyon beteg lettem, komoly műtéttel tudtak csak megmenteni, és talán az elsők között lehettem, akik Magyarországon penicillint kaptak. Mindenesetre ott volt ez a csenevész gyerek, mármint én, akin egy jó szándékú lelkésznek megesett a szíve. Nagyon kedves családdhoz kerültem. Egy igazgató-tanítóhoz és igencsak komoly famíliájához. Ahogy akkoriban neveztem őket: svájci mamámnak és svájci papámnak tizenegy gyermeke volt.

– *Úgy látszik, egy tizenkettedik elfért mellettiük még...*

– Igen, talán nem okoztam túl nagy problémát. Még húsz év múlva is a Josefliről beszéltek. A gyerekek, sajnos, nem mind élnek már, de azokkal, akik még közöttünk vannak, és az unokák, illetve, a dédunokák közül jó néhányal, a mai napig intenzív barátságot ápolunk. És ha tehetem, legalább évente elmegyek a niederwichttrach-i temetőbe, ahol az én kis svájci fölmenőim nyugszanak. Csodálatos emlékeket őrzök azokról a hónapokról!

Hanem, amikor hazakerültem, csalódás ért, mert közölték, hogy az első osztályt meg kell ismételnem. Amúgy nem voltak különösebben izgalmasak az iskolás évek, legfőképpen az maradt meg bennem meghatározó élményként, hogy a szüleim rengeteget dolgoz-

tak. Édesanyámat lekötötték a gyerekevelés, a háztartás gondjai, édesapámat meg alig láttuk. Amikor elvégezte a kötelező iskolai feladatait, különórákat vállalt, rendszerint este kilenc, tíz óra felé ért haza. A gimnázium mellett aztán már magam is borzasztó sok mindennel foglalkoztam. Vívtram, leveleztem osztrák és német diáktársakkal, hogy tovább éljen bennem a nyelv, látszólag főleges dolgok iránt is érdeklődtem, és igyekeztem olvasott emberré válni.

– *Mi vitte az orvosgyetem felé?*

– Miután leérettségiztem, 1961 szeptemberétől egy évet dolgoztam a Dischka Győző utcában, Romhányi György professzornál. Egy, még a vívóteremből ismert, nagyon kedves sportbarátom, Méhes Károly tanársegédként dolgozott ott. Miután az egyetemre nem vettek föl, segítettem elhelyezkedni a patológiai intézetben. Többféle tervem volt, például szerettem volna művészettörténettel foglalkozni. Olyannyira, hogy ez még az egyetem alatt is kísértett. Amikor hat orvostudományi szemeszteren túl voltam már, átmehettem volna művészettörténetre. Persze, fölkerestem Romhányit, hogy mit szólna hozzá. Lebeszéltem. Meggyőződtem, hogy kár lenne kidobni az ablakon a magam mögött hagyott három évet, és fölhívta a figyelmemet a megélhetés nehézségeire. Azért tudtam elfogadni, amit mondott, mert láttam, hogy a patológia mellett mennyi mindennel foglalkozik. „Neked is lesz még időd a szobrokra, festményekre” – biztatott.

– *Mit tudna hozzátenni a professzor legendájához, a róla kialakult képhez?*

– Zseniális memóriája volt. A hallgatókat mind ismerte, és nevéen szólította valamenynyit. Ha valakit nem szeretett, nem rejtette véka alá. A tehetségtelen kollégákat gyakran keskeny vágányúaknak hívta, mert úgy látta, hogy csak szűk mezsgyén tudnak gondolkodni. Megkövetelte, őt idézem, hogy az ember állandó szellemi haptákban álljon! Minden szép vagy megszépülő emlék mellett el kell mondanom, hogy Romhányi nagyon határozott körletparancsnok volt. A hallgatók előtt is letolta a gyakorlatvezetőt. Amikor viszont a lipcsei és a mainzi egyetemek patológiai intézetében végeztem famulaturát, meleghangú ajánló leveleket írt. Első tudományos előadásom egyébként egy német preparátor-konferencián hangzott el, az ő visszaszínező módszeréről. Az elutazás előtt kikérdezett, majd azt mondta: „Jó lesz felkötni a gatyát!” A „Veseerek lekötésével előidézett változások polarizációs mikroszkópos és enzimhisztokémiai vizsgálata” című előadásommal 1968-ban, egy Pécsen megrendezett tudományos konferencián első díjat nyertem. Romhányi elsőként gratulált. Különös, csodálatos ember volt. Végzés után nem is volt kérdéses, hogy mellette akarok dolgozni. Esetleg anatómus lehettem volna még.

– *Később mégis Budapestet választotta.*

– A SOTE 1-es számú kórbonctani intézete olyan embert keresett, aki át tudja venni a bonctermi teendőket. 1973 júniusában így kerültem oda. A döntésben komoly szerepet játszott, hogy Romhányinak már csak három éve volt a nyugdíjig. Az ember előbb-utóbb arra kényszerül, hogy elhagyja a mesterét. Kezdi magát önállóan érezni, és a kutatásban is szeretne önálló munkát végezni. Szeretett professzorommal elsősorban az amyloiddal, vagyis a szervezetben lévő kóros fehérje lerakódással foglalkoztunk, de akkor már motoszkált bennem, hogy polarizációs optikai módszerekkel szeretnék membránkutatást folytatni. Ezzel együtt, a mai napig, anélkül, hogy gondolnék rá, gyakran utánzom Romhányi Györgyöt. Például, amikor a jénai egyetemen két kézzel rajzoltam, megkérdezte az egyik diák, hogy miért csinálom? Mert a mesterem és Szentágothai professzor is azon a véleményen voltak, hogy aki nem tud egyszerre két kézzel rajzolni és magyarázni, az nem való egyetemi oktatónak – válaszoltam. A polarizációs optikáról vallott nézeteim is jelentős átfedésben vannak Romhányi egykori tanításával. Ez a módszer ugyanis még a hadszíntéren is használható, ahová, ugye, nem lehet elektronmikroszkópot vinni.

– *Jénát említette, professzor úr. Hogy került sor az ön ottani habilitációjára?*

– A hetvenes évek közepétől folyamatosan jártam oda, évente négy-hat-nyolc hétig folytattam kutatásokat, írtam publikációkat, amelyeket aztán itthon igyekeztem kiteljesíteni. Megírtam a kandidátusi értekezésemet, és szinte természetesnek tűnt, hogy, ha szabad így mondanom, második bázisomon habilitáljak. Megtörtént, és akkor jött a lehetőség, hogy elmehetek Kielbe dolgozni. Rengeteget gyötrődünk, hogy mi lenne a helyes lépés? Feleségem szinkrontolmácsként dolgozott, át kellett gondolnunk azt is, hogy az ő sorsa hogy alakul majd. Számomra egyszerűbb volt a döntés, bár nyilvánvaló volt, hogy például a szaknyelvben mutatkozhatnak hiányosságaim. Három évre hívtak, végül persze úgy határoztunk, hogy legalább ezt az időszakot megpróbáljuk. Igen ám, de utána újabb három évre Erlangenben kaptam állást, és ez így ment tovább. Egyre távolabbra került tehát az az eredeti gondolat, hogy esetleg majd visszatérünk Magyarországra. Most már elég régóta kettős állampolgár vagyok. Később jöttek az út további állomásai: Hamburg, Halle és Rostock, ahol tíz évet töltöttem.

– *Mi volt a kutatási területe, professzor úr?*

– Erlangenben a hasnyálmirigy rákos megbetegedéseivel foglalkoztam, az akkori legmodernebb, úgynevezett immun-hisztokémiai technika módszereivel. Korábban a cukrokat tanulmányoztam, és ez abban a témában nagyon hasznos volt. De később dolgoztam gasztroenterológus-patológusként is, tehát a gyomor-bél traktussal foglalkoztam, amibe nagyon sok minden beletartozott. Hasonlóan sokat működtem a nőgyógyászati, a bőrgyógyászati patológiában is. Előfordultak érdekes esetek. Egyszer például privát praxisban helyettesítettem. Megérkezett az emlőpreparátum, a kolléga olyan megjegyzésével, hogy a negyvenhét éves nőbetegnél három jóindulatú daganatot talált. A metszlap alapján meggyőződésem volt, hogy mindhárom daganat rosszindulatú. Utóbb ez szövettanilag igazolódott is. Hanem, nagyon érdekes volt a kolléga hozzáállása. Telefonon beszélünk egymással. Mióta van ott, abban a praxisban? – kérdezte. Kérem, csak helyettesíték. Amúgy hol dolgozik? Rostockban vagyok egyetemi tanár. Nem baj, adja csak a praxis főnökét! Odajött a főnök, és egyszerűen leszerelte a kollégát, mondván, ha nem lennének biztos a diagnózisban, szóba sem hoztam volna. Ezzel el is intézett mindent.

– *Vajon mit fejezett ki a kolléga magatartása? Úgy gondolta, hogy a szakoéleménye megfellebbezhetetlen?*

– Azt hiszem, a hivatásunk egyik legfontosabb munkaeszköze az alázat. A szent alázat, ha ennyire eltúlozhatom. A patológus szerepe sokszor a segítő szerepére korlátozódik, de ebbe nem szabad teljesen belenyugodni. Ugyanúgy figyelemmel kell lennünk a betegség lefolyására, és néha a gyógyítás rendjébe is bele kell szólnunk.

– *Mondana példát, professzor úr?*

– Talán kettőt említenék. Egyet a régmúltból, egyet a közelmúltból. A korábbi történet tragikus végű volt, mégis, akkor tapasztaltam meg sokadszor, hogy Romhányi György micsoda kitűnő patológus! Tanítjuk, hogy a tüdőgyulladás nyolc nap alatt zajlik le. 1969-ben egy Pécssett élő, jól menő ügyvéd fiát leszerelték a katonaságtól. Mégpedig tüdőgyulladást követő komplikáció miatt. Ellenőrzésre fölsétált a Tüdőszanatóriumba. Manapság már meg kell magyarázni, mert többen lehetnek, akik nem tudják: a népszerű mecseki kirándulóhely, a Mandulás mellett volt. A saját lábán ballagott föl. Mikor odaért, zavart lett, és rá két napra meghalt. Mi történt? A fiúnak volt egy tüdőgyulladása, ami nem szívódott föl. Ilyenkor a gyulladás beolvadhat, tályogosodhat, majd haematogén úton, úgynevezett néma agytályogot okozhat. Márpedig, ha a nyolc nap elteltével a láz nem múlik el, vagy visszatér, tudhatjuk, hogy a tüdőgyulladás még jelen van. Romhányi professzor ezt azonnal mondta, anélkül, hogy látta volna a fiatalembert, vagy pontosan ismerhette volna a kórelőzményt. A fiúnak tehát nemhogy a hegyszoldalra nem lett volna szabad elszállnia, hanem a kiújuló tünetek jelentkezésekor gondos kezelésre lett volna szüksége, de azonnal. Ez a példa is azt igazolja, hogy a kliniko-patológia ismerete nélkül az orvos könnyen hozhat rossz döntéseket.

– *És a másik eset?*

– 2002-ben vettek föl nálunk egy huszonnégy éves nőt, alhasi fájdalmakkal. A laboradatok és a tünetek alapján fölmerült, hogy petefészek karcinómája lehet. Tudtam, hogy egy egész kicsi, akár fél centi átmérőjű ováriumból is kialakulhat a rák. Mégis, voltak fenntartásaim. Kértem a beteget műtő professzort, hogy a tervezett operáció előtt végezzen még el egy diagnosztikus hasi feltárást. Elfogadta tanácsomat. A műtét alatt a hashártyán színes, gombostűfejnyi, apró góccokat láttam. Kértem az operatórt, hogy metsszen ki egy kis darabot a furcsa hashártyából, gyorsfagyasztásos vizsgálat céljára. Megtörtént. Lementem a mintával a laboratóriumba, és hamarosan jelenthettem a tanártársamnak, hogy a betegnek tuberkulózisa van! Biztos vagyok benne? – kérdezte. Egész biztos, válaszoltam, egyik kollégám is megerősítette!

Nem mindegy, hogy a feltételezett rák miatt megcsonkítunk egy fiatal nőt – ilyenkor a méhet és mindkét petefészket is eltávolítják – vagy meggyógyítjuk a tuberkulózisát. Tehát alázat! Mindenekelőtt és mindenkifölött, a beteg, az élet tisztelete a legfontosabb! Viszont ezen a pályán a tudományos és emberi kudarckokat sem szabad elfeledni! Azokból is tanulhatunk.

– *Manapság mivel foglalkozik, mit kutat?*

– Az oktatás és különböző témájú előadások mellett, amelyek között olyan is akad, mint a Bauhaus és annak pécsi gyökerei, vagy a Gróf Leiningen-Westerburg Károlyról szóló, Romhányi fiatal koromban tett jóslatát váltom be, akaratlanul is, tudniillik visszatérem az amyloidhoz. A kétezres évek első esztendeiben két kollégámmal, közülük az egyikük a doktoranduszom volt, sikerült kimutatnunk, hogy a kóros fehérjék, az addigi feltételezéssel szemben, nem homogének, hanem heterogének. Amikor amyloid masszából preparáltunk rostokat, azok helikális, vagyis csavart szerkezetre utaló fölépítést mutattak. Megláttam, és nem akartam hinni a szememnek! Még aznap éjjel háromszor újra elvégeztem a preparálást, és megerősítettem a magam számára az eredményt. Nagyon remélem, hogy e kutatás gyümölcse hamarosan beérik, és a későbbiekben új megközelítésekhez, egészen a gyógyításhoz vezethet el.

A másik témához a német Alzheimer Társaság teremtette meg az anyagi alapot. Nagyobb összeget kaptam tőlük ahhoz, hogy a még Jénában megkezdett kutatásaimat folytatni tudjam. Az Alzheimer kórról annyit már tudunk, hogy ez a gonosz fehérje is heterogén, az agyban rakódik le, illetve az agyalapi erekben. Klinikailag demenciával és feledékenységgel jár. Súlyos társadalmi problémát okoz.

– *Látzik-e már a terápia formája, módja, lehetősége?*

– Nem tudom. Nagyon durva emésztési kísérleteim alapján azt kell mondanom, hogy ezek a lerakódások az agyban jószerével kiemészthetetlenek. A probléma csak komplex kutatási módszerekkel oldható meg, ha egyáltalán megoldható.

– *Bár az ilyen döntéseknek nincs igazi ellenőrzési lehetőségük, mégis játszottunk el a gondolatot: ha annak idején nem fogadja el a kieli meghívást, akkor is a Magyar Tudományos Akadémia tagja volna, és a jövő kutatásairól beszélgetnénk?*

– Valószínű, hogy nem. De az eredmények nem csak a lehetőségek tükröi, hanem a fáradozásoké, illetve a kudarcoké is. Rengeteget dolgoztam és küzdöttem a mögöttünk hagyott évtizedekben. És nem gazdagodtam meg. A patológusnak nem hálálkodnak a betegek, csak a tanítványok, jobb esetben. Hadd mondok el erről egy rövid történetet! Makroszkópos anatómiát tanítottam, két szemeszteren keresztül, jénai hallgatóknak. A végén szóltak, hogy szeretnének elbúcsúzni tőlem. Meghívtam hát őket egy kellemes kisvendéglőbe, vacsorára. Mind a tizennyolcan eljöttek. Aztán, amikor a desszert és a kávé után elköszöntek, előkerült az ajándékom: két nagy műanyag szatyor, hajléktalan szatyor, ha szabad így mondanom. Mindkettő telis-tele volt üvegekkel. Mint elmondták, azért, mert észrevették, hogy harcos környezetvédőként gyűjtöm a betétes üvegeket. Persze, azzal

adták oda, hogy legyen pénzem hazautazni. Kicsit csalódtak, amikor elmondtam nekik, hogy a péterfillérekből általában újságot szoktam venni a munkanélküliektől.

Nem kell, hogy minden orvos magánhelikopterrel járjon, vagy villát építsen Mallorcán. Van egy lakásunk, igaz, hogy szépen berendezett, van rengeteg könyvünk, és van egy-két nagyon jó barátunk. Ismerjük, ugye, azt a fontos tézist, hogy a tudomány megszabja számunkra a határokat. Nyilván arról szól, hogy az elért eredményeket ne tévesszük össze a kívánt vagy remélt eredményekkel. De úgy látszik, ez a tantétel néha egzisztenciális kérdésekben is érvényre jut.

ANDRZEJ FRANASZEK

VISSZATÉRÉS A CSALÁDIAS EURÓPÁBA, OLY SOK ÉV UTÁN

1958-ban adta ki Franciaországban a *Kultura* című emigráns folyóirat a *Családias Európát*. Maria Dąbrowska, a neves lengyel író nő három évvel később a következőket jegyezte fel a naplójába: „A *Családias Európát* olvasom éjszaka, (...) nem tudom letenni. (...) Ma bűvölt el életemben először Miłosz. Ez önéletrajz, ugyanakkor történetfilozófiai és kicsit apologetikus is. De nehéz messzebbre »ugrani önmagunktól« (...) hogy megtaláljuk önmagunkat, és megmagyarázzuk minden komplexusunkat. Mert azért írta a művet, hogy megszabaduljon a komplexusoktól, pedig azokból rengeteg van. De hogyan írta! El sem tudom mondani, mennyire nekem való ez a könyv. Azt sem tudom megfogalmazni, hogy mitől ilyen egyedülálló, sőt, miben rejlik különleges nagysága. (...) Ez Miłosz főműve”.

Vajon ma, pontosan fél évszázaddal később elfogadnánk-e Dąbrowska értékelését? Természetesen még viszonylag csekély esztétikai érzék is elég ahhoz, hogy értékeljük Miłosz írói zsenialitását, melynek köszönhetően látszólag csak könnyed egyszerűséget ér el, de közben olyan szöveget alkot, amely egyértelműen felülmúlja az emlékeket megörökítő feljegyzéseket, és valahol az önéletrajzi reflexió, az elbeszélő próza és az esszégyűjtemény határán helyezkedik el. De hogyan kapcsolódik mindez a lengyel ember komplexusainak feloldásához? Aktuálisak-e a költő politikai, történelmi és társadalmi diagnózisai? Milyen a mi mai világunk ahhoz a világhoz képest, melyben a *Családias Európa* született?

Mint maga a szerző írja évtizedekkel későbbi előszavában, ez a könyv az ötvenes évek Franciaországával szembesülve született, jobban mondva az ország félelmetesen naiv ballossága, de mindenekelőtt a földrész keleti peremterületeivel szemben érzett makacs és öntudatlan megvetése, valamint azok lakóit barbároknak, legjobb esetben is csak „szegény rokonoknak” tekintő szellemisége ellen íródott. A mélyen gyökerező gondolati automatizmus ellen, amelyet Lengyelország esetében bizonyára csak Karol Wojtyła pápává választása, majd a Szolidaritás megalakulása, aztán a kommunizmus bukása után, végül pedig akkor vontak kétségbe, amikor országunk csatlakozott az Európai Unióhoz. Vajon az elmúlt három évtizedben – bár minden bizonnyal változott – átesett-e valamiféle forradalmi átalakuláson a nyugat-európai átlagember keleti társairól alkotott képe?

Jelen összeállítás a 2011. október 11-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett „Czesław Miłosz közép-európai identitása és az európai kultúrában elfoglalt helye” című nemzetközi konferencia előadásából nyújt válogatást. (A szerk.)

Andrzej Franaszek irodalomkritikus, a *Tygodnik Powszechny* folyóirat kultúra rovatának szerkesztője. A XX. századi lengyel írók, többek között Zbigniew Herbert, valamint Czesław Miłosz munkásságával foglalkozik. Legújabb és egyben eddigi legfontosabb munkája, a *Miłosz. Biografia* című, Czesław Miłoszról szóló monumentális életrajzi mű 2011-ben jelent meg.

Lehet, hogy mindennek ellenére nem. Én, személy szerint, mégis kevésbé tartom fontosnak azt – és már magában ebben a döntésben is benne van a változás egy bizonyos előfeltétele –, hogy milyennek lát engem mint sztereotíp lengyelt a sztereotíp francia, német vagy angol, mint azt, hogy én magam mint lengyel – avagy kelet-európai – hogyan találok meg magam ahhoz a bizonyos franciához, némethez vagy angolhoz fűződő kapcsolatomban. Jobban mondva: egyáltalán ilyen reláción keresztül kell-e meghatároznom önmagammat? Más szóval mint a Visztula menti ország lakója vajon még mindig magammal hordozom a komplexusok és a neheztelés batyuját, amelyet oly sokszor írtak le irodalmunkban, vajon a kisebbségi érzés és az azt ellensúlyozó kevélység soha meg nem haladható dialektikájára vagyok-e ítélve? Vagy talán már legalább többé-kevésbé önálló egyéniséggé váltam? Olyanná, amilyenné Witold Gombrowicz akarta formálni a korabeli lengyeleket, egyszerűen a *Családi Európá* szerzőjét is kritizálva és rosszmájúan rámutatva arra, hogy néha „nem a lengyel ír Lengyelországról és a Keletről, hanem az ember a benne lévő lengyelről és a »saját« Európájáról”. Gombrowicz szerint hasonló gyakorisággal fordul elő Miłosznál a precíz mérlegelés: „»Nem alacsonyítottam-e le magamat túlságosan?« »Nem magasztaltam-e fel magamat túlságosan?« »Nem alacsonyítottam-e le őket túlságosan?« »Nem magasztaltam-e fel őket túlságosan?«” ...

Maga Miłosz így fogalmazott: „Bizonyos értelemben tipikus kelet-európainak tekinthetem magamat. Azt hiszem, igaz, hogy e típus *differentia specificája* a forma – a külső és belső forma – hiányára vezethető vissza. Erényei: szellemi mohóság, szenvedélyes vitakészség, érzék az irónia iránt, érzelmi frissesség, térbeli, azaz geográfiai gondolkodás; mindez alapvető hibájából fakad: mindvégig kamaszosan éretlen marad, a belső káosz hirtelen dagálya vagy apálya irányítja. De forma csak stabil társadalomban alakulhat ki. Elegendő az én példám, hogy megállapítsam, mekkora erőfeszítést kíván az ellentétes hagyományok, normák és túl bőven áramló benyomások befogadása, azaz valamiféle rendszerezése. Azok a dolgok, amelyek gyermekkorunkban körülvesznek bennünket, maguktól értetődőek, de ha úgy örvénylenek, mint a kaleidoszkóp üvegcserepei, szüntelenül más és más alakzatba rendeződve, akkor valószínűleg ahhoz is sok energiára van szükség, hogy az ember megállhasson a talpán, és orra ne bukjon. Mi az, hogy szokásos? A film és a könyv vagy a tőlük teljesen különböző valóság, a háború vagy a béke, a múlt vagy a jelen, a régi szokások vagy a felvonulás vörös zászlók alatt, az egyik sovíniszta csoport nézőpontja vagy a másiké. A formához alighanem általánosan elfogadott támpontokra van szükség, bizonyos konformizmus-háttérre, ami ellen ugyan lehet lázadni, ám ami mégis a tudatnál erősebb kereteket rajzol fel. Könyvetemben még az egységes gesztus, a társasági szabályok, az asztalnál kötelező viselkedés világos megfogalmazása sem volt meg. Szinte minden ember, akivel csak találkoztam, más volt, nemcsak a rá jellemző tulajdonságok miatt, hanem mint egy közösség, osztály vagy nép képviselője. Az egyik a huszadik században élt, a másik a tizenkilencedikben, a harmadik a tizennegyedikben.”¹

Ha volt is némi túlzás és szerepjátszás ebben a leírásban, Miłosz gyermek- és fiatalkorát ismerve tudjuk, hogy nem lehetett sok. De hol található meg a mai lengyel életében ez a változékony, sokszínű, sokoldalú, kulturális ambivalencia? Miben különbözik a kontinens nyugati részén élő vele egykorú emberektől? Mindenekelőtt mint fiatal lengyel, mert még a jelen szöveget író középkorú egyén is hivatkozhat, ha muszáj, a Lengyel Népköztársaságról maradt emlékeire. De egy kilencvenes években született huszonéves, akinek teljesen természetes a mai homogén társadalmi valóság, akinek egyáltalán nincsenek emlékei kitepített vagy a gyökereitől elszakított felmenőiről, akinek magától értetődő az angol nyelv ismerete, a szabad helyváltztatás és a külföldi vakáció, a

¹ Czesław Miłosz: *Családi Európa*. Ford. Bojtár Endre et al. Kalligram, Pozsony 2011. 69-70. o.

diákcseré, és végül a mi fogyasztói civilizációnk javainak viszonylagos elérhetősége, a Facebookon pedig nemritkán ugyanannyi a külföldi ismerőse, mint a lengyel? Aki persze részt vesz a kulturális konfliktusokban, de ezek – ha van is némi helyi színezetük, ilyen például a katolikus egyház erős pozíciója – inkább globális jellegűek, nem pedig csak lengyelországiak: lásd a nemi egyenjogúságról, a szexuális kisebbségek jogairól, a párkapcsolatokról vagy az abortusz betiltásáról folytatott vitákat.

A *Családias Európa* főszereplője egyrészt az ellenséges és tapintható közelségben lévő őselem, Oroszország, másrészt pedig a Nyugat között fejlődött, ahova egy Bazel melletti hídon át vezetett az út, amelyen volt egy tábla, rajta egy felirattal. „Szellemi testvérünk, Franciaország fogadott minket. A felirat azt adta tudtunkra, hogy cigányoknak, lengyeleknek, románoknak és bolgároknak tilos a belépés”.² A mai lengyel fiatalok többségét nem érdekli Oroszország (más kérdés, hogy ez helyes-e), a világméretű infosztrádák áramlataiban elmerülve minden bizonnyal nincs meg bennük az Oderán és az Elbán túli boldogabb országoktól elválasztó radikális elszigeteltség érzése sem. Még ha némiképp leegyszerűsített is ez a diagnózis, és elsősorban a minimum általános műveltséggel rendelkező nagyvárosiakat érinti, számos jel mutat arra, hogy az elmúlt években Európa e felében végbement hatalmas civilizációs előrelépés végre komolyan enyhítheti a mi örök nemzeti fájdalmainkat. Ebből következően pedig a szinte mítikus Franciaországgal, Angliával vagy Germániával szembeni önmeghatározás szükségletét is...

Természetesen nem tagadhatók korunk egyre kínzóbb problémái. A kockázat, a veszély és a bizonytalanság Európájában élünk. A pénzügyi válság meglepően mélyen érinti azokat az országokat is, amelyek – mint Olaszország – Nyugat-Európa központi magjához tartoznak. Egyre nagyobb az emberek, főleg a fiatalok felháborodása (egyesek kilátástalannak érzik az életüket, mint a Los Indignados Spanyolországban, mások úgy érzik, kirekesztették őket a társadalomból, ilyenek a nemrég kitört zavargások résztvevői Nagy-Britanniában), a lázadás megmutatja a jólét és a stabilitás árnyoldalait. Egyre többen kételkednek az egyesült Európa eszméjében, fal választja el a gazdagokat a szegényektől, vannak helyi feszültségek, feladják a nyitottság és a tolerancia politikáját, meghíúsulnak a multikulturális társadalommal kapcsolatos elképzelések, kísértést éreznek arra, hogy lezárják a határokat, védekezzenek a Mások ellen, politikai vagy vallási fanatizmusok születnek újjá... Íme korunk kihívásai, melyek Czesław Miłosz könyvének újraolvasására készíthetnek? Ám legyen. Ugyanakkor egy másik, aggasztóan stabil és aggasztóan globális világban is élünk.

Nem kizárt, hogy itt részben saját hiányosságaimat, talán a hetvenes évek elején született nemzedék képviselőjének szerény tapasztalatait vetítem ki, ez a generáció (legalábbis a nagy része) tulajdonképpen nem vállalt kollektív elkötelezettséget, mert a kommunista kormány a mi időnkben már szánalmas haláltusáját vívta, az ellenzéki tevékenységben pedig a valamivel idősebb korosztály vett részt. Annak a nemzedéknek a hiányosságait, amely már a szabad Lengyelországban olvasta a *Családias Európát* – a beavatottság izgalmi és a tiltott gyümölcs édes íze nélkül. Akárhogy is van, bizonyos témákat meglehetősen kiszámíthatónak látok ebben a könyvben.

A soknemzetiségű Köztársaság legendája vagy a közép-európai lakosok identitás keresése elég nehezen hozható össze manapság a magánélet, a szakmai vagy a szellemi élet hétköznapijaival. A szűkebb hazák, az egymást kiegészítő nemzetek és kultúrák közti párbeszéd gyönyörű kihívás a határvidék emberei számára (a határvidéket érthetjük szó szerint és szimbolikusan is), de nem hiszem, hogy nagyobb figyelmet szentelnének neki a metropoliszok – Varsó, Poznań, sőt Wrocław – fiatal lakói, akiket alighanem jobban érdekel az, hogy milyen a helyzetük a nemzetközi munkaerőpiacon. Nem hordoz már magá-

² Czesław Miłosz: *Családias Európa*. Ford. Bojtár Endre et al. Kalligram, Pozsony 2011. 158. o.

ban forradalmi lehetőségeket a lengyel szélsőjobboldaliság és antiszemitizmus elemzése sem, különösen az olyan megrázó felfedezések óta, melyek jelképe Jan Tomasz Gross *Szomszédok* című könyve.³ Tehát ezek szerint visszatehetem a polcra a *Családias Európát*? Nem feltétlenül.

Mint szerény versolvasó, bátorkodom megkerülni a marxizmus iránti újjáéledő érdeklődés, a mai baloldali vagy alternatív körök és a nemzetek feletti tőkemozgások által irányított multinacionális cégek világa közötti feszültség kérdését, vagyis azokat a konfliktusokat, melyekben remekül feltalálna magát Miłosz a burzsoázia, jobban mondva az általa megtestesített darwinista emberközi dzsungelvilág iránti erős ellenszenvével. Hiszen baloldali meggyőződésű ember volt, aki egy másképp berendezett világba vágyott, amelyet nem a kereslet, az eladás és a fizetés törvényei szabályoznak. Akkor is, amikor fiatalos hévvel publikált anarchista szennvedéllyel áthatott cikkeket, és a háború után is, amikor nem utasította el elvi okokból a magántulajdon szétzúzását, és akkor is, amikor a szovjet totalitarizmustól elszörnyedve, de az amerikai szabad piactól is undorodva azt tervezte, hogy egy paraguayi keresztény kommunába menekül. És még a hatvanas évek végén is, amikor Zbigniew Herberttel vitatkozva bevallotta, hogy még mindig az utópisztikus köztársaságról álmodozik, melynek lakói elmélkedéssel múltatnák az időt. De talán a kilencvenes évek elején is, amikor amiatt aggódott, hogy a szabad Lengyelország pillanatok alatt átadja magát a nyugati tömegkultúrának, és azon tűnődött, hogy nem lenne célszerű megtartani országunkban az erkölcsi cenzúrákat.

Engem leginkább valami más érdekel, ami egyébként közel áll Miłosz legutóbb említett aggodalmához. A kérdés, amelyet – hatalmas adag pátozzsal – az emberség megalapozásának nevezhetünk. Mert hogyan is definiálta Czesław Miłosz az emberi létet? Szerinte mikor haladjuk meg a vegetatív létezés szintjét, fellázadva genetikailag determinált természetünk ellen, amely a közmegegyezés szerint az állatvilággal kapcsol össze bennünket? Azzal a világgal, amely a kapitalista kegyetlenségben folytatódik?

Könnyen válaszolhatunk erre a kérdésre. Miłosz szerint, aki még egészen fiatalon jutott erre a következtetésre, az intellektuális szennvedélynek köszönhetően, a valóban megélt művészet és a valóban megélt vallásosság során válunk teljesen önmagunk uraivá. A ragadozó elmének köszönhetően, amit olyan nagyra tartott a barátjában, Tadeusz Juliusz Kroński-ban, Tigrisben, aki terveket szőtt – mint tudjuk: rendkívül veszélyeseket – a lengyel társadalom filozófiai „átszellemítésére”. Bár idővel, többek között éppen a *Családias Európá*-ban, Miłosz az együttérzést és a felebaráti szeretetet állítja szembe az ideológiai örülettel, a passzív, mechanikus létezéssel szembeni elvi alapú ellenállás élete végéig elkíséri. Nem hajlandó beletörődni a rutinba és a közönybe, a „szellemi vadászat” sajátos gyerekeségében keresi a szabadulást öregedő testének rabságából.

Nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy mit tud kezdeni Miłosz meggyőződéseivel, szennvedélyeivel és aggodalmaival a rendkívül pragmatikus jelenkor, amely – mondhatni – lemondott a másik, jobb világ álmáról. Amikor – nyilvánvalóan magunkban hordozva a csalódások és a mélységes tragédiák emlékét – lényegében véve a mai politikai vagy kulturális status quót tekintjük egyedül lehetségesnek.

„Azt mondják, hogy a modern civilizáció uniformizált unalmat szül, és tönkreteszi az egyéniséget. Ha ez igaz, erre az ártalmára nekem nem volt okom panaszkodni”⁴ – írta Czesław Miłosz. Mi viszont nagyrészt ebben az uniformizált unalomban élünk, ahonnan már az utazás sem kínál kiutat, mivel mindig csak a világunk egymástól alig különböző

³ Jan Tomasz Gross: *Szomszédok*: Historia zagłady żydowskiego miasteczka, Sejny, Fundacja Pogranicze, 2000. [A könyv az 1941. július 10-én, Jedwabny városban a lengyelek által az ottani zsidók ellen elkövetett pogromról szól. (A ford.)]

⁴ Czesław Miłosz: *Családias Európa*. Ford. Bojtár Endre et al. Kalligram, Pozsony 2011. 70. o.

újabb változataiba léphetünk át, a kultúra lényegében tömegkultúrává vált, ugyanazokat a filmeket nézzük, ugyanazt a zenét hallgatjuk, ugyanolyan ruhákban járunk. Természetesen többféle tendencia határozza meg a jelenkort, ezek közül az uniformizálódás az egyik legfontosabb. Hanyatlásnak indult ez a civilizáció, amelyet joggal nevezhetünk bizáncinak, hisz tele van templomokkal, a fogyasztás katedrálisaként működő plázákkal, mert ez a civilizáció a szórakoztatást, tulajdonképpen a pascali *divertissement*-t tekinti a legfőbb feladatának, amely menedéket kínál a félelem és a gondolkodás elől. A *Családias Európa* egyik legfőbb jellegzetessége az, hogy beágyazódik a történelembe, őrzi az ősök emlékezetét. Követjük ebben, vagy inkább valamiféle soha véget nem érő, történelmen kívüli, amnéziás „mostban” helyezkedünk el, és csak nagy ritkán áll bosszút rajtunk a történelem valamelyik varsói főtucán?

És a vallás, Miłosz személyiségének abszolút tengelye? Fel tudjuk-e fogni, milyen mélyen élte át a romlottságot, mennyire nyomasztotta a leküzdhetetlen bűntudat, hisz már akkor is ezt a kénköves bűzt érezte, amikor a hitoktató atyával vitatkozott a gimnáziumban. Bár Miłosz e szenvedélye miatt inkább a kivételek közé sorolta magát, mert a társak többsége már akkor is konvenciónak tekintette a vallást (tegyük hozzá, hogy nem minden barátja osztaná ezt a véleményét), nehéz lenne nem észrevenni, milyen változások történtek az elmúlt közel száz évben, nem lehet figyelmen kívül hagyni szekularizált korunk legjellemzőbb vonásait, hisz ma már gyakran csak megszokásból vagy turistaként „járunk templomba”, mint Philip Larkin írta egyik versében. Nézzük meg például a *Családias Európa* egyik legnagyobb szenvedéllyel megírt fejezetét, a *Katolikus nevelést*, és hasonlítsuk össze az ugyanerre a témára készült másik variációval, egy fiatal lengyel költőnő, Marta Podgórnik írásával, amely a Ha-art kiadónál nemrég megjelent *Családias Európa. Öt perccel később* című antológiában olvasható. A nagyon hasonló katolikus nevelést itt teljesen meghatározza a konvenció, a fiataloktól elválasztott, művi világban folyik, így semmiképpen sem hatolhat le a tudat lényegi, mélyebb rétegeiig. Maga Miłosz ezt az állapotot természetesen a vallási képzelet eltűnésének nevezhetné.

Spiró György magyar író nemrég interjút adott a *Tygodnik Powszechny*nek, ebben egyértelműen ateistának vallotta magát, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, milyen fontos szerepet játszik a vallásosság minden civilizáció működésében, kiegészíti a racionalitást és – mint megfogalmazta – a misztikát. A jelek szerint a hit szenvedélyéből táplálkozó valódi vallásosság irányzata, amely nem tévesztendő össze a fanatizmussal, a fundamentalizmussal vagy a felekezeti állammal, manapság visszaszorulóban van, „a kortárs Európából” hiányzik a „misztikus megújulás”, ehelyett csak „a teológia és a politika primitív összejátéka” figyelhető meg. Ez persze nyilván leegyszerűsített vízió, de nehéz lenne tagadni, hogy a kihunyó, eltűnő szenvedély világában élünk, a hétköznapijainkban nem érzünk hatalmas lelki éhséget, nem kísért a lázadás. Egy másik lengyel író, Stefan Chwin írta az egyik legérdekesebb kommentárt Miłoszról a költő halála után, ebben rámutat arra, hogy Miłosz „nem tudott, nem akart megbarátkozni a kétségbeeséssel. Számunkra olyan megszokott dolog a domesztikált kétségbeesés, mint a csipsz és a rágógumi. [...] Őt állandóan frusztrálta a világ szépségének és kegyetlenségének ellentéte. Mi megtanultunk együtt élni ezzel a frusztrációval. Virtuális és narkotikus világba menekülünk a világ borzalmi elől, tudjuk, hogy nem lehet megváltatni a világot. Ő az utópiák és a remények korához tartozott. Mi már utópiák nélküli világban élünk. [...] Beforratlan sebet hordozott magában, és nem akármilyen nyoma maradt ennek a költő verseiben”.

Tehát akár azt is mondhatjuk: legyen hát a *Családias Európa* öröksége, Czesław Miłosz végakarata az, hogy mindig feltépjük ezt a sebet. A gondolkodás és az ellenszegülés beforratlan sebet.

KARABA MÁRTA ALEXANDRA fordítása

CZESŁAW MIŁOSZ NEHÉZ LENGYELSÉGE

Bevallom, nem tudom, hogy ha nem külföldiekhez fordulnék, akik a lengyeltől eltérő nyelvet használnak mindennapjaikban, akkor is lenne-e bátorságom ilyen témát választani: Czesław Miłosz viszonya a nemzeti identitáshoz. Túl erős érzelmeket kelt. Talán nem is a bátorságom hiányozna hozzá, hanem az intellektuális fesztelenség és az a bizonyosság, hogy nyugodtan foglalkozhatunk ezekkel a témákkal, az elemzés a különbségek jobb megértését segíti. Természetesen egy hasonló témájú Miłosz-konferencián lenne alkalom nyugodt vitára, és nem kellene tartani kontrollálatlan bekiabálásoktól és indulatkitörésektől. Azok körében, akik nagy figyelemmel olvasták Miłoszt, nincs vita a költő nemzeti hovatartozásáról, mivel sokszor nyilatkozott erről a témáról, kimerítően kommentálva a történelemhez és az identitáshoz fűződő viszonyát.

A vita a politikusok között, a médiában és az interneten folyik, nagyrészt ez határozza meg a jellegét. Az internet remek kommunikációs eszköz, megkönnyíti a hozzáférést a kultúra és tudomány hatalmas tárházaihoz, de egyben a frusztrált emberek panaszáradatainak is helyet ad. A politika és a média viszont szétválaszthatatlan párost alkot, a médiának szenzációra és egyértelmű álláspontokra van szüksége, hogy felkeltse a figyelmet, a politikusok pedig nem lehetnek meg a média és érzelmek nélkül. Ennek következtében a mai demokrácia formája meglehetősen távol áll a szabad véleménynyilvánítás és a tárgyilagos vita magasztos ideáitól, amely a vélemények ütköztetésével segít kompromisszumra jutni vagy megtalálni a legjobb megoldást. A véleménycsere érzelmekkel jár, olyan álláspontokat jelenít meg, amelyek másképp ágyazódnak be a társadalmi szférába, mint az értelmiségi viták és irodalmi elméletek.

Sokszor megbizonyosodhattunk arról, hogy Miłosz lengyelségének témája indulatot szít. Többek között akkor, amikor meghirdették, hogy 2011 Miłosz-év lesz. Anna Sobecka a következőket mondta 2010. szeptember 23-án, a projekt elvetése melletti indítvány képviselőjeként: „Czesław Miłosz sértegette a lengyeleket. Czesław Miłosz könyveiben többféle formában is kifejezi a lengyelek iránti megvetését. A társadalom minden rétegét kigúnyolja. Rendkívül sértők Miłosz bizonyos célzásai, melyek szerint Lengyelországban általánosan elterjedt volt az írástudatlanság, a parasztokat pedig, akik undorítóak, büdösek és ostobák, meg kell tanítani gondolkodni. Ezt írja *A rabul ejtett értelemben*.¹ Mint tudjuk, a szejmennek ellenére elfogadta a javaslatot. Miłosz 1951-ben, nem sokkal emigrációja után írta az említett könyvet a kommunizmussal megalkuvó értelmiségiek-ről, az erre való hivatkozás csak olyan embereket győzhet meg, akik nem ismerik vagy megértés nélkül, rossz szándékkal olvasták a művet.

Anna Nasiłowska író, irodalomkritikus, publicista. A Lengyel Tudományos Akadémia (PAN) Irodalmi Kutatóintézetében dolgozik, 1990-től a *Teksty Drugie* irodalomelméleti folyóirat szerkesztője. Doktorátust a PAN Irodalmi Kutatóintézeténél szerzett, melynek 1987-től tudományos munkatársa, 2010-től professzorként dolgozik.

¹ A kijelentés a Kulturális és Médiabizottság ülésén hangzott el.

Az indítvány képviselőjének nagyhangú kijelentése csupán a valódi konfliktus távoli visszhangja volt, amely közvetlenül Miłosz halála után alakult ki, amikor nehezen tudtak megegyezni abban, hogy hová temessék. Ezt a konfliktust pedig sok korábbi, hasonló incidens előzte meg. Meglehetősen könnyen meghatározhatjuk ellenfeleinek álláspontját: kizárólag a teljes nemzeti és katolikus identitást ismerik el helyesnek, amelyben a két tényező elválaszthatatlan egymástól. Árulásnak tekintik a nemzettel és a patriotizmussal kapcsolatos bármiféle kritikai megközelítést, a közösség tagja köteles kizárólag elfogadó véleményeket hangoztatni a tagokról, és minden megnyilvánulásnak a többiekkel és a nemzetállam által képviselt nemzeti érdekekkel való legteljesebb azonosulásról kell tanúskodnia. Ez nem valamiféle intellektuális vagy politikai álláspont, csak egy jellegzetes elképzelés, melyet előszeretettel vallanak a magukénak konzervatív és tradicionális felfogású, általában alacsony iskolai végzettségű személyek.

Miłosz kezdetől fogva részt vett a lengyel vitában. Pályakezdése és korai vilnai tevékenysége óta. Radikálisnak tartották, ezért is változtatott munkahelyet, a vilnai helyi rádióból bekerült a varsói központba. Ez tulajdonképpen előrelépés volt, bár Miłosz később ezt nevezte az „első emigrációjának”. A harmincas években készült a *Hazámban* című nosztalgikus vers is, mely a háború utáni *Megmenekülés* című kötetében jelent meg 1945-ben.

Tehát a költő már akkor is regionálisan értelmezte, a régi Litván Nagyfejedelemségre vonatkoztatva a „haza” fogalmát. 1385-ben a lengyel korona örököse, Nagy Lajos király lánya, Hedvig feleségül ment a litván nagyherceghez, Jagellóhoz, és ezzel létrejött a lengyel–litván unió. Ez a szervezet nem volt politikailag egységes, a Litván Nagyfejedelemség megőrizte saját, különálló intézményeit és autonómiájának java részét is. Kulturális értelemben is hihetetlenül sokszínű volt. A hatalmas fehér orosz területeken, a történelmi Kurföldön vagy Livóniában (a jelenlegi balti államokban) nem a litván nyelv dominált. A Litván Nagyfejedelemség nemessége, amely a magasabb kultúra hordozója volt, és amelyből a Miłosz család is származik, részben a helyi litván és ruthénus nemzetségekből, részben pedig a balti németekből és lengyel családokból állt, amelyek a háborús érdemeikért kapták keleti birtokaikat a királytól. Ehhez a balti-lengyel-ruthénus egyveleghez tartoztak még a tatárok, a városokban pedig népes zsidó közösség élt. A Krími Tatár Kánság foglyul ejtett katonáit a nagy dinasztiák (például a Radziwiłlek) hűbértartásukra telepítették le, és a hadsereg tartálék erőiként kezelték őket. A zsidók különböző csoportokba tartoztak. Itt született meg a haszidizmus mozgalma, mások pedig a rabbinikus irányzatot követték. Az etnikai sokszínűség nem akadályozta a lengyel nyelv terjedését és a lengyel kulturális asszimilációt a magasabb társadalmi rétegekben, így az asszimilálódó zsidók körében sem. Ugyanakkor sokáig nem fejlődött ki a helyi nyelveket beszélő alacsonyabb, paraszti rétegek kulturális öntudata. Különbözőképpen alakult a helyzet: a Kijevi Nagyhercegség hagyománya és a tényleges kozák önállóság megteremtette az ukrán autonómia lehetőségét, miközben a mai Fehéroroszország területén élő parasztok még a XX. század elején sem tudták, mit válaszoljanak, ha a nemzetiségükről kérdezték őket, és azt felelték: „idevalósi vagyok”.

A világon egyedülálló berendezkedésű, nemzetiségileg sokszínű nemesi demokrácia, a Lengyel Köztársaság bukása, mely 1795-ben vált véglegessé, még bonyolultabbá tette az identitások fejlődési folyamatait. A történelmi körülményekkel és a lengyel–litván unió hagyományával magyarázható, hogy Adam Mickiewicz műve, a természetesen lengyelül írt, nemzeti eposznak tekintett *Pan Tadeusz* című epikus költemény első sora így hangzik:

„Litvánia! Szép hazám!”

Akkor Mickiewicz litván volt? Nowogródekben (vagy környékén), vagyis a mai Fehéroroszország területén született. „Litvánia” a politikai képződményként már nem létező Litván Nagyfejedelemséget jelenti számára, melynek fővárosa Vilna, ahol egyetemre járt. A II. világháború és a Szovjetunió bukása után kialakult, ma is érvényes határok szerint ezek a területek két különböző országhoz, Litvániához és Fehéroroszországhoz tar-

toznak. A XIX. században a térség az Orosz Birodalom része volt. A cári Oroszország hatóságai különböző korszakokban az oroszosítási politikát erőltették, ki akarták kényszeríteni az orosz nyelv használatát. Ez a politika rendkívül sikertelennek bizonyult a lengyel, litván, lett vagy észt nyelvű lakosság körében.

A nemzetállam fogalma a XIX. században született, azonosítva a nyelvet, a kultúrát, az azonosság érzetét és a politikai önállóságra irányuló törekvéseket. Ebben a térségben, vagyis a Nagyfejedelemség területén a XVII. vagy XVIII. században lehetett lengyelül beszélni, a lengyel kultúrához tartozni „litván” érzülettel, ami nem jelentette sem azt, hogy litván, sem azt, hogy lengyel az illető, csak valamilyen kapcsolatban állt az itt élő számos nemzetiség egyikével. 1904-ben, a japán kormánynak készített memorandumában Józef Piłsudski a következőket írta, amikor azt a lehetőséget elemezte, hogy a cári Oroszország széteshet a különböző nemzetiségek függetlenségi törekvései miatt:

„A lengyelek lélekszámban felülmúlják a többi említett nemzetet. Az oroszországi lengyelek száma eléri a tizenkétfélmilliót, de ha hozzáadjuk a litvánokat, a fehéroroszkokat, a zsidók és a lettek egy részét (...), akkor ez a szám többszörösére emelkedik.”²

Piłsudski mint lengyel kultúrájú „litván” arra számított, hogy az Orosz Birodalom bukásakor a Litván Nagyfejedelemséghez történelmileg kapcsolódó nemzetek természetes szövetségeseikként csatlakoznak a lengyel ügyhöz, és együtt létrehozhatnak valamiféle föderációt, mely jó kapcsolatot épít ki Litvániával. Azért hiúsultak meg ezek az elképzelések, mert Lengyelországhoz csatolta Vilnát, s így konfliktusba került Litvániával, de volt egy általánosabb ok is: a tízszer akkora lakosságú és kulturálisan erős Lengyelországot veszélyforrásnak tekintette az új litván nemzetállam (a II. világháború előtt Kaunas volt a fővárosa). Ezért tanult Miłosz Vilnában lengyel egyetemen, de mikor a nagyszülei birtokára, a születési helyére utazott, amely a háború előtti Litvániához került, illegálisan kellett átlépnie a határt.

Miłosz sokszor hangsúlyozta a nem nacionalista, föderációs hagyományhoz mint a lengyelség egy másik, jobb változatához való kötődését, ezt a lengyelség más, jobb verziójának tekintette, mert nyitott, nem zár ki senkit, különböző etnikai csoportok együttélésén alapul. Természetesen ennek a változatnak van némi köze a származásához, de itt nem egyszerű ok-okozati összefüggésről van szó.

Az identitás másik változata, amely ugyanehhez a földrajzi-történelmi területhez kötődik, a határvidéki lét. A végek annyit jelent, mint perem, szél (időben vagy térben), végek – ez a régi Nagyfejedelemség területeinek elnevezése, olyan térségé, ahol tudatosan művelték a lengyelséget, és próbára tette a sors, hisz védeni kellett. Tehát a végek hagyományosan hazafiasak, itt ragaszkodnak a régi szokásokhoz és a történelmi emlékezethez. Természetesen csak a központhoz viszonyítva van értelme a végek fogalmának, tehát történelmi szempontból Közép-Lengyelországhoz, a Koronához kell mérni. Amit természetesnek tartottak Közép-Lengyelországban, vagyis a lengyel identitást, azt fenn kellett tartani a végeken. Kialakult az a gyakorlat, hogy a közép-lengyelországi nemesi családok rendszeresen kerestek maguknak helyet a Litván Nagyfejedelemségben, ahol sokkal nagyobb birtokokat lehetett szerezni. Tehát a „végek” fogalma egyfajta álarc, amely a lengyel területi, gazdasági, politikai és kulturális terjeszkedést rejtette, ezért, tekintettel a politikai korrektségre, jobb kerülni a használatát, vagy legalábbis körültekintően kell alkalmazni.

Azok a lengyel írók, akik Czesław Miłosz születési helyéhez hasonló területről származnak, gyakran írják be magukat a „végek” fogalmába, ez főleg a II. világháború utáni emigránsok körében volt népszerű.³ Természetes, hogy a II. világháború után, amikor a

² J. Piłsudski: *Pisma zbiorowe*, Varsó 1937. 2. k. 249. o.

³ A francia történész, Daniel Beauvois kritikussal szemmel vizsgálta a lengyelek keleti terjeszkedését. Vö. D. Beauvois: *Mit „kresów wschodnich”* In: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1996.

nagyhatalmak önkényes döntése alapján Lengyelország határait nyugat felé tolták, és rengeteg embert telepítettek azokra a területekre, amelyek több száz éven keresztül Poroszországhoz tartoztak, nosztalgikussá vált a régi hazával való kapcsolat. A néha földi paradicsomként leírt végek iránti honvágy a II. világháború utáni hazai irodalomban is fontos motívum lett, különösen a cenzurális tilalmak enyhülése után. Rendszerint politikai követelések nélküli gyengéd nosztalgjáról és a történelmi emlékezet fenntartásáról van szó. A végek, melyekhez annyi érzelem és emlék fűződik, jelenleg más országok területének szerves részeit képezik.

Kivételt jelentett a Jerzy Giedroyc által Párizs környékén szerkesztett *Kultura* című folyóirat köre, amely a II. világháború után is tartotta magát a föderáció eszményéhez, híven Józef Piłsudskihoz, aki 1918-ban, a második függetlenség hajnalán e gondolat szószólója volt. Pontosan ehhez a kicsi, de egyre befolyásosabb körhöz csatlakozott Miłosz, miután 1951-ben az emigráció mellett döntött. A régi litván családból származó Jerzy Giedroyc nosztalgizálás helyett a politikai gondolkodást szorgalmazta. A jaltainál jobb európai rendet keresett. Több évtizeden át győzködte a lengyel elitet arról, hogy a jobb rend először is a II. világháború után kijelölt lengyel határok elfogadását jelenti, mert bármilyen változás helyi konfliktusok kitöréséhez vezethet, az pedig végzetes következményekkel járhat. Másodsor, bár évtizedekig úgy nézett ki, hogy ezek az eszmék kudarcra vannak ítélve, szorgalmazta, hogy a lengyelek nyújtsanak aktív támogatást az emigráns ukrán és litván szabadságmozgalmaknak, valamint támogassák ezekben az országokban az ellenzékét és a kulturális öntudatra ébredést.

A szegény lengyel diák, akinek érzékelnie kellene ezeket az árnyalatnyi eltéréseket, de nem feltétlenül van fogalma róluk, könnyen eshet abba a hibába, hogy azt mondja: „Czesław Miłosz és Jerzy Giedroyc is a végekről származik”. Földrajzilag helyes a megállapítás, politikailag viszont súlyos hiba. A mai diák természetesen a mai Lengyelországban született, ahol alig van kisebbség. A háború utáni kényszerű migrációk, a falu gyengülése és a modernizáció szétbomlasztotta a hagyományos közösségeket, és a népesség keveredéséhez vezetett. Lengyelországban általában gyenge a lokális hovatartozás érzete, és nem olyan jelentősek a regionális különbségek, mint azokban az országokban, ahol évszázadok alatt, fokozatosan alakultak ki a hagyományok. Már nem léteznek a végek, csak a végek mítosza él tovább, néha még egy olyan furcsa képződményről is beszélnek, mint a „nyugati végek”, vagyis az új területek, amelyek perifériálisak az olyan hagyományos központokhoz képest, mint Krakkó vagy Varsó. A német kultúra jelei határozzák meg, amelyek jelen vannak a térségben, és az a tény, hogy senki sem érezheti úgy, hogy ott vannak a gyökerei.

A rendszerváltás idején a párizsi *Kultura* köre megnyerte a lengyel politikusok többségét ennek az eszmének, a szabad Ukrajna, Fehéroroszország és Litvánia támogatásának, noha ez azt jelentette, hogy örökre elbúcsúznak a végektől, és elfogadjuk azt is, hogy a lengyel kultúra számára nagyon fontos két város, Vilna és Lwów Litvániához és Ukrajnához tartozik. Czesław Miłosz elfogadta ezt az álláspontot. A *Kultura* köre arról próbálta meggyőzni a lengyeleket, hogy a régi Lengyelország etnikai sokszínűsége kulturális gazdagság volt, a különféle etnikumok együtt tudnak élni egy államon belül, ez pedig a patriotizmus egy másokra nyitott formáját alakítja ki. A jugoszláv háború, majd az állam szétesése gyorsan megmutatta azt, hogy kudarcot vallott a mai Európán belüli békés együttműködés eszméje. De a mai lengyel irodalomban megmaradt a soknemzetiségű Köztársaság mítosza, ehhez járul még a közép-európai regionális sajátosságok érzete, emellett kétségkívül nyitottak vagyunk például a zsidó kultúrára, manapság gyakran idézik fel emlékeit, sőt, divatossá válik. A Krakkó régi zsidónegyedében, Kazimierzben tartott fesztiválokon például olyan klezmerzenekarok játszanak, amelyekben egy zsidó sincs, mégis borzasztó fontos számukra az, hogy fenntartsák e régió zenei hagyományát.

A két világháború közötti időszakban alakultak ki azok az eszmék, amelyekhez Czesław Miłosz kötődött. Akkor már tisztában volt azzal, hogy milyen reális konfliktusok alakultak ki az egykori Nagyfejedelemség területein, erről tanúskodik az 1999-ben megjelent *Felfedezőút a két világháború közti évtizedekbe* című könyve, melyben nem hajlandó eszményíteni a két világháború közötti Lengyelországot, ehelyett a saját regionális nézőpontjából idézi fel a nemzetiségi konfliktusokat és a gazdasági elmaradottságot. Elítélte a „helybeli” parasztok ellengyelesítését szolgáló politikát, amelyet például Poléziában, a mai Fehéroroszország területén folytattak, úgy gondolta, ez nem egyeztethető össze a hozzá is közel álló föderációs eszménnyel. Bár Miłosz hosszú ideig élt Amerikában, a kötődés nem változott, megmaradt európai embernek, aki az északkeleti régióból, a kultúrák határvidékéről származik.

A mai Lengyelországban mind a „végek” gondolata, mind a többnemzetiségű állam ideája elsősorban történelmi vonatkozású, a hagyomány alakulását és a különféle múltbeli események elbeszélését érinti. A valódi konfliktus inkább a modernizációval kapcsolatos attitűdök között alakul ki, ez főleg a kevésbé művelt embereket érinti, akik a katolikus felekezeti hovatartozástól elválaszthatatlan nemzetiséget tekintik a lengyel identitás alapjának. Miłosz az élő hit embere, a metafizika szükségességét hangsúlyozó költő volt. Sokak számára túl bonyolultak komoly történelmi tudást és intellektuális felkészültséget igénylő vallási és kultúrpolitikai koncepciói, valami egyszerűbbre lenne szükségük, ami olyan, mint egy reklámszlogen.

Meg kell jegyezmem, hogy 2011-ben a lengyel sajtóban már nyíltan „katasztrófálisnak” nevezték a lengyel–litván kapcsolatokat. Az elhúzódó konfliktus főként a litvániai lengyel kisebbséget érinti, amely lengyel nyelvű oktatást szeretne, lengyelül akarja írni a személy- és a helységneveket. A független Litvánia, miután hosszú éveken át szovjet tagköztársaságként létezett, erős identitásra törekvő politikát folytat. A föderációs eszme lengyel örökösének rendkívül nyitott, engedékeny álláspontja szerint lehet egyszerre lengyelnek lenni és valamiféle litván patriotizmust vallani, ami mintha távol állna a jelenlegi helyzet-től. Miłosz pontosan így határozta meg magát egész életében. Ezzel utal a közös állam történelmére és a két világháború közötti Lengyelországra. Az emigrációban töltött évek nem változtatták modern amerikaivá, bár úgy alakult a pályája, hogy erre is volt lehetősége. Megmaradt a történelmi Litvániából származó európainak, aki mindvégig a következőket hangoztatta: nyitottnak kell lennünk, a kulturális és politikai identitás etnikai alapú meghatározása erőszakhoz vezet, a több kultúrához való tartozás bonyolult öntudata nem feltétlenül jár belső konfliktussal, ezt a gazdagságot őrizni és ápolni kell.

Miłosz csatlakozott ahhoz a vitához, amely a XX. század elején, még 1918, a függetlenség kivívása előtt bontakozott ki a lengyel kultúrában. Akkoriban a nemzeti demokrácia (Roman Dmowski által képviselt) irányzata versengett a Józef Piłsudski körüli csoportosulással. A II. világháború után, még a kommunista Lengyelországban is kirajzolódott ez a felosztás, bár nem volt lehetőség nyílt politikai vitára. Az ellenzéki Jan Józef Lipski 1981-ben a következőképpen fogalmazta meg ezt az ellentétet: „két haza, két patriotizmus”. Ma, 2011-ben a lengyeliség felfogásáról folytatott vita jelöli ki az egyik legfőbb határvonalat, amely elválasztja egymástól a legnagyobb pártokat.

A nehezen elsajátítható „nyitott patriotizmus” Miłosz alkotói jelentősége miatt igen erős szólam a kortárs lengyel kultúrában. A múltból ered, de a jövőre nézve is hordoz magában lehetőségeket, mivel mindannyian a globális jelenségek és a lokális valóság határára élünk.

KARABA MÁRTA ALEXANDRA fordítása

AZ ELKERÜLHETETLENRŐL

Néhány közép-európai reflexió Czesław Miłosz három versével kapcsolatban

A következőket írja Andrzej Franaszek a híres körhintáról, amelyet a *Campo di Fiori* című versében örökített meg Miłosz: „Sok-sok oldalon keresztül vitáztak már arról, hogy valóban ott állt-e a körhinta [1943 áprilisában, a varsói gettófelkelés idején – J. K.], vajon forgott-e, miért éppen ott építették fel a németek a vidámparkot, és főként arról, hogy valóban nevetett-e a varsói tömeg, miközben végignézte a zsidók legyilkolását. Bár az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy csak néhányan mulattak, a tömeg pedig kényszerűségből közömbösen, esetleg sokkolva állt mellettük. Mégis voltak, akik a szálló korom, a megégett ruhadarabok és a haldoklók kiáltószava közepette forogtak a körhintán.”¹ A továbbiakban Franaszek idézi Miłosz önkritikus kommentárját, amelyet ehhez a vershez írt (később a Renata Gorczyńskával folytatott beszélgetéseiben is kitért erre), és többé-kevésbé egyet is ért a szerzővel.

Itt utalnék arra, hogy a *Poétikai traktátus* szerzője 1978 őszén New Yorkban erkölcstelen versnek nevezte a *Campo di Fiori*t, amikor találkozott a diákokkal, aztán *A tudományok kertje* című kötetében olvasható, *A művészet erkölcstelensége* című írásában is kifejti ezt a tézisét:

„...az irodalom erkölcstelenségét valójában az élet szörnyűségével állítom szembe [mondja Miłosz a Gorczyńskával folytatott beszélgetésben], az élet és a művészet konfliktusáról írok. Thomas Mannt idézem, akit mindig is nyugtalanított az élet és a művészet szétválasztása. Ez az írás a Michigani Egyetemen elhangzott előadásom átdolgozott változata, amely angolul a *Michigan Review*ban jelent meg.

Renata Gorczyńska: Erkölcsi publicisztikának nevezi a *Campo di Fiori*hoz hasonló verseket, hiszen ez a vers arról szól, hogy az emberek közönyösen fogadják mások halálát.

Czesław Miłosz: Igen, ez erkölcsi reakció.

Renata Gorczyńska: Akkor hol ragadható meg ebben a műben a publicisztikai elem?

Czesław Miłosz: Hát, vegyük figyelembe, hogy nagyon sok publicisztikai írás erkölcsi reakció is egyben. A publicisztika ilyenkor tiltakozás, az úgynevezett *moral indignation*ből fakad. Nem feltétlenül lehet tanulságokat levonni belőle. Mert mit is lehetne? (...) Persze, a nácizmus rettenete, aztán a varsói utca közönye. Azt kérdi, valóban ilyen volt-e akkor a varsói utca. Igen is meg nem is. Ilyen volt, mert a gettó környékén forogtak a körhinták; és nem volt ilyen, mert más helyeken, más pillanatokban más volt a város, tehát nem valamiféle szemrehányásról van itt szó. Ez a vers egyszerű emberi reakció az 1943 tavaszán történetekre.”²

Jarosław Klejnocki az Adam Mickiewicz Irodalmi Múzeum igazgatója, író, költő, esszéista és irodalomkritikus. A Varsói Egyetem Alkalmazott Lengyel Filológiai Intézetének adjunktusa. Verseit, esszéit és egyéb írásait lefordították már angol, német, svéd, szlovén, bolgár, magyar és orosz nyelvekre. A lengyel sajtóban rendszeresen jelennek meg publikációi.

¹ Andrzej Franaszek: *Miłosz. Biografia*, Znak, Krakkó 2011. 354. o.

² Renata Gorczyńska: *Podróżny świata. Rozmowy z Czesławem Miłoszem*, Wydawnictwo Literackie, Krakkó 2002, 66–68. o.

Franaszek is Miłosznak arra az önkritikus megjegyzésére reagál, hogy „A *Campo di Fiori* azért is erkölcstelen vers, mert »a megfigyelő nézőpontjából ír a szerző« a halálról.” „És tényleg, van valami óriási hiba e lenyűgöző költői képben, főként a befejezésben – amely valahogy túl szép, valahogy túl messze kerül a szörnyűségek: *Míg mindebből legenda / nem lesz és évek múltán / egy új Campo di Fiori / egy költő újra lázad.*³ Odajön valaki, figyel, átérzi a fájdalmat és a magányt, mégsem vesz részt benne, különálló, tiszta.”⁴

Itt viszont szeretném megvédeni a *Campo di Fiori* lírai hőseit, anélkül, hogy magát a verset védeném. Hiszen a hős tipikus határhelyzetbe került (a kifejezés jaspersi értelmében véve), amelyet maga a filozófus is úgy ír le, mint a metafizikai bűn megtapasztalását. Miłosznál ez úgy jelenik meg, mint az Elkerülhetetlennel való szembenézés – mely egyszerre abszolút és nem az –, nem pedig mint a tanácstalanság felülkerekedése (a továbbiakban is erről fogok beszélni). Hiszen hogyan tudna beavatkozni a villamoson utazó hős, miközben a fal egyik oldalán az égő gettót, a másikon pedig a mulató embereket látja (nem számít, milyen népes ez a csoport)? Hogyan tudna változtatni azon, ami a szeme előtt folyik? Ezért csak megörökíti a saját tanácstalanságát, ami azonban nem tünteti el azt az érzést, hogy ő is felelős felebarátai gyötrelmeiért és azért a világért, ahol ártatlanok szenvednek kínhalált. De Giordano Bruno máglyájára hivatkozik a maga védelmében, amelyet több száz évvel korábban szintén közömbösen szemléltek a mártír honfitársai.

Ehelyt nem foglalkozom az antiszemitizmus kérdésével, amely természetesen rendkívül fontos, de Miłosz versének lírai hőseit nem érinti (szerencsére!) – a körhintán szórakozókról ezt már nem feltétlenül mondhatjuk el. Ott és akkor, a varsói Krasinowski téren nem a holokausztról volt szó, hanem arról, hogy mit lehet kezdeni az emberi szenvedéssel és a halállal, amely egyszerre elképzelhetetlen és nagyon is valóságos. A fal mögött tömegesen pusztulnak az emberek, a lírai hős pedig szembesül ezzel a transzgresszióval. Megkockáztatom azt a véleményt, hogy a szerző álláspontját képviseli.

Egyeseket sért, másokat meghat a verset záró nemes vízió, mely szerint az irodalomnak megadatott az a képesség, hogy felrázza az ember lelkiismeretét. Eretnek módon megkockáztatom (hisz a szövegek átértelmezése főbenjáró bűn), hogy Miłosz könyörtelenül és következetesen végigviszi a határhelyzetben szerzett tapasztalatok leírását, amikor azzal fejezi be a *Campo di Fiori*-t, hogy még az irodalom sem képes megváltoztatni a világot, hogy az igazságtalanság és a szenvedés miatt valójában nem tör ki lázadás sem ma, sem máskor...

De tegyük fel egy pillanatra, hogy egy intuitív, felsőbb hang szólalt meg akkor a költőn keresztül, nem csupán a kifinomultság vagy a publicisztikai-erkölcsi érzés.

*

Joggal mutatnak rá arra, hogy Miłosz érett költészete, amely leveti a katasztrófizmus jelmezét, két pólus közt feszül: az egyik a világ elfogadása, a másik a földi létezés hitványságának szinte gnosztikus felismerése. Egyrészt tehát találkozunk jóindulatú optimizmussal teli valamósokkal, humánus elfogadással: „egy ilyen boldog nap. [...] Nem akartam birtokolni a világon semmit. / Tudtam, irigyelnem senkit sem érdemes. / Ördögi bármi is történt, elfeledtem. / A gondolat, hogy ugyanaz voltam, ki ma, / nem szégyenített meg. / Testem fájdalmat nem érzett. [...]”⁵. Másrészt azonban találunk komor kijelentéseket, melyek tagadják bármiféle remény tartósságát: „A fájdalom bármilyen – lesz nagyobb is még. / Bármily sötét az éjszaka, lesz sötétebb. [...] Ami ledől, már rom marad. / És keserű lesz a földi szépség.”⁶

³ Gömöri György fordítása

⁴ Andrzej Franaszek: i. m. 354–355. o.

⁵ Adomány (Zsille Gábor fordítása)

⁶ Dal (Vörös István fordítása)

Ha tehát ilyen rendbe illesztve olvassuk az *AZ* című verset, akkor a pesszimizmus és a gnosztikus világnézet valamiféle végleges elfogadásának tűnik, amelyeket Miłosz legálább a *Gyöngyhimnusz* (1980) című kötet megjelenése óta nyíltan vall. Sokféle érv szólhat emellett: ez a kötet első és címadó verse, amelyben magával ragadóan és kifejezően beszél el a történetét a lírai én.

És ami talán a legfontosabb: a szöveg minden tekintetben gyónásra emlékeztet. Ez a gyónás ugyanis még a vallomás számára fenntartott poétika határain is túllép. Inkább a *felfedéssel*, a *titok lemeztelenítésével* – tehát az önváddal is – rokon, amennyiben arról a csalárról van szó, amelyet az olvasókkal szemben követett el a költő, amikor a világ pozitív oldaláról beszélt nekik („...emberek, hazudtam nektek / Amikor azt mondtam, énbennem nincs meg az, / Pedig *AZ* folyton ott van, éjjel és nappal is...”⁷).

Itt a költő, földi vándorútja végén, úgy dönt, megszabadul az álcától (maga előtt is, ami roppant fontos!), leveszi az álszentség jelmezét (amellyel magát is ámította valamiképpen éveken át).

Az egész szöveg szempontjából kulcsfontosságú az az öt portré, amely öt, végső tapasztalatot, vagyis megint határhelyzeteket átélő embert ábrázol. Ezek olyan kilátástalan helyzetek, amelyekben az ember ismét az Elkerülhetetlennel néz szembe. Az Elkerülhetetlen most azonban azt (*AZ*?) értem, amin nem lehet túllépni.

Ma ugyanis abban az illúzióban élünk – a Nyugat mai gondoskodó civilizációja csak megerősíti ezt a felismerést –, hogy a valóság formálható, lehet vele alkudozni. Soha semmi nem végleges, minden átalakítható (talán éppen ezért száműzték a halált mint jelenléteket a kultúra fő áramlatából?). Köznyelvi értelemben ez olyan kifejezésekben jelenik meg (amelyek természetesen a megfelelő hozzáállást is implikálják), mint a „nincs reménytelen helyzet”, „minden megoldható”, „holnap is van nap”, „reménykedjünk, hogy...” stb.

Ezt a valóság alakíthatóságába és az ember mindenhatóságába vetett hitet tagadja brutálisan Miłosz. A költő a kihirdetett ítélethez hasonló helyzetekre hívja fel a figyelmet, amikor már nincs helye fellebbezésnek. A gyógyíthatatlan betegség híre, a teljes elhagyatottság, a magány, amelyből nem szakít ki egyetlen rokon lélek sem, a közelgő vég – ezek mind a határhelyzet szinonimái, amellyel mindenkinek találkoznia kell majd élete egy pontján: akkor is, ha éppenséggel nem zsidó, akit a német csendőrök kínoznak, nem hajléktalan, aki reménytelenül vár a segítségre, és nem is szenved gyógyíthatatlan betegségben. Az Elkerülhetetlennek effajta megtapasztalása próbának veti alá az egész érzékelésünket és minden bölcsességünket (csakúgy, mint a reményeinket és a képzeletünket), és ez csakis vereséggel végződhet. A legszörnyűbb tapasztalat ugyanis az Elkerülhetetlen megtapasztalása. A természetünk végességéről szól, ráébreszt arra, hogy mivel az Időben létezőnk, egyszer el kell mennünk, el kell tűnnünk. Vagyis ki vagyunk szolgáltatva a mulandóságunknak, amelyet a hétköznapijainkban – amíg csak fel nem tárja ezt előttünk valami döbbenetes tapasztalat – ezernyi apró elfoglaltsággal, tervezgetéssel, jámbor óhajjal vagy szokványos vigaszokkal hessegetünk el.

Ha elfogadjuk a fenti interpretációt, Miłosz *AZ* című verse kegyetlen tanúságot tesz a végső bölcsességről, amely az értelem szinonimájává válik. Ez az értelem azonban nem mérhető emberi mértékkel, mert a létezés abszurditására és a felsőbb rend hiányára mutat, amely legitímálhatná az Elkerülhetlent (vagyis azt, amivel az ember képtelen megküzdeni). Vélhetjük úgy, hogy az Elkerülhetetlen legteljesebb megtestesülése maga a halál, amellyel szemben minden, ami valaha drága volt nekünk (látványok, élmények, érzések, lelkiállapotok) elveszti az értelmét, hiszen pusztulásra van ítélve.

⁷ Gömöri György fordítása

Az embert az Elkerülhetetlennel szembesítő öt kép közül azonban közelebről is szemügyre kell venni a középsőt, mivel a központban helyezkedik el, ez az egész vers szerkezeti tengelye. A királyfi, akit az apja üvegbura alatt és elszigeteltségben nevel, ki-megy a városba a földi paradicsomból, hogy meglássa azt (AZT?), amiről addig nem tudott. „És látja a való világot: a nyomort, betegséget, az öregedést s a halált.” Miłosz itt Sziddhárta herceg történetére és a megvilágosodásáról szóló példabeszédre utal (az illúzióban töltött évek után a herceg megpillantja a valódi világot), ami itt fontos jelentéssel bír. A fiatal herceg megismeri az igazságot, ami véglegesen átformálja – vagyis soha többet nem térhet vissza a gyermekkor és a fiatalság gondtalanságához. A történetet a sokkoló tudásról és a tudás megszerzésével járó traumáról szól. Egy másik vallási rend, nem az, amely a Sziddhárta hercegről szóló történetet szülte, valamint ki-egyensúlyozottabban kommentálja ezt a tapasztalatot, és nyilvánvalóan a görög életfilozófia örökségével függ össze: „és valaki öregbíti a tudományt, öregbíti a gyötrelmet” (Préd. 2, 1).

De Miłosz példájának – fogalmazzunk úgy – más a kontextusa, mint a másik négynek. Először is, nem az európai kultúrkörből ered, és ez rendkívül lényeges. Másodszor, e példának alapvetően pozitív folytatása van. Hiszen Sziddhárta herceg, miután szembesül az Elkerülhetetlennel, megváltoztatja az életét: elhagyja az apai házat, elindul megkeresni az igazi bölcsességet, amely ellensúlyozhatná (vagy csak enyhítené?) az igazság megismerésének élményét. Sok évig tartó lelki gyakorlat, keresés és próbatétel után végül eléri a Megvilágosodást, és Buddhává válik.

A fentieknek van másik értelmezése, amely szerint a költő által idézett példabeszédet a gnosztikus legenda kontextusában kell értelmezni, amelyben a fiatalember (szintén királyfi) elindul megkeresni az igazgyöngyöt (lásd a *Gyöngyhimnusz*t). Miután elbukik, és megtapasztalja az emberi létezés világának végességét, a fiatalember végül megszerzi az igazgyöngyöt a sárkánytól (különböző szimbolikus értelmezések szerint: a gonosztól), és megtalálja valódi énjét, a maga és a tudatos örökösre váró királyság dicsőségére.

A mítosz értelme mindkét értelmezés szerint hasonló: az Elkerülhetetlennel való találkozás nem annyira a Végességről, a Leküzdhetetlenségről és az Abszurdról szóló keserű tudásba való beavatásról szól, hanem inkább az átalakuláshoz és az Igazsághoz vezető út első lépése.

Érdeemes itt felidézni Miłosz egy másik versét, amely ugyanabban a kötetben található, mint az AZ: *Önmagam szemléletes leírása egy pohár whisky fölött, teszem azt a minneapolis-i reptéren* (figyeljünk a cím gunyoros hangnemére!). Itt ismét az igazságot lemez-telenítő hangot üt meg a költő (amelyet azonban enyhít az a bizonyos gúny): „Az meg nem az én bűnöm, hogy így vagyunk összerakva, fele rész érdek nélküli kontemplációból, és fele rész vágyból. / Ha halálom után a Mennybe jutok, ott is ugyanolyan lesz minden, mint itt, csak megszabadulok az érzékek durvaságától és a csontok nehezétől. / Pusztá látássá változva, tovább szívom magamba az emberi test harmóniáját, az íriszek színét, a párizsi utcát egy júniusi hajnalon, a látottak kimeríthetetlen, kimeríthetetlen sokaságát.”⁸

Ez a mű himnusz, az emberi természet kettősségét dicséri, melynek lényegét egyáltalán nem viseli el, mint elhamarkodottan vélné az ember, ANNAK (bármilyen néven vagy alakban is jelenjék meg) megtapasztalása, még ha lehántunk is róla minden együttérzést. Ez történt Sziddhártával vagy az igazgyöngy keresésére induló királyfival. Az Elkerülhetetlen ott van bennünk, valahol a tudatunk mélyén, a körülmények és a kontextus, amelyet gyakran történelemnek hívunk, még nyomatékosabbá teszi a létezését. Bizonyos mértékben a történelem alakít minket, ez formálja a személyiségünket. De Klió, mint Zbigniew Herbert

⁸ Vörös István fordítása

mondja, „e szép szál leányzó, nyers, erős, mint a bivaly és módfelett közönséges – a hatalombitorlók istennője, aki elnyűtt szólamaikat az unalomig képes ismételtetni”⁹.

Az Elkerülhetetlen viszont bennünk van, a tudatunk rejtett zugaiban, az emlékeztünk hordozta örökségben, csakúgy, mint a közvetlen tapasztalatainkban – akár kinyilatkoztatásként ismerjük meg, akár magunktól ébredünk rá, nem feltétlenül mond ellent annak, ami természetes számunkra. Sőt, megnyithatja számunkra az ismeretlen és az elmondhatatlan mélyére vezető utat.

Felerészt vágyból, felerészt kontemplációból vagyunk összerakva. Az egyik dimenzióban végesek, a másikban végtelenek vagyunk (egy „másik térben”?) és a végelszámolásnál ott állunk a falnál, amelyet sem szétverni, sem kikerülni nem lehet. De ez azt jelentené, hogy nem léteztek az elragadtatások, ekstázisok és örömök, amelyeket átéltünk? És vajon az Elkerülhetetlen megtapasztalása mindig véges? Nem lehet, hogy mint a keleti történetekben szereplő hercegek esetében, egy új út kezdetét jelentik?

Arról szerettem volna beszélni, közeledve a talán kissé túlpontírozott befejezéshez, hogy Czesław Miłosz mintha művei nagy részében – az intuíció legalábbis azt súgja nekem – megidézné a közép-európai ember tapasztalait, amelyeket bemocskolt a történelem, és amelyek közvetlenül a rettenetes, ugyanakkor mégis szép XX. század mélyén gyökereznek. Mi itt, Közép-Európában nem voltunk túlságosan elkényeztetve, nem töltöttünk túl sok időt a varázslatos ligetekben, amelyekbe Shakespeare kalauzolt minket (hogy magát az *Értekezés a morálról* szerzőjét parafrazeáljuk). A politikában és a történelemben testet öltő Elkerülhetetlen igen gyakran állította szembe elődeinket, akárcsak minket a meghaladhatatlan körülmények és helyzetek falával. Miłosz erről tett tanúságot (egyébként nem csak a verseiben, hanem az esszéiben is). Az író zsenialitásának köszönhetően remekművek születnek ezekből a találkozásokból. Sőt, ami még ennél is fontosabb, képes kiutat mutatni ebből a csapdahelyzetből, az Elkerülhetetlennel való szembeülésből, amelyben látszólag bukásra vagyunk ítélve. És pontosan ezzel haladja meg a közép-európai fatalizmust és depressziót, amelyre a történelmünk kárhoztatott bennünket, és amelyet annyira nem értenek azok, akik nem itt születtek, akiken nem hagyott nyomot ez a táj.

TEMPFLI PÉTER fordítása

⁹ Zbigniew Herbert: A hangyák királya. In: *Barbár a kertben és más esszék*, Kalligram, Pozsony 2010. 216. o. Pályi Sándor Márk fordítása

LE (NEM) ÍRT VÁROSOK

Már csak azért sincs túl sok értelme leírni azt, amit Miłosz már leírt, mert azt tartják, hogy látás és leírás tekintetében nem akad párja a tágabb értelemben vett kortárs lengyel irodalomban. Ő maga többször hangsúlyozta a valóság érzéki befogadásának jelentőségét, és ugyanezt állították róla jeles kutatói. Zdzisław Łapiński a dolgok, különösen a növények és állatok látványának gyűjtéséről beszélt. Jan Błoński rendkívül szuggesztíven hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy Miłosz alárendeli magát a létnek, illetve a gazdagítását célzó munkálkodás eszméjének, mert ez az elv egyesíti a szerénységet a maximalizmussal, a lemondást a saját nyelvről az összes kód elsajátításával. Ezt írta:

„Mi az tehát, amit Miłosz elbeszél, megjelenít és utánoz? Óvatosan azt mondanám: minden, ami szerinte megérdemli, hogy megfigyeljük, megjegyezzük és megőrizzük emlékezetünkben. De hogyan oldja meg akkor az utánzás, a számára oly fontos mimézis problémáját? Hát úgy, hogy megújítja és gazdagítja azt a sokféle formát, amelyekkel az ellenálló valóságot megragadni igyekszünk. Egy tárgy, táj, személynek nem létezik és nem létezhet egyetlen, mintaszerű, végleges megjelenítése: töredékesen és közvetve ismerjük meg a dolgokat, arra számítva, hogy az ismétlés révén sikerül megragadni az emlékezet által kaotikusan megőrzött valóság legszembevetőbb? legtalálób? leglényegesebb vonásait. Avagy másképpen: összegyűjteni és elrendezni ennek a valóságnak (embernek, tájnak stb.) azokat a nézeteit, amelyek egymással összekapcsolódva valamennyire lehetővé teszik a tárgy (ember, táj) leképezését. Az ilyen nézetek bőségét és változatosságát leginkább a művészet biztosítja számunkra. Ahogy a festő képes tárgyának lényeges (új, addig észre nem vett...) vonásait vagy tulajdonságait feltárni azáltal, hogy megváltoztatja színvilágát vagy a motívumok elrendezését a vásznon ... ugyanúgy folyamodik az író a legkülönbébb irodalmi eszközökhöz, hogy szavakkal ébresszen rá a megjelenített valóság gazdagságára és változatosságára.”

Aleksander Fiut inkább az utánzás problematikus mozzanatait – az érzékek, a nyelv, az emlékezet fátylait – hangsúlyozza, és néhány alapvető kérdést vet föl azzal, hogy rákérdez, miben különbözik az ábrázolás technikája Miłosz költészetében a döntő fordulat évének tekintett 1934 előtt és után. Határozottan más Marek Zaleski nézőpontja, számára fontosabb a megjelenítés – és távlatosan egyúttal az apória – modern (és modernség utáni) problematikája, de a megjelenítés jelentőségét lényegében ő is az egyik legfontosabb kérdésnek tekinti, épp csak bizonyos mértékig megkérdőjelezi azt az állítólagos természetességet és könnyűséget, amelyet a mimézis klasszikus elmélete tulajdonít neki.

Azonban ha nem férhet kétség a valóság igazához, amely a képzelet fölé helyezi, akkor Miłosz problémája a várossal, vagy Miłosz városával az, hogy voltaképpen nem látja

Piotr Śliwiński irodalomkritikus, kutatási területe a kortárs lengyel költészet. A Poznańi Adam Mickiewicz Egyetem Filológia Intézetének professzora. Számos irodalomkritikai értekezés és könyv szerzője, illetve társszerzője. 2006-tól az egyik legrangosabb lengyel irodalmi elismerés, a *Gdynia Irodalmi díj* zsűribizottságának elnöke.

és nem jeleníti meg. Számára a város vagy az önéletrajzi emlékezés tartalma, és akkor különféle részletekkel bőségesen jellemzett fantazmaként jelenik meg, vagy a szimbolikus képzelet körébe tartozik, amely Gilbert Durand ismert könyve szerint „az újramitizálás gigantikus eljárásának” tekinthető. Ennélfogva fel kell tételeznünk, hogy Miłosz városai kísértetszerűek, ezt a szálát azonban nem feltétlenül minden nyelvi aktus kísérteties természetűe miatt szeretném mellőzni, hanem egy másik okból, amelyet egyelőre nem tudok megnevezni: a jelentés türelmetlensége miatt, amelyet mélyen átértzett hiánya vagy éppenséggel hirtelen megmutatkozó monstrozitása idéz elő, a modernitás totális allegorikus értelmezésének igénye miatt, amelyet a város hív elő, vagy éppen a költő gondolkodásába mélyen belevésődött idillikusság miatt.

Íme néhány, kényszerűen rövidre fogott bevezető feltevés.

Először, érdemes föltenni a kérdést, hogyan tárgyalta és jelenítette meg a várost a második avantgárd, vagy szűkebben a katasztrófizmus poétikája. A huszadik századi irodalom városának kutatója szerint:

„A város avantgárd mítosza, mint a kultúra teréé, a racionálisan szervezett haladás teréé, előjelet vált. A következő nemzedék költői már tudják, hogy ez mítosz. Bomlás, áporodottság, éhség, halál, káosz, bezártság, remekművek a szemétkosárban – ez a Żagary költőinek képe a városról.”

A természet, a természetbe beleolvadó falu szembeállítása a szürke, piszkos, a nyomor és szenvedés képeivel jellemzett várossal a Żagary sok vilnai költőjénél jelen van.

Másodsor, érdemes emékezetünkbe idéznünk *A világ című Naiv poémát*, a kert, a ház, a könyvtár, a belső terek, az épületek leírását, a különféle részleteket, amelyekben ez a versciklus nem szűkölködik. A kompozíció Aleksander Fiut szerint a realizmus hatalmas potenciáljával rendelkezik, Jacek Łukasiewicz viszont észreveszi, hogy alapzatát ironikus, kifordított, mindazonáltal létező idill alkotja.

Harmadszor, érdemes szólni arról, hogy a várost Miłosz műve és képzelete a Nagy Vesztesség képzetkörével, a beteljesült katasztrófa nyelvvel társítja. Előadásom tézise szerint a város a folytonosság tere, a háború előtti alkotásokat meghatározó poétika és képzelet folytatása, és egyben – ami már nehezebben megragadható – érett művészete kenotikus jellegének tagadása.

Negyedszer, érdemes eltűnődni azon, miben áll ez a sajátos regresszivitás, és melyek a következményei.

Vilnával kellene kezdenem, de az okfejtés világossága kedvéért álljon az első helyen Varsó.

Varsó, avagy a felindulás

A második város, az élet következő tere, amelyet az első tér elvesztése jelöl meg, az érettség, vagyis a tudatosult tehetetlenség helye, idegen város, a költő saját idegenségének forrása. „Porlékony síkságon idegen város / Feje fölött pravoszláv kupolával” – így kezdődik a *Poétikai értekezés* (1957) „Főváros” című részlete. Túl kicsi ahhoz, hogy a vidékről érkezőt erőfeszítésre sarkallja, és túl nagy ahhoz, hogy otthon érezhesse benne magát.

Amikor a halál, az áldozat, a romok városává válik, mindezek az attribútumai csak elmélyülnek. A gyökértelenség érzését megtetézi a bűnösség és küldetés komplexusa. Az előbbi a meggyilkolt embertömegek árnyékában élt élet szorongásában gyökerezhet, az utóbbi pedig bizonyára abból a tradícióból következik, amely a nagy kudarcok terhére a költőkre rója – hogy kibeszéljék, megszenteljék, tartós értelemmel ruházzák fel.

*E langyos tavaszi napon
Mit teszel, a Szent János-templom
Romjain járkálva, költő?*

*Mit tűnődész itt, hol a folyó
Felől a szél fölkarolja
Romházak vörös porát?*

*Megesküdtél, hogy sohasem leszel
Siratóasszony.
Meg, hogy soha nem érinted
Nemzeted roppant sebeit,
Nehogy megszenteljed őket,
S legyenek átkosan-szentté, űzve
Minden utódot hetedízigen.*

*De Antigoné zokogása,
Ahogy testvérét keresi, ez már
Valóban túlmegy minden
Kibírhatón. A szív pedig
Olyan kő, melybe bogárként
Benne szorult e legszerencsétlenebb
Ország sötét szerelme.*

*Nem akartam én így szeretni,
Nem ez volt a célom.
Nem akartam így szánakozni,
Nem ez volt a célom.
Tollam könnyebb, mint a
Kolibri tolla. Ez a teher most
Meghaladja erőmet.*

*Hát hogyan éljek e földön,
Hol a láb kedveseink
Temetetlen csontjába ütközik?
Hangokat hallok, s látok nevetést. Mégsem
Írhatok semmit – egyszerre öt kéz
Ragadja meg a tollam,
S rendeli: sorsukat írjam,
Életük s haláluk sorját.
Hát mégis siratóasszony
Kell, hogy legyen belőlem?
Hisz dalolnék ünnepekről
S víg ligetekről – Shakespeare
Vezetett oda engem. A költőknek
Hagyjatok meg egy perc örömet,
Mert másképp elvész a világ.*

*Örület így mosolytalan élni,
Mindegyre két szót, nem többet,*

*Ismételve, halottak, arccal
Tifelétek, akikkel együtt
Lett volna meg a menyegző:
A szellem s a test tetteié, dallal s lakomával.
Csak két megszentelt szavam van:
Igazság, igazságosság.*

(„Varsóban”, az *Ocalenie* című kötetből, 1945 [Gömöri György fordítása.]

A vers a palinódia alakzatát alkalmazza: lám, a költő, aki azt ígére, hogy nem fog sírni és nem fog szolgálni, a mérhetetlen tragédia hatására visszavonja hajdani bizonykodását. A történelem túlságosan szó szerint ismétlődik ahhoz, hogy a nagy metaforákat és a nagy elrendeltetések eszméjét elvethessük. A kényszerhelyzet hatására az említett palinodikusság az egész versre kiterjed: a költő lemond arról a hajdani bizonyosságról, hogy nem óhajtja az emlékezetet szolgálni, hogy nem óhajt elmerülni a lidércnyomásban, amelyben lehetetlen megkülönböztetni élő és holtat, hogy nem szeretne a romantika kísértete vagy réme gyanánt létezni.

A lengyel szentség tehát az erőszak egy neme, sőt a halállal való beoltottság, mert elkerülhetetlen, mert megszentelődik, hiába próbáljuk feltartóztatni a folyamatot, mert egyesít magában mindent és mindenkit, de különösen a költőt, magába merül, perszeverál, valósággal gyógyíthatatlan betegséggé válik.

Ráadásul félreértésen alapul, mert a megmentő nem ez, hanem valami egészen más – a dal, az igenlés, az érzékek, a más életekre nyitott, sokasodó és növekvő élet: „A költőknek / Hagyjatok meg egy perc örömet, / Mert másképp elvész a világ. // Őrület így mosolytalan élni”. A kétségbeesés mint válasz a kétségbeesésre, a sötétség tautológiái – ezekből származik az a nagy veszedelem, amelytől megválthatna a költő, ha szabad volna szabadnak lennie.

Mellesleg: a mosoly, a tánc, a könnyedség, amelyeket a költő itt úgy említ, mint amiben nem hisz, visszatérnek egy tíz évvel későbbi másik versben, a *Rózewicz* címűben:

*ő ezt komolyan vette
komoly halandó
nem táncol [...]
a formák frivolsága
az emberi hitek mulatságos
sokfélesége iránt nem megbocsátó
ő biztosat akar tudni [...]*

(A *To* című kötetből, 2000)

Mint látható, a költészet szerepéről folyó nagy vita kellős közepén vagyunk. Hozzon akár csak viszonylagos megváltást a borzalmaktól, vagy szüntelenül emlékeztessen rájuk, hogy el ne felejthessük, mennyire örvényesek vagyunk?

Vilna, avagy a halál érzékisége

De lehet, hogy a szabadulás csak az álmodozásban, az álomban, az emlékezetben létezik? Ahogy *A világ. Naiv költemény* az idill, az utópia és az elégia kombinációja, a múlt előrevetítése a jövőbe, úgy próbálják a távoli múltból felidézett városok is kiszorítani a sze-

münk előtt elterülőt. Miłosz kései műveiben elhomályosul az *Ocalenie* városának képe. Paradox módon a később megtapasztalt város ölt irreális jelleget, a gyermekkor városa ellenben érzékileg létezni akar:

*Szerették és boldog volt a város,
Vörös bazsarózsával, kései orgonával tele örökkön,
Barokk ösvényeken kapaszkodott az ég felé.
Hazatérni a majálisról és virágot tenni a vázákba,
Az ablakból az utcára látni, ahol valaha iskolába mentem
(Napfény és árnyék éles határa a falon).
Közös kajakozás a tavakon.
Szerelmi kirándulások a fűzfákkal benőtt szigeten.
Eljegyzés és esküvő Szent György templomában.
Később a keresztelőt ünnepli nálam a baráti kör.
Turnézó zenészeknek, szónokoknak, költőknek örvendezek,
Az ujjongó tömegnek, mikor a Sárkánnyal felvonul az utcán.
A templomban vasárnap saját padomban ültem.
Tógát és aranyláncot viseltem, polgártársaim ajándékát.
Megöregedtem, tudván, hogy unokáim a városhoz hűek maradnak.*

A költő a boldog élet látomását szövegeti, egy olyan városban, amelyet nem tépáztak meg a történelem viharai, valamiféle alternatív életrajzot álmodik magának, amelynek ez a város adott volna helyet, holott csak az álmodozáshoz szolgál alapul. Az érzékiség a veszteség sajátja, és az ettől még fájdalommasabb. A vers a látható búcsúztatásáról, a belső világgosság kialakulásáról, a szem elhomályosulásáról, a bezáródásról szól:

*Ha tényleg így lett volna. De engem elfújta a szél
tengeren és óceánon túlra. Ég veled, elveszett sors.
Ég veled, fájdalom város. Ég veletek, ég veletek.*

(A *To* című kötetben, 2000)

A fenti verset mintegy kiegészítő darabban az elégikus motívum dominál. A szél, amely elfújta a városból a költőt, a sóvárgásig lerabolta az életét, örökre megzavarta a világ harmóniáját, egyúttal meg is mentette. Megmentette?

*Az ifjúkor városa.
Nem élni illene inkább. Élni meg nem illik,
Mondja az, aki nagyon sok év múltán visszatért
Ifjúkora városába. Senki sem élt azok közül,
Aki valaha ezeken az utcákon jártak,
És most semmijük sem volt az ő szemein kívül.
Botladozva járt, és helyettük nézte
A fényt, amit szerettek, az orgonát, mely újra virágzott.
Lábai mégis tökéletesebbek voltak
A léttelen lábaknál. Tüdeje beszívta
A levegőt, ahogy az élőknél szokás, szíve
Meglépetten vert. Testében most az ő
vérük keringett, artériái őket látták el oxigénnel.
Érezte magában májukat, hasnyálmirigyüket és beleiket.*

*Benne talált egymásra a hajdani férfiaság és nőiség,
És minden szégyen, minden bánat, minden szerelem.
[...]*

(A *Na brzegu rzeki* című kötetből, 1994)

Visszatér a bűnösségnek a *Varsóban* című versből ismerős érzése, és a benyomás, hogy mindent elnyel a halál. Az idézett két vers érzékisége tehát nem tekinthető az élet visszahódítására irányuló kísérletnek, hanem a halálra vonatkozik. Minél több az érzéki erő, annál több a hiány. Miłosz kései városai látszólag szelídülnek, *A világ* című poémából ismert idlői tájakhoz hasonlítanak, valójában azonban a melankólia törvényeinek engedelmessé válnak. Kirobanások helyett gyötrő gondolatok, katasztrofikus harag helyett a bánat állandósága. A természet működése, legfőbb és végső aktusa, amely ellen nincs apelláta, egyiket is, másikat is semmissé teszi – mint a „Vilnában virágzik az orgona” kezdetű, keserűen szarkasztikus versben. A mintegy különálló darabkákból összeragasztott vers ezzel a kapitális intellemmel végződik: „Vigyázz, Miłosz, Aquinói Tamás szerint mindazt, amit írsz, / *integritas, consonantia, claritas* jellemezze”. (A *Wiersze ostatnie* című kötetből, 2006).

Krakkó, avagy Isten valószerűsége

Isten közelsége azonos az emberi közelséggel, és abban mutatkozik meg:

*Világ és túlvilág határán, Krakkóban.
Kopp-kopp a templomok kopott kőlapjain,
Nemzedék nemzedék után. Itt megértettem valamit
Nővéreim és fivéreim szokásaiból.
A nő meztelensége a férfi meztelenségével találkozáskor
Kiegészül saját másik felével,
Testi vagy isteni felével,
Bizonyára ugyanaz e kettő,
Ahogy az Énekek éneke tanúsítja.
És nem kell-e mindkettőnek az Örökkön Élőben elmerülnie,
Az ő alma-, sáfrány-, fahéj-, szegfűszeg- és tömjénillatában,
Őbenne, aki van és aki csillogó
Viaszgyergyák fényességével eljön?
És Ő, az osztható, a mindenkinek személyes
A férfit és a nőt az ostyával magába, saját tüzükkbe fogadja.
Mohos-ködös ruháik szövetével takarják el a ragyogást,
Selyem, porcelán, réz és ezüst álarcot viselnek,
Hogy el ne tévesszék közös arcukat.
Sírjaikat majd márványba vésett keresztek díszítik.*

(*Krakkóban, a Druga przestrzeń* című kötetből, 2002)

Elgondolkodtató a meztelenség, az erotikus mozzanat visszatérése. Igaz, hogy felbukkanása Miłosz kései műveiben nem ritka, ebben a vallásos kontextusban némileg mégis meghökkentő.

Rövidre fogva, visszatérő motívum ez is, a Miłosz életművét átfogó keret része. Valóságának, amelyen tartós nyomot hagyott a manicheizmus, jellegzetes alapjait esszé-
isztikus visszaemlékezéseiben, különösen a *Családias Európában* találhatjuk meg.

Miłosz szerint a katolicizmus rituálé, amelynek túlnyomó részét elutasítja, a maradék azonban ozmotikusan, észrevétlenül felszívódik vérkeringésébe, és mindvégig benne marad. Ugyanez érvényes azokra a személyekre, akikkel neveltetése folytán komoly elméleti és teológiai nézeteltérései voltak.

A katolicizmus mint látványosság avagy misztérium alapvető vonása az a sajátos benyomás, amelyet szokatlanságával a gyermekben hagyott. A *Családias Európában* ezt olvassuk: „A viaszgyertyák és a fehér ruha elsőládozásokor, a tömjén illata és mennyei volta, az ornátus és a szentségtartó ragyogása, az üresség a gyomorban a templomból éhesen hazatérve, a visszanyert tisztaság meghatottsága”. A legérdekesebb azonban az, hogy ez a szokatlan tökéletesen összefonódik a szokattal: „...a kötelességeknek és szertartásoknak ezen az egész körén nem volt mit töprengeni, a saját erejéből állt fenn, mintegy a természethez tartozott. Egyébként így hat a legerősebben és hagyja a legtartósabb nyomot”. A katolicizmus alapjában véve valami szemmel látható, ami észrevétlenül és ellenállhatatlanul oltódik rá a lelkeségre.

Miłosz emlékezete szerint minden egyéb már kisebb-nagyobb ellenállást váltott ki belőle. Ez nem csupán a doktrinára, hanem megjelenése módjára is érvényes volt. A gyónatópap a bűnösség eredeti elvét magasabb szintre emelte: „A bűn az ő számára nem csak a parancsolatok megszegését jelentette: szétágazott és csápokot növesztett, ártatlan szórakozások képét öltötte magára.” Chomik nem lankadó morális éberséget tanúsított, következőképpen hajlamos volt megbélyegezni minden, a *profanum* körébe tartozó cselekedetet: „[Chomiknak] köszönhetem érzékenységemet a pokol kénkőszagára, az elvi dualizmust, azt, hogy nehezen barátkozom meg a bennünk lévő másikkal, akit nem uralhatunk, de a szégyent viselnünk kell miatta”.

A katolicizmus vizsályt szít test és lélek között, ránk erőszakolja a szégyent, a vétket és a bűnt, de mindenekelőtt a külsődlegességével hat. Forma, amely rákényszeríti magát az életre, profilt és kifejezést ad neki. De ami a legfontosabb – olyan tartalommal tölti meg, amely eltávolíthatatlannak bizonyul. A kilencvenes években papírra vetett „Lesz-e regény?” című karcolatban a költő helyeslően idézi a mondást, mely szerint „aki egyszer katolikus lett, mindig katolikus marad, ha nem gyakorolja a vallását, vagy elhagyja az egyházat, akkor is”. Itt is hangsúlyos a rituálék befolyása.

Az idézett versben ismét a vallás formája és tartalma, test és lélek talányain elmélkedik a költő, ismét megpróbálja egyeztetni a két oldalt. A város – költészetében kivételesen – nem testet öltött pokol, vagy sivatag, amelyben holt lelkek bolyonganak. Az idők – köztük az emberi és az isteni idő – találkozásának helye. Tradíció. Mítosz, vagyis bizonyos alapvető értékek élete.

De nem város irodalmi értelemben, nem egyszerűen csak ábrázolt, önmagában érdekes valami, nem egyszerűen csak bizonyíték a Világ, sőt Isten létezésére. „Hit akkor van, amikor valaki észreveszi” – olvassuk *A világ. Naiv költemény* híres versének kezdetén. Miłosz városa nem látott és leírt tárgy, hanem látomások, jelenések, a történelem vagy Isten lényegébe való behatolások indítéka.

CSORDÁS GÁBOR fordítása

MIŁOSZ, GIEDROYC, MIEROSZEWSKI ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM

A magyar forradalom témája szorosan összefügg a lengyelországi helyzettel Jerzy Giedroyc¹ és Juliusz Mieroszewski² levelezésében. Október 26-án, amikor az egész országra kiterjedt a felkelés, a publicista Lengyelország szovjet megszállásának veszélyéről ír, és utal John Dulles október 23-án elhangzott szavaira, melyek szerint a Vörös Hadseregnek joga van a Varsói Szerződéshez tartozó államokban állomásozni. A *Kultura* illúziók nélkül ír a tragikus magyar eseményekről, Mieroszewski pedig ezt írja a szerkesztőnek november 4-én, amikor a szovjet tankok Budapestet ostromolják: „Hatalmas szerencsénk, hogy jelenleg Gomulka van hatalmon, nem pedig egy »forradalmi vezér«”. Rögtön ezután Nagy Imrét bírálja: „Magyarország hihetetlen politikai naivitásról tett tanúságot. Kényszerű választás elé állították a szovjeteket: Moszkva vagy elveszti egész Kelet-Európát, vagy vérbe fojtja a magyarországi felkelést”.

Mieroszewski *A magyar lecke* című cikket szenteli a forradalmi eseményeknek a decemberi *Kulturában*. A publicista csaknem kizárólag lengyel nézőpontból értékeli a katasztrófát, Gomulka támogatása mellett érvel, mivel a Moszkvától függő nemzeti kommunizmus, amely Varsó függetlenségét is garantálja, sok hasznot hozhat Lengyelországnak. „A magyar eposz – írja Mieroszewski – a hősiesség és a példátlan, önfeláldozó vitézség példája. Sajnos ezek az erények nem helyettesíthetik a politikai tervezést és a józan értékelést. Magyarország néhány nap alatt kommunista államból demokratikus, semleges és koalíciós vezetésű országgá vált. Ha két év alatt valósítják meg ezt a programot, talán sikerrel járhattak volna. Az oroszok talán belementek volna a komolyabb engedményekbe is, de minden elfogulatlan megfigyelő számára világos, hogy sosem fogadják el a demokratikus kormányt és a szabad választásokat. Hiszen ha elfogadják a szabad választásokat Magyarországon – el kellene fogadniuk Lengyelországban is. Az Oroszországtól való elszakadás politikáját csak fokozatosan lehet megvalósítani, és az első lépés nem a szabad választás, hanem a hadsereg kivonulása. Nagy Imre engedett a tömeg nyomásának, és belevágott a szabadságjogokkal való drámai licitálásba, miközben a szovjet hadsereg lassan és szisztematikusan előzönlötte az országot.”³

Andrzej Stanisław Kowalczyk irodalomtörténész, esszéista, a XX. századi lengyel episztola- és esszéirodalom kutatója és szerkesztője. A Varsói Egyetem Lengyel Irodalom Intézetének munkatársa. Számos irodalomtörténeti monográfia szerzője, legutóbb Maria Dąbrowska és Jerzy Stempowski levelezését adta ki 2010-ben.

¹ Jerzy Giedroyc (1906–2000) lengyel emigráns publicista, politikus és emlékirat-szerző. A két világháború között a lengyel ifjúkonzervatív mozgalom résztvevője. A *Kultura* folyóirat és az Instytut Literacki kiadó alapítója. (A ford.)

² Juliusz Mieroszewski (1906–1976) lengyel újságíró és politikai publicista. A második világháború alatt Nagy-Britanniába emigrál. Innen ír a párizsi *Kultura* folyóiratba, elsősorban a kommunizmus és a lengyel politika témakörében. A *Kultura* hasábjain Jerzy Giedroyc-cal együtt kidolgozzák a lengyel politikai gondolkodásban korszakalkotó koncepciót, miszerint Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna függetlensége a lengyel függetlenség garanciája is egyben. (A ford.)

³ Mieroszewski: *Lekcja węgierska*. *Kultura* 1956, nr. 12/110. Mieroszewskinek nem voltak illúziói: „Kádár József (sic!) áruló, aki az agresszortól kapta a miniszterelnöki kinevezését. Ha a nyugati államok törvényesnek ismerik el a kormányt – akkor minden megkérdőjeleződik”.

Az emigráció legfontosabb célja ne a kommunizmus elleni harc legyen, hanem Lengyelország függetlensége. Fokozatosan kell közelíteni ehhez, mivel a forradalmi megoldás, mint azt a magyar példa mutatja, katasztrófával végződhet. Hamarosan még tovább megy Mieroszewski és Giedroyc, szövetséget kötnek a párt revizionistáival, és támogatják a lengyel demokratikus szocializmus építését. Így a budapesti október legalább olyan fontos szerepet játszott a *Kultura* híres evolucionista programjának a megalkotásában, mint a lengyelországi.

Novemberben Giedroyc Mieroszewskinek írt levelében megemlíti, hogy ki kellene adni egy dokumentumkötetet, „valamiféle magyar Fehér Könyvet, amely a maguk teljességében mutatja be az eseményeket”. A kiadvány *A magyar forradalom okai* címmel jelent meg Fejtő Ferenc szerkesztésében (ő szintén a *Kultura* munkatársa).⁴

Még néhány évet kellett várni a *Magyarország* című antológia megjelenésére. 1959-ben Miłosz felvette a kapcsolatot a brüsszeli Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézettel, részt vett a magyar forradalom harmadik évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi kollokviumon, és hozzájutott az intézet által kiadott *Études* című folyóirathoz. Javasolta a szerkesztőnek, hogy adjanak ki egy tematikus *Kultura*-számot, vagy akár egy teljes kötetet a magyar forradalommal kapcsolatos szövegekből. Kiemelt egy szerzőt, Kende Pétert, akinek az *Études*-ben megjelent, magyar történelemről szóló tanulmányát lebilincselőnek nevezte, mivel az „különösen fontos a lengyeleknek, akik szinte semmit sem tudnak Magyarország történelméről, pedig néha igazán meglepőek a párhuzamok (és az eltérések is)”. A posztkommunista Kende Péter „képes összekötni a szociológiát a történelemmel” (Miłosz levele 1959-ből). Miłosz a lengyeleknél is nagyobb revizionistáknak látja a magyarokat, mivel náluk ez nem érzelmi alapú. Giedroyc örömmel fogadta a tervet, a kötetbe Kende *Elmélkedések a magyar történelemről* című cikkét és Fekete Sándor Hungaricus álneven közreadott *A magyar demokratikus népi forradalom néhány tanulsága* című írását⁵ is beválogatták.

Leginkább Miłosz szorgalmazta az antológia megjelenését, ezt a költő előszava is alátámasztja: „Különös helyzet készített arra, hogy összeállítsam ezt a kis kötetet. A lengyelek, bárhol is éljenek, bármilyen nézeteket is valljanak, hagyományosan szeretik a magyarokat, bár szinte semmit sem tudnak Magyarországról”. A tudatlanság részben a két társadalom kölcsönös elszigeteltségével magyarázható, amelyet a XIX. századi függő helyzet és a XX. század drámai eseményei okoztak. Ennek ellenére, írja Miłosz, „a magyar tragédia megrázta a lengyeleket, saját tragédiájukként élték meg”, „alig volt olyan lengyel költő, aki ne szentelt volna legalább egy többé-kevésbé átlátszó utalásokkal teli verset a forradalomnak”. Fontos motívum itt a vasfüggöny mögül érkező emigránsok szolidaritása, főként a volt kommunisták között, mert ők rendelkeznek a valóság politikai és társadalmi elemzésének képességével. Ebben nagyon mások, mint a nyugati emberek, akik általában semmit sem tudnak Kelet-Európáról. Ők unalmasnak találhatták a „Magyarország bonyolult történelméről, a társadalom rétegződéséről vagy a parasztok bevételeiről szóló aprólékos tanulmányokat. Minket viszont lenyűgöznek, mert állandóan lengyel párhuzamokra bukkanunk – és persze nem kevésbé érdekes különbségekre is”.

Mindkét ország orosz uralom alá került, ez csak fokozta az elszigeteltségüket, ugyanakkor – mondja Miłosz – az új rendszerben „kialakult a történelem iránti érzékenység”, amely különösen fontos a nehéz vagy vesztes időszakokban. „Bizonyos értelemben – írja

⁴ A *Magyar írók „független köztársasága”* (*Kultura* 1956, nr. 11/109) című cikkét az első oldalon közölte a krakkói *Życie Literackie* című lap 1956 novemberének végén. (A publicista és történész Fejtő 1938-ban emigrált Franciaországba; 1947-től 49-ig a párizsi magyar nagykövetség sajtótámasója volt.)

⁵ 1959. november 8-án kelt a levél.

a költő – kölcsönösen egymásra vagyunk utalva, amennyiben rendbe akarjuk tenni a legfontosabb problémáinkat; összekötnek minket a közös hagyományok és a múltból örökölt hasonló társadalmi struktúrák. Ugyanolyan magányosak vagyunk a Nyugat és Oroszország között. Jugoszlávián kívül sehol sem próbálták ilyen erővel kibogozni vagy kettévágni a kommunizmus és nemzeti függetlenség gordiuszi csomóját. [...] A múlt fájdalmas emlékeivel való szembenézés nem lengyel sajátosság. A »Miért?« a magyar irodalomnak is az egyik meghatározó témája, már nagyon régóta”.

Végül az antológia harmadik, emigráns verseket tartalmazó részét kommentálva Miłosz arról beszél, hogy a magyar költészet „a néma bánatát jegyzi fel, sőt, a kétszere-sen némakét, mivel sem a nyelvüket, sem az élményeiket nem érti meg a környezetük”. „Ennek ellenére ez a költészet mégis nekünk szól, sajnos nagyon is közel áll hozzánk. Mickiewicz sorait, a *Pan Tadeusz* epilógusát ismétli különböző változatokban: »Jaj nekünk, akik dögvész dúlta földünk / kínjától gyáván idegenbe szöktünk« (Rónay György fordítása). [...] A költészet tömören fogalmazza meg azt, amihez a prózának gyakran több kötetre van szüksége. Például ilyen mondatokban: »Mit szerettem ebben az országban? Talán a büszke embereket. Nevetve viselték el a szenvedést, de egy tűszúrás is végezhetett velük«. Minden olyan vezetőnek el kellene gondolkodnia a magyar nemzeti érzelmek kitörésén, aki félvállról veszi a megfoghatatlan tényezőket, amelyek nem szerepelnek a beszámolóknak és a grafikonoknak.”

1957-ben gyakorlatilag megszűnt Giedroyc Magyarország iránti érdeklődése. A továbbiakban már nem is működött együtt a magyar emigráns körökkel. A szerkesztőnek fontosabb lett Közép-Európánál a Kelet: Ukrajna, Litvánia és Fehéroroszország. 1957-től Giedroyc olyan antológián dolgozott, amely az ukrán irodalmat és publicisztikát mutatta be 1917-től 1930-ig, vagyis azzal a korszakkal foglalkozott, amelyben az ukrán kommunis-ták az „ukrán szocialista út” tervén, a művészek pedig a szovjetizálástól és oroszosítástól mentes ukrán kultúrán dolgoztak. Az lett volna az antológia szerepe, hogy a Moszkva el-leni harc újrakezdésére buzdítsa a kijevi és lvivi ukránokat a nemzeti identitás nevében. 1959 szeptemberében jelent meg a terjedelmes, több száz oldalas, *Szétlőtt reneszánsz* című kötet. Tehát ha Miłosz maga nem szorgalmazza, sosem jelenik meg a *Magyarország* című kötet. Miközben Giedroycot lefoglalta a keleti terv, és a maga romantikus ukrán nar-ratíváját építgette, elhanyagolta azokat a népeket, amelyekkel sokkal több történelmi szál köti össze Lengyelországot, mint az ukránokkal, a fehérorosokkal vagy a litvánokkal. Miłosz nem igazán értette Giedroyc keleti vonzalmait, és elhibázottnak tartotta sok poli-tikai tervezetét. Leginkább a Szovjetunió összeomlásában kételkedett, pedig Giedroyc eb-ben mindig bízott. Miłosz amúgy is óvakodott a politikai publicisztikától és az úgyneve-zett politikacsinálastól. Az irodalmat és a filozófiát állította szembe a politikával és az emigráns politizálással, abban a meggyőződésben, hogy ezek jelölik ki a jövő szempont-jából meghatározó területeket.⁶ Ez a *Magyarország* című antológiában is érzékelhető. Le-mondott a publicisztikai, polemikus és az aktualitásokhoz kötődő szövegekről. Ehelyett olyanokat válogatott össze, amelyek kritikusan mutatják be az ország XX. századi hely-zetét; olyan szenvedélyes, ihletett és ragyogó szövegeket, amelyekkel számos ponton vi-tába is lehet szállni. Azt is meg kell mondanom, hogy ezek az írások kiállták az idő pró-báját, a remek lengyel fordításoknak köszönhetően máig érdeklődéssel és nagy élvezettel olvassák őket. Ugyanezt mondhatjuk el az antológiában szereplő versekről is, amelyek egyéni sorsokon keresztül mutatják be a nemzet történetét.

TEMPFLI PÉTER fordítása

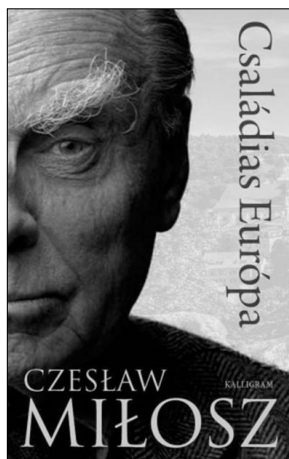
⁶ Lásd Miłosz Giedroycnak írt 1962. július 30-i levelét.

CZESŁAW MIŁOSZ TANULÓ- ÉS VÁNDORÉVEI

Czesław Miłosz: Családias Európa

Franciaországi emigrációja idején, az 1950-es években, nem sokkal világhírű *A rabul ejtett értelem* című esszékötete megjelenése után, nem sokkal Amerikába költözése előtt írta Czesław Miłosz teljes terjedelmében magyarul most, Pálfalvi Lajos szerkesztésében megjelent *Családias Európa* című szellemi önéletrajzát. 2011-ben, születésének századik évfordulójára három új könyve is megjelent a szerzőnek magyarul: vallási témájú esszéi a *Metafizikai pauza* című kötetben, *A lengyel irodalom története* című terjedelmes, eredetileg angol nyelvű közönség számára írt műve két kötetben, s végül a *Családias Európa*, amelynek egyes fejezetei már olvashatók voltak magyarul Miłosz első válogatott esszékönyvében, az 1988-ban Bojtár Endre által összeállított, 1993-ban kiadott *Szülőföldem, Európa* címet viselő gyűjteményben. Ahogyan annak idején, most is a Kalligram volt a szellemi önéletrajz kiadója. A magyar Miłosz-centenáriumról csak egy új válogatott verseskötet kiadása hiányzott: a Nobel-díj hatására a nyolcvanas években megjelent vékonyka könyvet ki lehetett volna egészíteni későbbi művekkel, új fordításokkal, s bele lehetett volna illeszteni például – maradva a Kalligramnál – abba a remek, költői életműveket bemutató, jelöletlen sorozatba, amelyben az elmúlt években Herbert, Holan, Kavafisz, Pessoa gyűjteményei is megjelentek.

Ezekkel a most megjelent kötetekkel a közelmúlt világirodalmából Czesław Miłosz lett a legtöbb magyarra fordított esszével rendelkező szerző (amiért le a kalappal fordítói, szerkesztői, kiadói előtt!), hiszen az eddig említettekén túl két további kötete (*A kétségbeesés méltósága*, *Az Ulro országa*), s több, folyóiratban és antológiában megjelent tanulmánya is olvasható a nyelvünkön. A nyolckötetnyi lefordított esszé azt sugallhatja a magyar olvasónak, hogy Miłoszt az értekező próza mesterének kell tekinteni, holott mindennek előtt költő volt, emigráns litván kollégája, barátja, Tomas Venclova szerint a 20. század legnagyobb költőinek egyike, csak Kavafiszhoz, Eliothoz, Audenhez mérhető nagyság. Pálfalvi Lajos így írt 1990-ben kiadott (magyarul nem olvasható) *Rok myśliwego* című naplójáról: „a nyolcvanas években – mint Gombrowicz húsz évvel azelőtt – Miłosz is létrehozta életművének sajátos rendszerét: ennek középpontjában a költészet áll (mint Gombrowicznál a regények és a drámák), ezzel bensőséges kapcsolatban állnak a Swedenborgon, Blake-en át Oskar Miłoszig folytatódó hermetikus ha-

Kalligram Kiadó

Fordította Bojtár Endre és Cservenits Jolán

Pozsony, 2011

288 oldal, 2990 Ft

gyománról szóló esszék”. A lengyel írónak ez az életműépítő stratégiája talán már 1980 előtt is működött, s értekező prózai életműve részben költői munkássága magyarázatául íródott.

A *Családias Európa* elsőként 1958-ban jelent meg folytatásokban, Párizsban, a lengyel emigráció legtekintélyesebb politikai-irodalmi havi folyóiratában, a *Kulturában*, majd 1959-ben kötetben is. A mű címe nemcsak magyarul bizonyult változékonyak: noha lengyelül maradt a *Rodzinna Europa* cím (ebből lett magyarul előbb a *Szülföldem, Európa*, majd a *Családias Európa*, de lehetett volna „Családi Európa” is), franciául már *Une autre Europe* (A másik Európa) címmel jelent meg. A francia címadás többet elárul a mű tartalmáról, mint a lengyel vagy a magyar, hiszen a könyv egy kelet-európai ember élettörténetén keresztül a „másik Európa”, azaz Európa keleti felének sajátos világáról, Nyugat-és Kelet-Európa különbségéről szól. A *Rodzinna Europa* példányai átjutottak a vasfüggönyön. Mint nemrégiben hallottam Andrzej Franaszek – Miłosz életrajzírója – előadásában Budapesten, az életműről rendezett konferencián,¹ például Maria Dąbrowska, a nagy lengyel írónő 1961-ben lenyűgözve olvasta a könyvet, s szerzője legkiemelkedőbb művének nevezte naplójában. Magyarországra az első részlete 1985-ben érkezett el: a *Máshonnan Beszélő* szamizdat kiadványa közölte egyik legjobb, „Oroszország” című fejezetét; én is ott találkoztam vele először.

Czesław Miłosz valószínűleg már az ötvenes évek végén is az első számú lengyel költőnek számított – vagy legalábbis az első egyikének. Bojtár Endre meséli a költő művei magyarországi publikálásának történetében, hogy amikor 1964-ben első tanulmányútján járt Varsóban, s a felől kérdezte a megismert lengyel irodalomárokat, hogy ki a legjobb élő költő, illetve prózáiró, akkor Miłoszt, illetve Jerzy Andrzejewskit neveztek meg a legtöbben. Ám míg a *Hamu és gyémánt* szerzője műveinek fénye, azt hiszem, megkopott az elmúlt évtizedek alatt, Miłosz alkotásainak híre, különösen 1980-as Nobel-díja után, növekedett. Ismerői szerint időskori, részben már újra Lengyelországban, Krakóban írt költészete éppoly magas rendű, mint a korábbiak, s néhány általam is ismert kései költeménye, az *Orpheusz és Eurüdiké* vagy a *Teológiai traktátus*, az öregkori költészetnek a magyar irodalomban nem ismeretes modelljét mutatja fel.

A mostani magyar kiadást a szerző 2001-ben írt előszava vezeti be, felidézve a mű megírásának idejét, az ötvenes évek francia szellemi közegét, amely alig valamit tudott Európa keleti feléről, s nem is igen érdeklődött iránta. A *Családias Európa* nyugat-európai közönség számára, ám dacból írt könyv, emeli ki Miłosz az előszóban: „nem akartam tetizeni nekik [a párizsiaknak], ellenkezőleg, azt akartam kinyilvánítani, hogy keleti vagyok és idegen”. „Amikor belekezdtem a *Családias Európába*, jobban akartam hangsúlyozni, hogy szemben állok az ő kulturális köreikkel.” Milyen kulturális körökre céloz? Elsősorban, azt hiszem, baloldaliakra, amelyek, mint írja, a Szovjetuniót a „világ leghaladóbb államának” látták, s hidegháborús propagandaműnek ítélték *A rabul ejtett értelem* című könyvét (1953), emigrációja után írt első nagyobb művét, amely négy lengyel író portréján keresztül igyekszik megválaszolni a kérdést, miért csatlakoztak a kommunista párt-hoz a szovjet uralom alá eső országokban egyes értelmiségiek.

A *Családias Európa* cím (magyarul legalábbis félrevezető; a „családias” jelző nem „meghittet”, „otthonosat” jelent, hanem egyszerre foglal magában odatartozást és idegenséget. A kötet bevezetése oldja fel a cím jelentését: Európa eszerint olyan család, amelynek a nyugati tagjai számon tartják egymást, még ha veszekednek is néha, ám messzi keleti szegény rokonságukat alig ismerik, s lenézik őket. A könyv fő témája egy kelet-európai ember viszonya a Nyugathoz, amelyet egyszerre tekint sajátjának és idegennek; olyan emberé, aki kelet-európai akar maradni Nyugaton befogadva is. „Ebben a könyvben magam-

¹ Az előadás írásos változata e számunkban olvasható. (a szerk.)

ról mesélek, írásaim mégsem vallomások” – olvashatjuk a kötet előszavában. Az előszó-
ban Miłosz el is határolja könyvét a vallomás műfajától, az őszinteség színrevitelétől:
„igyekszem távolságot tartani magammal szemben, példaként hozom föl, történelmi vagy
nemzedéki objektumnak tekintem magam”. Olyan memoár tehát a *Családias Európa*,
amelynek csak nagyon ritkán tárgya elbeszélőjének magánélete, magánérzelmei: például
szinte csak véletlenül értesülünk a feleségével való megismerkedéséről. Ennek részben az
az oka, hogy szellemi önéletrajzról van szó, elbeszélőjének gondolati tájékozódását előtér-
be állító alkotásról, részben pedig az, hogy objektív emlékiratról: olyan tapasztalatok
megformálásáról, amely sokaké volt, nemcsak a szerzőé: a harmincas évek vilnai egyete-
mistáié, fiatal baloldali értelmiségieié, a második világháborút átélő varsói lengyeleké.

Am a *Családias Európát* akár nevelődési regény-változatként is olvashatjuk, hiszen az
önnön életét vizsgáló elbeszélő arra kíváncsi elsősorban (különösen a könyv első felében),
hogy mi alakítja ilyenné vagy olyanná az emberi jellemet, s erre általános válasza úgy
hangzik, hogy a táj, ahol gyerek volt, a család története, osztályának mentalitása, gyerek-
korának eseményei, iskolai tapasztalatai, ifjúságának politikai közege stb. A mű egymás-
ra következő fejezetei ezeket a jellemalakító tényezőket veszik sorra. Ahogyan a nevelő-
dési regényekben nem egyenes vonalú a hős fejlődése, s egyidejűleg nem, csak utólag
látható be, hogy az egyes eseményeknek, tapasztalatoknak mi az értelme az ember életé-
ben, ugyanígy a *Családias Európában* is csak utólag, a nevelődési folyamat végpontjáról,
azaz a szellemi önéletrajz írásának helyzetéből látható, mi mit eredményezett. Íme egy
példa: mivel Miłosz apja mérnökként a cári birodalomnak hol egyik, hol másik végében
dolgozott, a család gyakran költözködött. „Sokszor egy furgon volt az otthonunk, más-
kor egy katonai szerelvény, számovárral a padlón, amely fölborult, amikor váratlanul el-
indult a vonat. A letelepedettségnek ez a hiánya, hogy minden ideiglenes”, a felnőttkori
alkatot ekként befolyásolhatta a szerző szerint: „talán ez az oka annak, hogy semmibe ve-
szem az államokat és rendszereket.”

S e „nevelődési regény” egyben „utaztató regény” is: a hős gyermekkorában családjá-
val bejárja a cári birodalmat, egyetemistaként nyugati utazásra indul, a második világhá-
ború idején Vlnából Varsóba szökik, a háború után diplomataként Amerikába kerül,
majd 1950-ben Lengyelországból Nyugatra emigrál. A tér gyakran többet megmagyaráz
az ott élő emberből, közösségből, mint az időszak, amelyben élnek, mondja az elbeszélő.
A *Családias Európa* kiinduló helyszíne Litvánia, amely a könyvben egyrészt a keresztény-
ség számára utolsóként meghódított európai terület, kiismerhetetlenségét máig őrző leg-
endás föld, másrészt kevert, soknyelvű, sokkultúrájú, a külső hódításoknak mindig ki-
tett világ, harmadrészt pedig a katolikus és a pravoszláv kereszténység civilizációs
határvidéke. Innen teszi utazásait a hős előbb keletre, mélyen be az Orosz Birodalomba,
és nyugatra, a számára elsősorban Párizst, Franciaországot jelentő Nyugat-Európába, ké-
sőbb tovább, Amerikába, s ezzel nem egyszerűen városokat, tájakat ismer meg, hanem
egymástól eltérő, s egymás számára nagy részben érthetetlen civilizációkat.

Bár a hős utazásai idején telik a történelmi idő is, például a cári birodalom helyére
szovjet birodalom kerül, Miłosz mégis jelentős állandóságot, folytonosságot tulajdonít
„kulturális földrajza” nagy tömbjeinek: Oroszországnak, a Nyugatnak, Amerikának. Kül-
önösen az orosz és a lengyel kultúra lényegének megragadására törekvő részek (a „Kato-
likus nevelés”, illetve az „Oroszország” című fejezetekben) hasonlítanak a 20. század hú-
szas-harmincas éveiben divatos, Ortega y Gassetől Prohászka Lajosig sokak által művelt
nemzetkarakterológia alkotásaira. Miłosz tudatosan választott olyan szélességű szemző-
get, amelyet már régóta nem tanácsos alkalmazni a differenciálódott humán tudományok-
ban: „Amikor még nem akadályozták az országok és civilizációk leírását az apró terüle-
tekre fölparcellázott tudomány tilalmai, a szerzők, rendszerint utazók, nem becsülték le a
háztető hajlásszögében, az ekeszarv ívében, a gesztusokban és a szólásokban megalvadó

időt.” A tudományok fejlődési logikája és a nemzetkarakterológiák gonosz politikai felhasználása vezetett oda, hogy a „civilizációk értékelése” kiszorult az elfogadott szellemi törekvések közül, írja Miłosz, abban bízva, hogy egykor újra vissza fog oda térni.

A *Családias Európa* hőse számára Oroszország mindenestül idegen és fenyegető világ, és nem csak az állama, hanem még a költészete is. A nyelvéből is egy „önmagába zárt civilizáció különleges idegensége” érződik, írja. Rendkívül érdekes passzusokat olvashatunk az Oroszország-fejezetben Puskin költői nyelvéről, a lengyel és orosz nyelv emberképének különbségéről stb. – a végső tanulság azonban nem változik. Az orosz–lengyel határ nem két nemzeti kultúrának, hanem két, egymástól alapvetően idegen civilizációnak a határa. Akik a határ innenső, nyugati keresztény felén élnek, mégiscsak azonos civilizációs családhoz tartoznak, még ha szegény rokonok is. A lengyel kultúra sajátosságát az adja, hogy máig megőrizte élő kapcsolatát civilizációjának déli központjával, Rómával (ellentétben az északi protestáns államok kultúráival). „Az egész lengyel kultúra a Vatikán vonzáskörében fejlődött”, s katolicizmus és nemzeti történelem szimbiózisából sajátos kulturális következmények adódtak: például a közösségi felelősség gondolatának erőssége az egyén iránti felelősség rovására.

A könyv hőse azonban nemcsak az oroszokkal találkozáva került idegen világba, hanem a Nyugattal találkozáva is. Itt persze nem vallási-civilizációs határt lépett át, csak a keleti, „silányabb Európa” határát, amelynek a túloldalán minden ismerős volt, csak rendezettebb, szebb, tisztább, gazdagabb, mint odahaza. Érdekes, hogy a Nyugattal való találkozás a fiatal Miłosz számára egy csehországi kisvárosban kezdődött. A civilizált világba tévedt csodálkozó „vadembernek” nevezi huszonéves önmagát, aki természetesen Párizsba igyekezett és frankomán volt (mint maga a lengyel kultúra is). Magyar olvasónak Szűcs Jenő történeti esszéje, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* juthat az eszébe a fiatal Miłosz keleti és nyugati határátlépéséről olvasva, bár a lengyel esszéíró erősebb kontúrokkal rajzolta meg a maga térképét, mint a fokozatokat feltételező történész. Sok évvel később Nobel-díj beszédében Miłosz hangsúlyozta, hogy közép-európaiként veszi át a díjat; későbbi előadásaival egyik elindítója lett a nyolcvanas években kialakult nevezetes nemzetközi írói Közép-Európa-vitának. A *Családias Európát* e vita összövegeként is olvashatjuk, noha még nem használta a Közép-Európa kifejezést.

Az előző bekezdésekben túlzottan a mű által színre vitt nagy civilizációs tömbökre irányítottam a figyelmet, holott a könyv ismertett fejezeteiben nemcsak a földrajzi és kulturális tér változik, hanem a hős is. A *Családias Európa* „nevelődési regényének” kulcsfejezete e szempontból a „Katolikus nevelés” című, amely a vilnai egyházi iskolában töltött évekről szól. E fejezet meglepetéssel szolgálhat Miłosz azon magyar olvasóinak, akik ismerik esszéi, különösen *Az Ulro országa* racionalizmusbírálatát, tudománykritikáját és a vallási képzelet modern kori hanyatlásáról szóló megállapításait. A „Katolikus nevelés” című fejezetből ugyanis kiderül, hogy mindazok a dilemmák, amelyek felnőttkori gondolkodásának (s részben költészetének) középpontjában állnak, ide, a vilnai iskolába nyúlnak vissza, a kisdíák belső vívódásaiba, s két meghatározó tanárának szellemi küzdelmébe. A világ magyarozatára alkalmas két zárt, egymással szemben álló rendszert, a vallását és a természettudományt jelenítette meg a diákok számára e két nevelő, az emberben lévő gonoszra, a világban működő ördögre figyelő hittantanár, s a humanista, a tudomány iránt elkötelezett latintanár. Vitájuk, amely az akkor természettudósoknak készülő, vallása ellen lázadozó, de a világra állandó (vallásos) csodálattal néző kisdíák belső vívása is volt, jelenvaló maradt Miłosz számára egész életében.

A „vallás vagy természettudomány” vita sok 19–20. századi tanult nemzedék számára volt megrázó erejű; de talán már csak volt, s nem jelenlévő vita. Nagyon is aktuális olvasmánnyá válhatnak viszont a mai magyar olvasó számára a *Családias Európában* a harmincas évek lengyel nemzeti jobboldaláról szóló részek. Miłosz antinacionalista szerző

(„allergiás lettem mindarra, aminek »nemzeti« szaga van”, írja), aki számára a nacionalizmus egyneműsítő kultúrája előtti soknyelvű, sokkultúrájú, kevert világ a rokonszenves, amelyben gyermekkorában Litvániában felnőtt. Olyan fiatal intellektüelként jeleníti meg magát könyvében, aki a harmincas években mindvégig baloldali közegben élt, ám mindvégig a kommunizmus csábításának ellenállva. Túlzottan leegyszerűsítettnek tűnt számára a haladó-ateista világnézet: mint a „csapd le csacsi” egy sakkozó számára, írja. S miközben egyetemista társaival nagy kirándulásokon a marxizmus klasszikusait olvasta, mindvégig vallásos maradt, „a lelkem mélyéig katolikus”, aki bensőjében „őrizte az egyház egész történetét”. Ellentétes érzelmek, érvek, elkötelezettségek sűrűjében élt, „és a szenvedélyek úgy rángattak, hogy majd kibújtam a bőrömből”, írja akkori önmagáról.

A harmincas évek Párizsába már baloldali, modernista költőként érkezett az ifjú. Az ott töltött idő legfontosabb találkozása számára idősebb rokonával, Litvánia párizsi nagykövetségével, a francia nyelvű költővel, Oscar Miłosz-sal kialakult kapcsolata lett. Oscar Miłosz rendkívül fontos szerepet tölt be a lengyel költő önértelmezésében; sokat mondó, hogy még Nobel-díj beszédének jelentős részét is az ő hatásának és méltatásának szentelte. Eszerint Oscar Miłosz vezette el antimodernista költészetfelfogásához, a vallási képzelet hanyatlásának nagy témájához, a természettudományos világmagyarázattal versengő svéd gondolkodóhoz, Swedenborghoz, ahhoz a gondolatvilághoz tehát, amellyel *Az Ulro országában* találkozhatunk. Czesław Miłosz emlékezés- és reményközpontú költészete és költészeteóriája persze sokkal inkább egy másik „találkozás”, a második világháború szovjet és náci megszállás alatti városaiban, különösen a háború végére földig rombolt Varsóban átéltek hatására alakulhatott ki.

Miłosz nem folyamatosan, hanem nagy kihagyásokkal beszéli el az életét a *Családias Európában*: nincs szó a könyvben (vagy csak nagyon áttételesen) például az emigrálás okozta megrendüléséről; erről csak Andrzej Franaszek életrajzában olvashatunk: két ropant érdekes fejezetét a Nagyvilág 2011/9–10-es Miłosz-száma közölte. Az emigrálás él-ménye helyén a kötetben „A Tigris” című zárófejezet áll: portré egy lengyel kommunista filozófusról, akit ismerősei Tigrisnek neveztek, s aki valamivel azelőtt, hogy Miłosz emigrált és Franciaországban rekedt, visszatért Párizsból Varsóba. E zárófejezetet szerkezeti hibának látom: „A Tigris” inkább illett volna *A rabul ejtett értelem* négy portréja mellé, mint ide. S nemcsak ide nem illő, egy szellemi önéletrajz végére, ez a másvalakiről írt fejezet, hanem hamisnak, sikerületlennek is tűnik. Nemigen lehet elhinni a bemutatott férfiről, hogy briliáns elme, ha egyszer lapos ideológiákat hangoztat, hogy nagyszabású alak, ha a formátumát a varsói pártiskolán véli kiteljesíthetni.

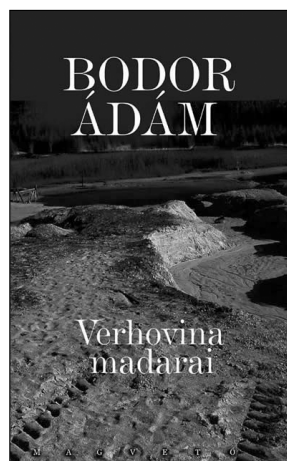
A zárófejezet részben mégis be tudja tölteni lezáró funkcióját, mert egy hosszabb bekezdésében újra felidézi a *Családias Európa* cím bevezetésbeli értelmezését, s e bekezdésben önnön céljához, értelméhez vezet el elbeszélő-hősének nevelődéstörténetét. Az Amerikából visszatérő elbeszélő-hős, aki idegennek, mert emlékezetmentesnek és ridegen pénzközpontúnak találta az Egyesült Államokat, Nyugat-Európában mégiscsak saját világra ismer: „Ölelő karjaiba vett, magához szorított Európa, enyhülést adtak a régi nemzedékek kezéből kikerült faragott kövek..., bekapcsolták a hangomat régi felhívásai és fogadalmi közé, bár lázadtam kettészakadása és betegsége ellen. Ez azért mindennek ellenére családias Európa.” A francia dombokba immár bele tudta látni a litván tájakat, a Quartier Latin utcáiba Vilna utcáit: ha a politikai valóságban nem is, benne egészzé nőtt össze a kettéosztott földrés, leszoktatva lassanként a száműzetés kínjairól.

„LASSAN MÚLÓ BÁNATOS NAPOKRA”

Bodor Ádám: *Verhovina madarai*

Bodor Ádám tizenkét évvel második, a kritika által nem túl nagy lelkesedéssel fogadott regénye, *Az érsek látogatása* után új prózakötetet tett közzé, a *Verhovina madarait*, melynek megjelenése a tavalyi év egyik fontos irodalmi eseménye volt. Azt már a könyv egyes részleteinek folyóiratbeli közléseiből is világosan lehetett látni, hogy az újonnan született elbeszélések nyomasztó atmoszférája, a különös-irracionális gondolkodásmódú, jellegzetesen Bodor Ádám-i hősök és a kiszámíthatatlan, olykor egészen abszurd cselekményszövegszerűség a szerző korábbi műveinek világát idézi föl. Az új könyvben az eddig különálló elbeszélések összefüggéseit és egymáshoz való kapcsolódásuk módját látva még inkább egyértelművé vált, hogy a *Verhovina madarai* a jól látható tematikai egyezéseken túl nagyon karakteres poétikai, elbeszéléstechnikai és strukturális hasonlóságokat mutat a két megelőző regénnyel, a szerző igazi magyarországi népszerűségét meghozó *Sinistra körzettel* (1992) és *Az érsek látogatásával* (1999). Kikerülve azokat a könyv műfajára vonatkozó kérdéseket, amelyek mindig is a Bodor-életmű recepciójának egyik kényes pontját alkották (eleinte azért, mert a rendkívül tömör, szűkszavú, mégis egyedülállóan komplex novellák és novelláskötetek betetőzéseként a kritika implicit módon a regényműfajt kérte számon a szerző életművén, később pedig éppen a regények regényszerűtlenségét tette szóvá), először néhány szembeszökően rokon vonásra hívnám fel a figyelmet az előző két regény és a *Verhovina madarai* között.

Mindhárom könyvben egy olyan (ál)hierarchikus, militáns jellegű társadalom képe rajzolódik ki, amelyet kívülről nézve ésszerűtlen mechanizmusok működtetnek, viszont a szereplők magától értődő természetességgel találják meg benne a helyüket. Szinte közhelynek számít, hogy Bodor műveiben diktatúrák társadalomrajza körvonalazódik, amelynek elutasítása és kemény kritikája éppen elviselhetetlenségig szenttelen ábrázolásában válik nyilvánvalóvá. Azért is hathatnak Bodor írásai olyan elementáris erővel, mert hősei a valós vagy a valósként vizionált zsarnoki önkény szükségszerűségét, megkérdőjelezhetetlen örökérvényűségét annak abszurditása, defektjei, sőt még önfelszámolása ellenére is axiómaként fogadják el. *Sinistra*, Bogdanski Dolina (*Az érsek látogatása*) vagy Jablonska Poljana (*Verhovina*) hermetikusan zárt, legalábbis zártnak tűnő terek, ahova külső eseményeknek még a híre sem igen jut el, ezért is maradhatnak meg az itt lakók mozdulatlan, merevedett struktúráik között. Ezekben a nehezen megközelíthető, mitikus idegenséget sugárzó terekben egészen archaikusnak tűnő, olykor primitív-állatias életformák között ragadtak meg az

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2011
256 oldal, 2990 Ft

emberek, miközben például a *Verhovina madarainak* eseményei egyértelműen a huszonegyedik században zajlanak.

A diktatúra ábrázolásához kapcsolódóan rokon vonásnak tekinthető a történetekben az is, hogy a helyszínek mindegyike valamifajta büntetőtelepként működik, ahova meghatározatlan bűnök elkövetése miatt kerülnek a szereplők. Érdekes, hogy börtön sem Sinistrán, sem Jablonska Poljanán nem található (az egyik helyen folyamatosan épül, a másikon pedig leégett), ehhez képest viszont a telep egészében képes betölteni egy nagy kiterjedésű börtönbarakk funkcióját. Jablonska Poljana lakosai közül például többen, így az Adam nevű én-elbeszélő is, a Monor Gledin-i javítóintézetből lettek kiválogatva, hogy a telepen Anatol Korkodus brigadéros felügyelete alatt valamifajta átnevelésben részesüljenek. Más kérdés, hogy az átnevelés igencsak kétséges, mert gyakran a gyerekeket, ahogy megérkeznek, szélnek is eresztik. Viszont érdekes módon ez a céltalan gyerekinvázió azután is folytatódik, hogy a brigadéros már rég halott. Büntetőtábor működik a Jablonska Poljanával szomszédos Nikolina/Kolina telepen is, ahol a kicsapongó életmódjuk miatt száműzésre ítélt asszonyokat tartják fogva. Őrzésükkel az a Madám Karabiberi körzeti komisszár és apácai vannak megbízva, akik kísértetiesen hasonlítanak a Sinistrán tevékenykedő Coca Mavrodin ezredesre és annak szürke gúnárjaira. De párhuzam vonható aközött is, ahogyan Jablonska Poljanán a gyilkossággal vádolt lakatos Augustinékát, Sinistrán pedig a rejtélyes tunguz náthában megbetegedőket házi őrizetben, illetve vesztegár alatt tartják. Egyáltalán a betegség megtorlandó bűnként való ábrázolása nagyon is fontos szerepet játszik Bodor Ádám történeteiben. A különös elnevezésű járványok azonban nemcsak egy, a közösségből eltávolítandó és kiirtandó állapotként jelennek meg, hanem egyszersmind cselként bevethető eszközt is jelentenek a hatalom demonstrálásához: Anatol Korkodust az állítólagos októberi nyálkór miatt zárják karanténba Nikolinán, hogy időt nyerve közben Jablonska Poljanán meg lehessen semmisíteni naplófeljegyzéseit és iratait; Sinistrán pedig Coca Mavrodin hatalomátvételekor egyszerűen kihirdetik, hogy elmarad a járvány, és megsemmisítik az oltóanyagot.

Nyilvánvaló azonban, hogy alapvető különbségek vannak az előző két könyv és a *Verhovina madarai*ban ábrázolt diktatórikus társadalmi rend között. Az új kötetben egy kifáradt, már alig vegetáló rendszer lassú önfelszámolását kísérhetjük nyomon, ahol elmosódnak a határok irányítók és irányítottak között, kiszámíthatatlanná válnak az érdekek és a célok. „Anatol Korkodus egy ideje sejtette, hogy valaki szemet vetett a Jablonka forrásvidékére, és itt ér véget majd az ő pályafutása is, hamarosan vége lesz itt mindennek, ami ide kötötte, mégis úgy végezte a dolgát, mintha nem az enyészetnek, hanem az örökévalóságának dolgozna.” (40.) Észrevétlenül megszaporodnak a szövegben az elbizonytalanító határozatlan névmásokkal (valaki, valamiért, valahogyan) teli mondatok is, hiszen a szereplők alapélménye, hogy ismeretlen erők rendelkeznek a sorsuk fölött, és irányítják az életüket. A beszédmód azonban nemcsak a mitikus miliő megteremtése miatt válik sejtelmesen lebegővé, ahogy az például az Anatol Korkodus halálát követő nap reggelén Balwinder és Adam beszélgetésében feltűnik, hanem olyan önreflexív közlések alkalmával is, amelyek a szereplők konkrét élethelyzetére vonatkoznak: „Valaki gondoskodik rólunk azzal, hogy tőlünk ezt a sok hasznavehetetlen dolgot megveszi. De egy napon, ha már nem kellünk neki, abba fogja hagyni. Soha nem fogjuk megtudni, ki volt, és mit akart.” (228.) Vagy egy másik alkalommal: „Várjuk, hátha jön valaki. (...) Hátha jön valaki, és megmondja, mi végre vagyunk itt. Vagy nem jön ide többet senki. Igazából csak az idő múlását várjuk.” (215.) Jablonska Poljanán ritkábban találkozunk olyan háttorzongató, direkt kegyetlenkedésekkel, mint Sinistrán vagy Bogdanski Dolinán, hiszen nincs, aki intézkedjen: a telep látszólagos vezetője, Anatol Korkodus állandóan gyengélkedik, leginkább ruhástól az ágyat nyomja, vagy élő hajas babáját, Roswithát fésülgeti, míg az meg nem szökik tőle. Kiderül azonban, hogy nincs is szükség marcona irányítók ember-

telen intézkedéseire, hiszen a szereplők önmaguk hóhéreként végzik el helyettük is a piszkos munkát: Augustinék felakasztják magukat, mielőtt a vizsgálóbíró elé állítanák őket, Edmund Pochoriles pedig, akárcsak Béla Bundasian a *Sinistra körzetben*, felgyújtja magát, amikor elérkezik az ideje, vagyis meglátja a legendás N betűt, amely Jablonska Poljanán a halál jele.

Hogy kinek a kezében is összpontosul tehát a hatalom, nem lehet tudni. Látható azonban, hogy az önkényeskedés, amely ebben a könyvben is mint zsigerekbe ivódott alapvető emberi magatartásforma mutatkozik meg, újból és újból érezteti jelenlétét. Jablonska Poljanán rettegnék az idegenektől, mert ismeretlennek és félelmetesnek hitt változásokkal hozzák összefüggésbe a megjelenésüket. Amikor Damasskin Nikolsky prokurátor először tűnik föl a telepen, ijedtében mindenki az árnyékszékre menekül. Ugyanilyen félelmet vált ki a névtelen lóarcú idegen megjelenése is, akitől Anatol Korkodus hiába kéri jól beidegződött mozdulattal a papírjait, az nem egyszerűen megtagadja az engedelmességet, hanem magát a kérést is inadekvátnak tekinti. „Amikor Anatol Korkodus a papírjait kérve megállt előtte, éppen csak megemelte fejét, csodálkozó fintorral bámult rá: Ugye viccelsz! Én sem kértem a tiedet, nem igaz? Hagyj békén, ha nem látnád, éppen elmélkedem.” (79.) Korkodus azzal sem ér el nagyobb eredményt, amikor Klara Burszent az idegenek utáni kémkedésre szólítja föl, aki gondolkodás nélkül nemet mond neki, sőt utalást tesz a brigadéros félelmeinek állandó tárgyára is. „Nem árt, ha a brigadérosnak is megfordul a fejében, hogy bizony, nem kizárt, valakik megalkudtak a fejünk fölött. Itt lakunk ugyan, de a föld alattunk már rég nem a miénk.” (81.) Mindenesetre tehát Jablonska Poljanán is ismertek azok a tekintélyelvű, erőszakos rendszabályozási formák, amelyek Sinistrán és Bogdanski Dolinán használatosak, de az új regény hősei ezeket már nem képesek alkalmazni. Ezt mutatja az is, ahogyan Daniel Vangyeluk az Augustin-házaspár fogva tartásának módjára reflektál, amikor Adam elvezeti őt a bedeszkázott ház előtt: „Csináltak valamit, vagy néha csak úgy bezárjátok őket?” (12.)

Egy olyan fantomoktól tartó közösség végnapjainak lehetünk tanúi, amely lassan saját magát pusztítja el. Anatol Korkodus halála után minden Jablonska Poljanára vetődő idegent valamiképpen eltávolítanak: Balwinder „gyilkosából”, a fiatal pópából csak egy megpörköldött csizmatalp és egy aktatáska marad; a magyar katonatiszt – akit Klara Burszen évtizedekig várt – megérkezése után a kisasszony a sírban végzi; míg a reniten sen viselkedő Steliannak láncfűrészsel mennek neki a Jablonkát körbevevő Néma erdőben. A vérfagyasztó események érdekessége, hogy az olvasó egy csepp vért sem lát közvetlenül Jablonska Poljana hőseinek kezéhez tapadni: az eseményekről való utólagos beszámolókat ugyanis mindig homályos mesékkel fedik el a részleteket. Sőt néha mintha a brutális halálesetek gondolatával csak eljátszanának a szereplők – megtörténésüket senki nem látja, ebből is következik, hogy mitikus narratíva alakulhat ki körülöttük, mint Anatol Korkodus vagy Edmund Pochoriles eltűnése körül. Egyetlen halálesetnek (a Jablonska Poljanát felmérő, idegen fényképészének) lehet csak közvetlen szemtanúja az olvasó, de még abban az esetben is hangsúlyozzák, hogy az áldozathoz, aki a telep kettes számú termálforrásába fulladt bele, egy ujjal sem nyúlt hozzá a „tettes”.

A telepen történő szörnyűségek ellenére a Jablonska Poljanára érkező idegenek, akárcsak az itt lakók, megszállott mazochizmussal ragaszkodnak a maradáshoz, ha el akarják küldeni őket. Egyedül a javítóból érkező gyerekek tűnnek el egytől egyig, ha kiadják az útjukat, viszont majdnem minden fejezetben új szereplő érkezik a helyükre: Daniel Vangyeluk, Hanku, Januszky vagy Stelian ugyanannak a figurának a különböző arcait jelenítik meg. Ha úgy tetszik, egymás doppelgängerai. Ugyanilyen hasonlóság figyelhető meg a két hivatali mindenest, Balwinder és Duhovnik között, akik attól függően kerülnek a gáthoz, illetve Anatol Korkodushoz szolgálatra, hogy melyikük van éppen büntetésben. Igazi hasonmás szereplők, akik mind a *Sinistra körzetben* (a két Hamza Petrika), mind

Az *érsek látogatásában* (a Senkowitz nővérek) fontos narratív funkciót töltenek be, a *Verhovina madarai*ban is többször előfordulnak: Vaneliza Nikonuk alprefektusnőt és a lányát például nem lehet megkülönböztetni egymástól, ahogy Damasskin Nikolsky prokurátornak is feltűnik az alteregója.

A narrációs elbizonytalanítást okozó megsokszorozódás nemcsak a szereplők esetében, hanem a szövegalkítás más szintjein is fontos eljárásnak tekinthető. A *Verhovina madarai*ban számtalanszor fordul ugyanis elő, hogy bizonyos történetelemek többször is újra felbukkannak. Ez egyrészt azt a benyomást erősíti, hogy a könyvben olvasható tizenhárom elbeszélés különálló szöveggként is megállja a helyét, ami annál is inkább igaz, mivel a cselekményből hiányzó részeket az érthetőség kedvéért az elbeszélő minden fejezetben újrameséli. Másrészt sohasem egyszerűen megismétlésről van szó, hanem olyan variációkról, amelyek gyakran ütköznek egymással. Több változata van például annak a történetnek, ahogyan Nika Karanika gondozónő gerincébe beletörik egy késhegy, vagy annak, ahogy Anatol Korkodus meghal. A Jablonska Poljanával szomszédos telepnek, ahol női büntetőtábor működik, még a neve is bizonytalan (Nikolina vagy Kolina), ahogy az ott dolgozó állatorvosról sem tudni biztosan, hogy Krantz vagy Svantz dokinak hívják. Ezek a következetlenségek, amelyek a motívumok és figurák állandó visszahívásából erednek, a kompozíció nyitottságát sugallják, nem lehet megállapítani a szövegeknek és a történeteknek egyetlen kizárólagos és hiteles változatát. Ez a fajta poétikai rendezetlenség pontosan illeszkedik a könyv által megteremtett fiktív világrend kaotikus bizonytalanságához. Ráadásul nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a poétikai lezáratlanság és elbizonytalanítás Bodor Ádám műveinek olyan alapvető vonása, amely a novellákban éppúgy kimutatható, mint a nagyobb kompozíciók esetében. Emiatt tehát valóban természetlennek tűnik műfaji kérdésfeltevésekbe bonyolódni, hiszen a *Verhovina madarai*ban az egyértelműség kiküszöbölése a kötet minden rétegében működik: a novella és az elbeszélés műfajára jellemző vonások egyrészt szervesen beleolvadnak a nagyobb ívű, regényszerű narratívába, másrészt mindkét műfaji réteg jellemzői – legalábbis részlegesen – ki is oltják egymást. Így jön létre egy egészen egyedi szövegstruktúra, amely éppannyira izgalmas, mint amennyire nehezen behatárolható. Látható tehát, hogy a *Verhovina madarai*nak, hasonlóan Bodor Ádám korábbi műveivel, egyedülállóan komplex világa van. És ha az új könyv más jellegű katarzist tartogat is az olvasó számára, mint az 1992-es regény, biztos, hogy ezt is Bodor Ádám legkiválóbb művei között fogjuk majd számon tartani.

JÉGGEL BORÍTOTT HÁT A TENGER MÉLYÉN

Jász Attila: Isten bőre. Nádor Tibor festményével és grafikáival.

Elidőzés, felejtés, eltévedés, álom, hiány(zó részlet) – csak néhány azokból a fogalmakból, amelyekkel Jász Attila könyve rendezni próbálja a kötet verseit, és cikluscímekbe emeli őket (persze csavarva rajtuk egyet: „felejtőfüvek illata”, „álomszellőztetés”). Nem félrevezető a fogalmak absztrakciós szintje: a könyv olvasása után valószínűleg az elmélyedős alaphang, a részletek, az árnyalatokra irányuló figyelem marad meg leginkább emlékként.

Ez az elvonatkoztatás ugyanakkor keresi az egyensúlyt. Ha valami miatt nem vettük volna észre a kötet 148. oldaláig, a *Jegyzetek*ig, akkor onnantól nyilvánvaló: a meditáció legtöbbször konkrét tárgyaktól, hangoktól, képektől, olvasmányoktól indul. Képektől feltűnően gyakran: kortárs szerzők festményei és szobrai, illetve tizenötödik-tizenhetedik századi itáliai képek egyaránt elindíthatják a versszöveget. Általánosítsunk gyorsan vissza: szinte bármi elindíthatja a verset, ebből a szempontból az talán a leglényegesebb, hogy Jász Attila nem rejti el az inspiráció útvonalatát, vállalja annak esetleges, ha úgy tetszik, „alkalmi” jellegét. Egy másik lehetséges megközelítésben azt mondhatjuk erről: a költészet jelenlétét potenciálisan bárhol érzékeli, nem tételez a vers számára kitüntetett helyeket. A könyvben több ciklusban elosztott *Basónapló* alcímű sorozat „többszakaszos” haikukból tevődik össze – talán ez a leginkább jellemző megszólalásmód ezúttal a könyvben, hiszen összekapcsolódik benne a naplószerűség (rögzíteni a nagyon is konkrét, pillanatnyi benyomásokat) és egy természetes lételemnek bizonyuló műfaj, a haiku. Vagyis arról van szó, hogy a költészet ebben az esetben figyelemgyakorlat, amely áthelyez ugyan dolgokat egy másik közegbe, de csak annyiban, amennyiben maga a figyelem helyezi őket át: a „poétika” nem tolakodik.

Nézzünk egy konkrét példát, a ciklusok elé kiemelt versből, *A lélek bőréből*, amelyet a jegyzetek tanúsága szerint Szabó Tamás szobrászművész módszere inspirált: „szögekkel kivert / mozdulatban nem mozdul / a mozdulatlan // szögekkel kivert / mozdulatban megmozdul / a mozdulatlan // szögekkel kivert / mozdulatban mozdul meg / a mozdulatlan”. Meg is mutatja a szöveg, amiről beszél: a haikuk első és utolsó sorai nem változnak, „mozdulatlanok”, középen történik valami a szavakkal, jelentésekkel, mint amikor ízlelgeti valaki a mondatok, megfogalmazások igazságát és érvényességét. A kimozdulások nem látványosak, de megvannak a tétjeik, a három kimozdulás együtt pedig éppen arról szól, hogy mindegyik

Napkút Kiadó
Budapest, 2011
156 oldal, 1490 Ft

mondhatnak meg lehet a maga igazsága és vonatkozási köre. Az árnyalatok igazsága az, ami itt különösen fontos.

Az én elvesztésével (szétbontásával) indít a könyv, fiktív önéletrajzokat mesél a cikluscím szerint, ami ezúttal azt jelenti leginkább, hogy *ez meg ez meg ez meg ez lehetnék én is*. Szemünk előtt lezáruló élettörténetek ezek általában, talán ezért is érezzük radikálisnak itt a szerepjátékot. Minden versben meghal valaki (vagy majdnem mindegyik versben), konkrétan is, így minden egyes vers valamelyest megismétli azt, amit maga a ciklus tesz, és ami a szerepjáték nagy lehetősége: megszüntetni az ént, azt, ami esetlegesként tapad hozzá. Az analógia érzékelhetően az alábbi logika szerint alakul a ciklusban, miközben folyamatosan lefelé stilizáló és depoetizáló elemekkel találkozunk: „Nem örökre / tűnök el, csak egy kicsit.” – ahogy az *Időtlen* című vers mondja.

A *Basónapló* első része, a *Felejtőfüvek illata* folytatja a gondolatsort, úgynevezett természeti képeket látunk, ilyeneket sorakoztatnak a haikuk, de nem mellőzik az emberit, illetve a civilizációs termékeket sem. Nincs semmi a természetén kívül – mintha ezt mondanák a versek a fák, könnyek, szürkegémek, sírdombok és szaxofonszólók, angyalok és laptopok és tócsák egymásmellettségével. Azt a fajta kimozdulást, ami az előző ciklusban az én szétbontásához kapcsolódott, itt ebben az említett tágabb kontextusban figyelhetjük meg: „rozsdaszín levél / kapaszkodna vissza / pillanatfelvétel // lehullott levél / test az én hever a fák / alatt a sárban”. (*Napló1*)

Jól látható, hogy a cikluscímekben kiemelt, elvontságot sugalló fogalmak már itt összekapcsolódnak, létezésük nem különül el, szükségszerűen tartanak egymás felé, mint a következő emlékezetes képekben: „két egymás mellé / rakott fél kenyéren a / méz összefolyik” (*Bellapistára emlékezik homályosan*); „fák találkoznak / a föld alatt és fölött / kollektív álom”. (*Napló2*) Ezek a találkozások, összetartozások is megerősíthetik azt a tézist, hogy a természet képzetait nem feltétlenül kell külön elgondolnunk az emberitől vagy az ember tevékenységeitől: a két egymás mellé rakott fél mézeskenyér viselkedése ugyanúgy determinált, mint a fáké, amelyek összekapcsolják gyökereiket a föld alatt.

A következő ciklushoz közeledve, az utolsó két versben egyaránt feltűnnek olyan utalások, amelyek a mögöttségre, a jelek értelmezhetőségére irányítják a figyelmet. Előbb egy látszólag „üres jel” jelentéssé válását figyelhetjük meg: „üres palackkal / elindított folyamat / nincs mit üzennem” (*Napló4*), aztán pedig egy átlépés-helyet láthatunk, ahol a „kép” mint fiktív keret és az ajtó mint nemfiktív keret mutatkozik egyenértékűnek: „a kép mögött / ajtó újabb ajtót rejt / mi van mögötte?” (*Napló5*). Jász Attila könyvében ez olyan ajtó, amely az angyalok felé, a róluk szóló versekhez vezet, az *Eltévedt. Angyal a részletekben* ciklushoz.

Ezek természetesen nem „levegőből leereszkedő láthatatlan szárnyasok”. Weöres Sándor egy helyen az időtől és az éntől való eltávolodás helyét tekinti az angyalok helyének: „ha különválasztod magadban személyed változó, múlt elemeit és lényed változatlan, örök világát: a múlt elemek úgyszólván tárgyakként, növényekként, állatokként mutatkoznak előtted, s az örök világ tényezőivel érintkezni tudsz. [...] A személyiség-mögötti végtelen áramokat a keresztények angyaloknak, az ógörögök isteneknek, az indek déváknek nevezik. Kifélék ezek az angyalok, istenek, dévák? Nem személyek; a mindenséget átható lélek-erők; nem a saját lényünkön kívül levő és hozzánk leereszkedő szellemek, de nem is saját lényünk alkatrészei, hanem a személyiség burka alól feltáruló meztelen lélek erői; a léleké, mely nem »az én lelkem« s nem »külön lélek« [...] . Az angyal, vagy ördög nem személy, de nem is jelkép. Ha bármely megnyilvánulásodban észreveszed azt, ami benne nem időbeli, nem zárt, nem saját: ez az angyal, vagy az ördög.” (Weöres Sándor: *A teljesség felé*. Tericum, Budapest, 1995, 109–110.) Ezt a szöveghelyet azért tartom fontosnak felidézni Jász Attila könyve kapcsán, mert itt is ugyanazok a képzetek kapcsolódnak össze, és nagyjából hasonló sorrendben, mint az *Isten bőre* című kötetben. A személyiség fel-

bontása után az élővilág elemei közé iktatódás következik, az angyalok pedig itt, Jász Attilánál sem „kívüliek”, és itt sem „jelképei” valaminek, hanem valamiféle személyiségmögötti létezők.

A ciklus egyik verse például újraidézi ebben a kontextusban a palackba zárt üzenet (nem-üzenet) és az én azonosságának intuícióját: „Olyan tökéletesen / védekezem, és álcázom magam, / akár az eldobott kólásüveg a fűben. / Az idő ellen és a térben. Eső mos, haldokló / patak visz tovább víz légységében, gyenge- / ségében rejlő, nem bomló üdvözeteként.” (*Üdvözet*) Az „eldobott kólásüveg a fűben” banális volta miatt „nem-üzenet”, de a rá irányuló figyelemben és a hozzá kapcsolódó (váratlan) asszociációkban jelentéssé válik. Az üresség, kiüresítettség releváns összetevő ebben a képből, de nem „tragikus” és nem „értékvesztett” értelemben.

A „mögöttség” fogalmát is sajátos áttétellel tereli a weöresi irányba Jász Attila. Bruegel ismert Ikarosz-festményét felidézve azt a gondolatjátékot játssza el, hogy mi lenne, ha a Bruegel-képen az ikaroszi zuhanásnak háttal álló embert behelyettesítenénk istennel. A vers opciója szerint ebben az esetben éppen a személyes, a múltó vonatkozások kerülnek ki a helyzet értelmezéséből, következésképpen egyfajta nyugodt egykedvűség válik meghatározóvá, eltűnik a Bruegel-kép éles kontrasztja az emberi közöny és a (mitológiai) kivételességgel elgondolt esemény között. Egyfajta hideg, télies fény vonja be így a tájat, ez a versben a meghatározó: „Minden békés, / a természet megnyugodott, / eltüntetett minden emberi létre / utaló nyomot. Isten jéggel borított / háta szikrázik a gyenge napfényben / a tenger helyén.” (*Mögött*)

Az angyal-kérdés így perspektívakérdéssé válik a ciklusban, a jelek azonossága nem szükségszerűen jelenti érzékelésük és értelmezésük azonosságát. A versek festményértelmezései mintha „az angyal a részletekben van” metaforával helyettesítenék be „az ördög a részletekben van” megkövült szókapcsolatot (Weöresnél láttuk, az ördög-angyal viszonyt sem szükségszerűen oppozícióként kell elgondolnunk). Vagyis a figyelemben van, fordíthatnánk le egyféleképpen a mondatot.

A jelek tehát hiába ismétlődnek, jelentésük kimozdul. A demonstrációk sora a könyvben leggyakrabban azonos bibliai szöveghelyeket ábrázoló festményeket, illetve egyéb kulturális emblémákat használ ennek a gondolatnak az alátámasztására – a *Bárány* című versben például egy olyan bárányt látunk a vágóhídi mészároslegény kése előtt, aki „képtelen a megváltó személyére utalni”. „Elveszített” jelentés egyfelől, másfelől viszont a jel materialitásának erősebb érvényesülése: „egy megkötözött bárány / marad sötét tónusú háttér előtt”. A gondolatmenet kiindulópontja, a visszaút nullpontja egyébként itt is egy festmény, Francisco de Zurbarán *Agnus Dei* című képe. Ha „elveszítődik” valami, ez az elvesztés sem feltétlenül tragikus árnyalatú. Ez az angyalok perspektívájának meghatározója a kötet világának megfelelően. Az a perspektíva, amely az egyébként „emberi perspektívából” lefényképezhetetlen, átfoghatatlan firenzei dóm teljességben látását lehetővé teszi. (Lásd ehhez a kötet *Kupolahéj* című versét is.)

A kötet közepénél, a *Szívskarabeusz. Visszapillantott tükrök* című ciklusnál mintha megfordulna az irány, és újra közeledni kezdenék az én eseti, egyedi dolgaihoz. Gyarapodnak a saját arccal, az emberi arccal kapcsolatos asszociációk, visszatérnek új változatban a kötet első felében felvillantott képek, fogalmak, újra felbukkannak a táj elemeivel, konkrétumokkal való azonosság tételzése, az azonosság vágya: „Kő szeretnék lenni. Útszéli, / rúgható és kemény.” (*xvi, lassú kavics*) Újabb és újabb helyeken, ciklusokban bukkannak fel az ajtóképei, amelyeken tovább lehet haladni, az *Álomszellőztetés. Az otthonosság hangja* című ciklus pedig az „Ablaknyílás a mellemen” kijelentéssel indít. Befelé nézésről van szó ezekben a versekben is, valamiféle visszakapaszkodásról a személyesbe.

Ezekben a ciklusokban, ha az első versek világát nem olvasnánk hozzájuk, mintha vallomásos lírával volna dolgunk, énlírárt, szerelmes vers-helyzeteket emlegethetnénk.

Úgy érzed, ez a kísérlet sajátos modalitást nyer azáltal, hogy a könyv megmutatja az énből kivezető utat és a visszautat is: nem tiltja le, csupán viszonylagosítja az énperspektíva érvényét és érvényesülését. Nem az „angyalnyelvet” tartja az egyetlen lehetséges beszédmódnak, még akkor sem, ha kísérletet tett annak elsajátítására. Az ajtók oda-vissza nyílnak, és a „másik” tekintete is bekapcsolható az ajtók figyelésébe: „a költő ajtót / nyit másoknak hogy rá is / nyissa valaki // egyetlen módszer / hogy nincsen semmiféle / te magad vagy az” (*Képlap Észországba*).

A kötetzáró *Dolgok* című versnek valószínűleg létezik személyközelibb olvasata is, erre utal a zárlat („Egyre inkább a tiéd vagyok.”), de úgy gondolom, utal arra a mozgásra is, amelyet a kötet verseinek útvonala alapján kirajzolhatunk, és amely bármikor újabb elágazásokhoz, hurkokhoz, spirálokhoz vezethet: „A szenvedély természetét figyelem, / ahogy mozog bennem. Föl, le. / Fölül értem, alul csak tétlenül nézem.”

A KIMONDHATATLAN DOLGOK REGÉNYE

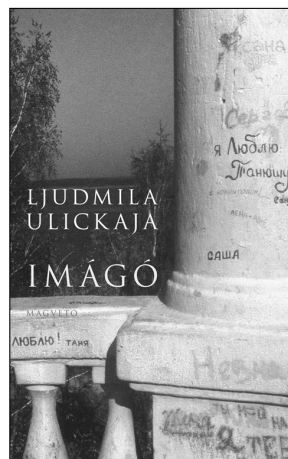
Ljudmila Ullickaja: Imágó

„A háromtagú barátság, mint bármely háromszög, nem egyszerű dolog. Mindenféle akadályok és csábítások merülnek fel: féltékenység, irigykedés, amelyek időnként apró, sőt megbocsátható aljasságokká, de mégiscsak aljasságokká fajulnak. Igazolható-e az aljasság az elviselhetetlenül nagy szeretettel vagy fájdalommal? Hogy ennek utánajárjanak, mindhármuk számára egy ritka kivételes korszak, meg egy egész élet – kinek hosszabb, kinek rövidebb – adatott meg...” (24) – ezekkel a mondatokkal meríti bele Ljudmila Ullickaja az olvasóját legújabb, *Imágó* című regénye világába, s teszi egyben rendkívül kíváncsivá három főhőse – Ilja, Miha és Szanya – sorsa, élete iránt.

A fiúk gyermekkoruk óta barátok, s a szovjet éra kiábrándító, szabadságjogoktól megfosztó mindennapjait – már diákként is – egy egészen másfajta étellel, a művészet és az irodalom szeretetével próbálják meg nemcsak elviselhetővé tenni, de bizonyos mértékig helyettesíteni is. Ezirányú törekvésük azonban nem önmaguktól alakul ki bennük. Döntő szerepet játszik benne irodalomtanáruk, Viktor Juljevics Sengeli, aki rendhagyó irodalomórái keretében csöpögteti beléjük az orosz irodalom és művészet iránti – életük végéig tartó – rajongást, s tanítja meg őket egy, az átlagostól teljesen eltérő világlátásra, amely menekülő utat jelent a szürke, s egyben kétségbeejtő szovjet valóságból.

Sengeli világlátásának lényege az irodalom és a valóság, azaz az irodalmi műben foglaltak és a történelmi tények fontossági sorrendjének felcserélése, az irodalmi alkotások által felvázolt világ reáliákkal szembeni elsődlegességének hirdetése. Sengeli az orosz klasszikusok életét, s műveik tartalmát tanulmányozva jut arra a következtetésre, hogy „a történettudomány nem algebra. Bizonyos értelemben az irodalom egzaktabb tudomány. Amit egy nagy író mond, az történeti igazsággá válik. A hadtörténészek találtak Tolsztojnál egy csomó hibát a borogyinói csata leírásában, ennek ellenére az egész világ olyannak látja ezt a csatát, amilyenek Tolsztoj a *Háború és béke*-ben ábrázolta.” (45)

Az irodalomban foglaltak elsődlegességének tudata ráadásul Sengelinél rányomja a bélyegét az időről, az idő múlásának jellegéről szóló elképzelésére is. Tisztában van vele, hogy az irodalom által háttérbe szorított történelmi események lineárisan haladnak előre, s épp ezért azt is érzékeli, hogy az irodalomban, a művészetekben viszont minden ismétlődik, a rájuk jellemző mitikus időszemléletnek köszönhetően bennük minden visszatér. Ezért gyakran mesélik,

Magvető Kiadó
Budapest, 2011

Fordította: Goretity József
624 oldal, 3990 Ft

hogy Sengeli – a körkörösség híveként – tanítványai viselkedésében is valamely orosz klasszikus által megírt eseményt vél viszontlátni, például „Gogolhoz méltó jelenetet” vél felfedezni közöttük.

A tanár ezeket az irodalmi megfigyeléseit próbálja hasznosítani akkor is, amikor meg szeretné fejteni a tanítványaiban végbemenő biológiai-hormonális változások okait. Vizsgálódásai során azonban beleütközik abba a fontos problémába, hogy vajon ezek az átmeneti, kamaszkorukat élő gyerekek felnőtté tudnak-e egyáltalán válni – elsősorban morális értelemben –, vagy pedig megmaradnak ingadozó hangulatú, túlbujánzó szexuális vágyakkal „terhelt”, egoista kamaszoknak.

Mindezeket a változásokat először az egzakt tudomány tételei alapján, sőt, a zoológiából ismert, a rovarok életében bekövetkező metamorfózis felől kezdi el vizsgálni. S annyit ezek közül el is fogad, hogy ugyanúgy, mint a rovarok esetében, bizony a kamaszoknál is előfordul, hogy egyesek csak a „lárvaállapotig” jutnak el, azaz a szaporodóképességig, de innen nem fejlődnek tovább. Ez a biológiában az úgynevezett neoténia jelensége, a fejlődésben megrekedt egyedek állapota. Ezzel szemben csak néhány „példány” képes teljesen kifejlődni, ami a zoológiában az imágó-állapotnak felel meg (innen a regény címe), az emberek esetében pedig a valódi felnőttkornak: a kamaszkorra még nem jellemző, azt túlhaladó erkölcsi felelősségvállalás korszakának.

Annak ellenére, hogy Sengeli egyetért a metamorfózisról szóló tudományos állásponttal, a tanulók viselkedéséhez közelebb vivő leírásokat, megállapításokat mégis az irodalomban kezd keresni, s bizonyos mértékig rájuk is bukkan Tolsztoj, Herzen, Akszakov, illetve a lányok esetében Paszternak műveiben. Csakhogy épp e műveket olvasva fognak világlátásában bizonyos törésvonalak mutatkozni: a regények egyoldalúan csak a kamaszok jó tulajdonságait domborítják ki, ami rádöbbenti Sengelit arra, hogy az irodalomban sem találhat meg mindent, ami a vizsgálódásai szempontjából fontos lenne.

Az irodalmi műveket olvasva tehát a tanár egy, a regény további menete szempontjából is igen fontos jelenséget tapasztal meg: azt, hogy a végső igazságot senki, még a legnagyobb írók sem mondhatják ki. Mindössze megközelíthetik az adott kérdést, vagy megvilágíthatják egy-egy oldalát. Ez a felismerés azonban nemhogy eltérítené Sengelit világnézetétől, hanem sokkal inkább arra készíti, hogy tanítványai, az orosz irodalom kedvelői, azaz az „orlikok” köre számára ezt a felismerését is átadja. S az „orlikok” körébe tartozó három legtehetségesebb tanuló – Miha, Szanya és Ilja – gondolkodásmódjába oly mértékben beleplántálja mindezt, hogy a három fiú az irodalom és a művészet imádata mellett (Mihából költő lesz, Szanyából zenész, Iljából fotográfus) egész életét ismétlődő, körkörösen vissza-visszatérő események láncolatának érzi, miközben ózdkodik attól, hogy a vele kapcsolatos eseményekről vagy az őt körülvevő történekekről egyoldalúan nyilatkozzék, mintegy végső ítéletet mondjon.

Az élet ciklikusságáról – miközben gyermekkori barátjánőjével, Lizával idősebb korukban is ugyanazokat a gesztusokat teszik egymás felé – a zenész Szanya így fogalmaz: „Ez a kultúra foszlányokból, idézettöredékekből áll. Véget ért a régi időszámítás, az egész kultúra olyan, mint egy kész gömb (...) Az idő rétegződik, nem pedig A pontból B pont felé halad... Olyan hagyma, amelyben minden egyszerre zajlik.” (616, 618) A végső igazság kimondhatatlanságáról, a több szempontú megközelítés fontosságáról pedig Ilja foglétele nagy szerelmének, Oljának így nyilatkozni: „Tudod, Oljusa, bármelyik álláspont elbutít. Nem lehet csak egyetlen lábón állni. Az ott csak egy hokedli, de még annak is négy lába van.” (290)

A hatalom által betiltott alkotások kiadásával, sokszorosításával foglalkozó három barát mindennapjait ráadásul ez a két Sengeli-féle tanítás, a ciklikusság és a végső igazság kimondhatatlansága egymást feltételezve fogja meghatározni. S mindez a regény szerkezetét is befolyásolja: Ilja, Szanya és Miha életének történéseit vissza-visszatérő elbeszélés-

formában, koncentrikus körök formájában mutatja be a mű. Mégpedig úgy, hogy az egyes, s az előzőhöz képest már szélesebb körben láttatott életrészeit mindig más-más megvilágításból, életük más-más szereplőitől, az ő szemszögükből kísérelhetjük figyelemmel.¹

Így például a fotográfus Ilja életének eseményeit – szamizdatos tevékenységét, az általa fontosnak vélt, de az államapparátusnak nyilván nem tetsző megmozdulások fotózását, a hatalommal való huzavonáját, majd kényszerű besúgóvá válását, végül pedig emigrálását – számtalan, Iljával különböző viszonyban álló, ezért őt különböző szempontból megítélő szereplő fogja elmesélni. Hol a hatalmi ideológiát képviselő „ezredes”, Csibikov szemszögén keresztül látjuk ténykedését, hol a felesége, Olja kétségbeesésén és szenvedésén keresztül, aki nem bírja elviselni, hogy Ilja nélküle emigrált, hol a mostohafia, Kosztya szemszögéből, aki isteníti őt, hol pedig Miha nézőpontjából, akit gyakorlatilag Ilja vont be a földalatti szervezkedésbe...

S a vissza-visszatérő, koncentrikus körökben láttatott életúttal kapcsolatban amint valaki kimondja a véleményét, az adott pillanatban, a maga szemszögéből mindig igazas lesz. Vagyis Ilja tetteiről semmiféle végső igazság és semmiféle ítélet nem mondható ki. Tekinthejük hősnak is, de tekinthejük a hatalommal lepaktáló, gyáva alaknak. Mindez csak nézőpont kérdése. Ami korántsem véletlen, ha ismerjük Ulickaja véleményét: „Ebben a korszakban nem volt sok hős, viszont annál több volt az elbukott hős. Az igazság minden egyes szaváért, minden lázadó gondolatért óriási árat kellett fizetni. És ezt nem mindenki bírta elviselni.”²

S a mű egyik központi szimbóluma, a zöld sátor éppen erre a sokféle nézőpontra reflektál, amikor azt sejteti, hogy az, hogy valaki hős, vagy épp bukott hős, az események végső kimenetele szempontjából teljesen lényegtelen. „Mert a zöld sátor mindenkit összebékít – véli az író –, azokat is, akik elárulták a barátjukat, amikor nem tudtak ellenállni a hatalom rájuk nehezedő nyomásának, és azokat is, akik ellen tudtak neki állni. Az Isten előtt mindenki egyenlő, és remélem, az Isten mindenkinek meg fog bocsátani.”³

A zöld sátorban tehát – amely egyébként nemcsak a mű egyik önálló fejezetének, hanem az orosz kiadásnak is a címe⁴ – elvileg minden elrendeződik. Bárki volt is az adott illető az életében, bárkinek is látták a különböző „szemszögek”, ide kerülve megbocsátásban lehet része. A zöld sátor ebbéli jelentését támasztja alá az, hogy épp a haldokló Olja látja meg álmában ezt a zöld sátort és a sáternél a már halott Ilját, aki neki integet, hívja

¹ A különböző és igen sokféle nézőpont említésekor mindenképpen szólni kívánok pár szót a regény fordítója, Goretity József teljesítményéről. Goretity – immár a sokadik Ulickaja-regényt magyar nyelvre átültetve – ebben az esetben is pontos, gördülékeny szöveget ad a magyar olvasó kezébe, ami épp a számtalan nézőpontváltás, a rengeteg elbeszélői szólam miatt nem lehetett könnyű. Főleg akkor, ha tudjuk, hogy egy-egy nézőpontváltás a regényben gyakran egyetlen mondaton belül történik meg.

² Lásd: Svetlana Vovk: Zeljonij satyor mozset szaty noednyim romanom Ulickoj, in: <http://ria.ru/culture/20110209/332134299.html>

³ Uo.

⁴ A címéli különbségről, azaz arról, hogy a könyv orosz címe, a *Zöld sátor* ellenére más európai országokban kizárólag *Imágó* címen jelenhet meg a regény, Ulickaja az egyik vele készített interjúban így fogalmazott: „Az *Imágó* címet az ügynökségem rendkívül jónak találta. Azonban az *Ekszmo Kiadó*, amellyel Oroszországban dolgozom, ezt a címet kategorikusan elutasította. Mert úgy tűnt, hogy nálunk senki nem tudja, mit is jelent az »imágó«. Ez egy biológiai terminus, és a felnőtt egyedet jelenti. Ezért döntöttek a *Zöld sátor* mellett. Feltételezem, hogy Nyugaton az »imágó« szó (a latin »kép«) sokkal érthetőbb, de a mi tudatunkban nem rögzült ennek a szónak ez a másodlagos jelentése. Sajnos, nem ez lesz az első eset, amikor a könyv oroszul és külföldön különböző címeken fog szerepelni.” (In: http://www.gazeta.ru/culture/2010/12/21/a_3472805.shtml)

és várja. Azaz, ha Olja nem ébredne fel álmából, s bejutna a zöld sátorba, végleg kibékülhetne Iljával. Erre azonban a történet szerint még negyven napot várnia kell. Olja álmának megszakadása itt azt példázza, hogy addig, amíg valaki eljut a zöld sátorig, még rengeteg, sok szenvedéssel és megpróbáltatással teli életszakaszon kell keresztülmennie. Már ha egyáltalán eljut odáig. Mert nem mindegy, hogy ki hogyan viszonyul a sorsához: ha aláveti magát a sorsa akaratának, s eszerint járja végig az útját, a zöld sátor Ulickaja regénye szerint valóban az élete megnyugtató végpontjává válhat. Ha viszont dacol a sorsával, s inkább meg akarja változtatni az életét, már nem biztos, hogy osztályrésze lesz ez a végső szakasz, a mindent megbocsátás fázisa. És a regényben érdekes módon épp a sorssal való szembeeségülés vezeti el az egyént a felnőtt állapotig, a zoológiából kölcsönvett imágó-állapotig.

A műben ezt a szintet a három barát közül Miha fogja elérni. Ő lesz az, aki illegális tevékenységéért három év lágerbüntetést kap. Amikor innen kiszabadul, úgy érzi, légüres térbe került. Nem találja a helyét. Ő nem hajlandó emigrálni. Ugyanakkor tisztában van vele, hogy a hatalom bármelyik pillanatban újra lecsaphat rá. És azt is tudja, hogy még egy lágert nem élne túl. Ezért úgy érzi, egyetlen útja maradt: az öngyilkosság. Ez a felnőtté válás egyetlen útja. Utolsó gondolatairól és tetteiről így ír a regény: „Milyen egyszerű és megbízható kiút. Miért nem jutott ez korábban az eszembe? (...) Rendelkezni magammal – ez jelenti azt, hogy felnőttnek lenni. Az egoizmus pedig kamaszos tulajdonság. Nem, nem akarok tovább kamasz lenni...

Bement a fürdőszobába, lezuhanyozott. Tiszta inget vett fel. Odament az ablakhoz. (...) Levette a cipőjét, hogy ne maradjon ott a piszkos talpnyoma, és alig támaszkodva rá, felugrott az ablakpárkányra. Elmotyogta: „»Imágó, imágó«, és könnyeden leugrott.” (570-571)

Azoknak a szereplőknek viszont, akik Mihával ellentétben nem dacolnak a sorsukkal, Ulickaja regényében első látásra mintha könnyebb lenne a dolguk. Hisz az ő életüket valami felettük álló, számukra elérhetetlen és ismeretlen létező szervezi. Dolguk azonban csak első látásra könnyebb. Mert a sorssal való megbékélés sem egyszerű abban az esetben, ha annak fordulatai az ember életét negatív irányba terelik. S ilyenkor az illető nyilván meg szeretné érteni, hogy miért történik vele az, ami, például miért törik össze egyetlen perc alatt az addig jól felépítettnek látszó életpálya.

Ezt a megérteni vágyást ismét a regény szerkezetének egyik szegmense tükrözi, amely megint csak a ciklikussággal lesz összefüggésben. De ez a probléma már nemcsak az eddig tapasztalt tartalmi ismétlődés szintjén, hanem a szövegstruktúrában, a regény nyelvezetének szintjén is előtérbe kerül. Ulickaja művében ugyanis többször, vissza-visszatérően olvashatók a következő, a sors szerepére, az emberi kapcsolatok sorsszerűségére vonatkozó, szinte szóról szóra ismétlődő mondatok: „Érdemes nyomon követni az egymásnak rendelt emberek elkerülhetetlen találkozásához vezető utat” (10) – olvashatjuk a regény elején, hogy egy másik helyen ezt így lássuk viszont: „Nagyon érdekes dolog nyomon követni két ember elkerülhetetlen találkozásának útvonatát.” (268)

Ha azonban ezeket a mondatokat nem kiragadva, hanem szövegkörnyezetükben vesszük szemügyre, rájövünk, hogy majdnem teljes azonosságuk ellenére óriási közöttük a különbség: az első esetben e mondat után az emberek további életútját pozitív irányban befolyásoló találkozások következnek, például a három barát találkozása vagy a valóban egymásnak rendelt párok egymásra találása. Olyannyira, hogy az összeillő, tényleg egymásnak rendelt párok tagjainak még a neve is összecseng. Ilyen összecsengő nevű párost alkot Ilja és Olja, Tamara és Marlen, Afanaszj és Szofocska, és bizonyos értelemben Galja és Gena.

De csak bizonyos értelemben. Mert az ő találkozásuk már a mantraszerűen ismételt mondat második verziója után következik be, ahol már nem szerepel az „egymásnak

rendelt” kitétel, csak az „elkerülhetetlen találkozás”, s ez bizony már a sorsukban bekövetkezett negatív fordulatra is utalni fog. Galja ugyanis, aki Olja barátnője, azzal az Iljácék által csak „Rágcsálóként” emlegetett KGB-ügynökkel, Genával jön össze, aki Ilját már régóta szemmel tartja az illegális tevékenysége miatt. A sors tehát úgy akarja, hogy Galja a barátai egyik legnagyobb ellenségével találkozzék. S nyilván minden érintett felteszi magában a kérdést, hogy vajon miért történik mindez? De nem Galja esete az egyetlen elgondolkodtató életút a műben. Kérdés, hogy miért kell például már a történet elején a zenésznek készülő Szanya ujjának úgy megsérülnie, hogy soha többé ne válhasson belőle igazán sikeres művész? Azért, hogy a vele egykorú, és azonos esélyekkel induló zenész kislány, Liza érjen el valódi sikereket? S Szanya mindig csak a második maradhasson, nemcsak a zenében, hanem Liza életében is, aki egy visszataszító, kövér férfit szeret, tulajdonképp Szanya helyett?⁵

Az ilyen és ehhez hasonló, a sors kezéhez intézett kérdések, kimondva vagy kimondatlanul, de végtelen számban jelen vannak, s feltehetőek Ulickaja *Imágójában*. S a legtöbb kérdés az emberi kapcsolatok túróképességére vonatkozik, arra, hogy vajon mennyi aljasságot, irigységet visel el egy szerelem vagy barátság.

A kérdésekre azonban nincsenek válaszok. Aki a sors kezét hagyja maga fölött uralkodni, azaz aki – az egy Mihán kívül – nem veszi a kezébe az élete irányítását, s ilyen értelemben megmarad kamasznak, ezekre a kérdésekre nem kaphat választ. És nemcsak azért, mert – közhelyszerűen – a sors útjai kifürkészhetetlenek, hanem azért sem, mert Ulickaja művészi koncepciójában ezek a válaszok is kimondhatatlanok. Nincsen rájuk szó.⁶ Ahogyan nem lehet valakiről vagy valamiről végső ítéletet mondani, úgy a sorsnak feltett kérdésekre sem lehet emberi nyelven válaszolni. A válasz ott lehet a zöld sátorban vagy – Szanya véleménye szerint – ott lehet a zenében, amihez már nem kellene szavak, ami már túl van a szavakon. Vagyis csak egy másik dimenzióban. Ami vagy megadatik az embernek, vagy nem.

S paradox módon – a feltett vagy fel sem tett kérdések, valamint a mantraszerűen ismételtetett, a sors akaratát feszegető mondatok révén – mégiscsak ezekről a kimondhatatlan, szavak által megfogalmazhatatlan dolgokról szól igazából Ulickaja regénye.

⁵ Ulickaja regényének sokszínűségét és tökéletes szerkesztését mutatja, hogy azoknak a pároknak, akik sorsszerűen nem illenek egymáshoz, a neve sem csenghet össze. Nincs hangtani kapcsolat Szanya és Liza neve között, ahogy a sorssal ellenkező Miha és az övele dacoló feleség, Aljona neve között sem. A nevek ilyen szintű „széttartása” is jelzi, hogy ezek a kapcsolatok nem lehetnek sikeresek. Aljona például – ellentmondásos magatartásával – végig kétségek között hagyja férjét azt illetően, hogy szereti-e őt egyáltalán.

⁶ Nyilvánvalóan a sors hatalmára rákérdező, mantraszerűen ismételtetett mondatok is ezt a kimondhatatlanságot támasztják alá. A sors firtatásába ugyanis bár belekezdene ezek a mondatok, de válasz nem érkezik rájuk.

HALMOZOTTAN HÁTRÁNYOS HELYZET

Olja Savičević Ivančević: Lehet, hogy novella

Olja Savičević Ivančević a kortárs horvát irodalom egyik legfiatalabb szerzője, a *Lehet, hogy novella* az első magyarra fordított könyve: a novelláskötet magyarországi recepciója eleve halmozottan hátrányos helyzetből indul. A hazai befogadást még tovább bonyolítja, hogy Olja Savičević Ivančević erősen kötődik a közelmúlt horvát irodalmi hagyományaihoz – továbbgondolva, írásaiba beépítve és/vagy kiforgatva azokat. Az sem segíti a *Lehet, hogy novella* műfaji szempontból nehezen meghatározható szövegeinek (novelláinak és/vagy rövidtörténeteinek) teljesebb megértését, hogy az írások eleven vagy legalábbis még jelenlévő és ható irodalmi és irodalmon kívüli műfajokat, sztereotípiákat, kliséket és toposzokat használnak fel. Bár a szomszédos horvát kultúra tradíciói a magyar olvasók számára nem teljesen idegenek, valamennyire mégis eltérőek a hazaiaktól: a novellák-rövidtörténetek irodalmi allúziói sejtethők ugyan, de nem egyértelműek, s a szövegek így sokszor elbizonytalanítják az olvasót. A könyv magyar olvasata egyetlen pontot rögzít viszonylag egyértelműen: a szerző és a szövegek szabadságát, ám a „mihez képest” nélkül ennek lényege is javarészt homályos és megfoghatatlan marad. A Nyitott Könyvműhely délszláv női írókat bemutató Bóra-sorozatának jelen, ötödik kötete kapcsán – az ötből négy horvát szerző könyve – tehát mindenekelőtt a novellák kontextualitása az alapvető kérdés;¹ a kötet írásainak irodalomesztétikai megítélését a recenzens az olvasóra bízna.

A kortárs horvát irodalom egyik legkedveltebb fiatal szerzője, a *Slobodna Dalmacija* című spliti napilap kolumnistája, Olja Savičević Ivančević (1974) eddig négy verseskötetet (*Bit će strašno kada ja porastem* [Borzasztó lesz, ha felnövök]; *Vječna djeca* [Örök gyerekek]; *Žensko pismo* [Női irodalom]; *Kućna pravila* [Házirend]), egy regényt (*Adio kauboju* [Agyó, kovboj]) és egy több díjat is elnyert novelláskötetet – magyarul *Lehet, hogy novella* (eredeti címen *Nasmijati psa* – Megnevettetni a kutyát) – jelentetett meg.² „Kifárasztottak a cinikus hősök.

Arturo Bandinihoz, Salinger könyveinek szereplőihöz, esetleg Melkior Trešičhez³ hasonló alakokat szerettem volna megal-

¹ Ehhez kapcsolódóan lásd még Robert Perišić *Köpd le, aki rólunk kérdez* című novelláskötetéről szóló írásom többé-kevésbé még ma is érvényes általános részeit (*Jelenkor*, 2005/1.)

² A magyar és a horvát címválasztás egyúttal a kétféle olvasói elvárásra is utal: hagyományba illeszkedő „történetközpontúság” a horvát, illetve „szövegközpontúság” a magyar részről.

³ Arturo Bandini az olasz-amerikai John Fante *Kérdezd az út porát* című „roman à clef”-jének; Melkior Trešić a horvát Ranko Marinković kultikus regényének, a *Küklopsznak* a főszereplője.

Nyitott Könyvműhely
Fordította Kollár Árpád
Budapest, 2010
130 oldal, 1990 Ft

kotni; azokhoz hasonlókat, akiket szeretek. Csak lányban. Olyan lányban, aki alig-alig bukkan fel az irodalomban, de akiből rengeteg jár-ke az utcán nap mint nap” – válaszolta regénye megjelenésének alkalmából a *Lehet, hogy novella* írásaira is érvényesen a *Vjesnik* című napilap kérdésére.⁴ A *Lehet, hogy novella* horvátországi kritikái (*Jutarnji list*, *Metafora*, *Nacional*, *Vijenac*, *Zarez*) mindenekelőtt az egyszerű, könnyen követhető rövidtörténetek életközelségét, a történetekből áradó léletszeretetet („Az élet: hogy kővé válsz a félelemtől – és a szépségtől” – mondja a szerző egy másik beszélgetésben),⁵ illetve az írások hangulati elemeit emelik ki: az élményszerű, kellemes, finom-elegáns, ugyanakkor határozott, néhol fekete humorral fűszerezett iróniát-öniróniát, a meleg hangszínt, megértő nézőpontot stb.

Savičević Ivančević sokszor lírai felhangú kötete a klasszikus amerikai és kelet-(közép-)európai novellák és rövidtörténetek poétikai világát egyaránt felidézi. Szorosan kapcsolódik ugyanakkor a múlt századi, a horvát irodalom további alakulása szempontjából igen jelentős prózapoétikai újításokhoz is, az úgynevezett *Quorum*-generáció rövidtörténeteinek írás-, látás- és elbeszélésmódjához. Az ismertebb amerikai rövidtörténet-írók közül elsősorban talán Raymond Carvert, J. D. Salinger (mindenekelőtt a *Kilenc történetet*), s rajtuk keresztül az amerikai novellaírás megkerülhetetlen klasszikusait, mint például Faulkner, Hemingwayt és F. Scott Fitzgeraldot kell megemlítenünk. Az európai (és Európán kívüli) írók közül többek közt a szkázok mestere, Gogol – akit egy K. nevű dalmát kisvárosba Oroszországból érkezett „19. századi bürokratikus fantom” kapcsán Savičević Ivančević név szerint is megemlít a *Z-anya akcióiban: Valagi asszonyosság, a fantom* című novellájában –, az abszurdot és groteszket egyesítő „képtelen meséket” író Harmsz, a „konfliktus nélküli” Csehov, az abszurd Kafka, a mindent a fonákjáról is láttató és nagyvonalú Hrabal – de még a valóst és valószínűtlent egymásba mosó latin-amerikai Cortazar is meghatározó „elődök” a *Lehet, hogy novella* esetében.

A viszonylag erős horvát irodalmi beágyazottsága – valamint a fordításirodalom általánosságban érvényes következményei – miatt a kötet narratívája és beszédmódja nálunk kissé szokatlan:⁶ irodalomtörténeti és -elméleti szempontból legalább kettős vagy hármas horvát kötődést mutat. Részben folytatja a már említett quorumosok poétikáját, ugyanakkor lényeges kapcsolódási pontja a magyarországinál jóval kanonizáltabb horvát „női” irodalom is, de a horvát irodalomban komoly hagyományokkal rendelkező és mostanában ismét meglehetősen népszerű autobiografikus írásokkal is szoros tematikai rokonságot mutat (*Egy délután Lucija Barbarić társaságában, Forró augusztusi havazás, Az éhség gyönyöre, Rab*).⁷

A *Lehet, hogy novella* írásaitól nem idegen a „nincsen semmi új, ami megírásra várna” immár történelemmé vált világirodalmi jelensége, ami a horvát prózairodalomban a múlt század második harmadától kezdődően nyert teret, s amelynek egyik ismertetőjele a populáris és a „magas” irodalom összemosódása volt, különösen két műfajban: a hetvenes években fénykorát élő borgesi-fantasztikus irodalomban, valamint a bűnügyi elbeszélésekben és regényekben. Az addigi főként társadalmi és pszichológiai orientáltság (a kötetben elsősorban a *Sárga konzervdoboz*, az *Amerikandrim* és a *Kanári-szigetek* című történetekben villan fel) helyett a fantasztikus, a misztikus, valamint a fikciót a „fakcióval” ötvöző irodalomra

⁴ *Vjesnik*, 4. 8. 2010.

⁵ <http://www.meta-fora.com/2008/05/razgovor-sa-oljom-savicevic-ivancevic/> (2011. 08. 15.)

⁶ Esetleg Garaczi László prózáival állítható párhuzamba: „a valóságról szóló történetek Olja Savičević Ivančević számára soha nem a valóság másolását jelenti, hanem annak koncentrált, lehatárolt irodalmi világokba való transzformációját.” (Jagna Pogačnik – <http://www.mvinfo.hr/izdvojeno-kritike-opsirnije.php?ppar=816> [2011. 08. 15.]

⁷ Ezeket a kérdéseket Savičević kötetének két magyar szemléje is körüljárja: Kálcz-Simon Orsolya *Literán* olvasható *Naná, hogy novella!*, (http://www.litera.hu/hirek/nana_hogy_novella [2011.08.15.]) és Lénárt Ádám *Irodalmi Jelenben* publikált *Lehet, hogy 69?* (<http://www.irodalmi-jelen.hu/node/9284> [2011.08.15.]) című írása.

került a hangsúly (például *A szenvedélytől gyötört Vilma Gjerek szerelmet idéz és halált vár, A road-movie rendező gyerekkora, Matiné, Z-anya akcióban: Valagi asszonyosság, a fantom*). Az ekkor keletkezett írások közös vonásai leginkább az addig tradicionálisnak tartott értékektől elszakadó vagy azokat átformáló⁸ triviális prózának nevezett individuális eklekticizmusban kereshetők. Ezeknek a műveknek a főbb ismertetőjegyei a pastiche-kompozíció, a műfaji kísérletezések, s kisebb mértékben a nyelv és/vagy az elbeszélés témává alakítása. A quorumosok poétikája az angolszász irodalomra mindig is figyelő horvát irodalmi előzmények közül részben az említett triviális prózához, részben a „farmernadrágos próza” örökségéhez kapcsolódik.⁹ Az írásokban hangsúlyos szerepet kapnak különféle, a szigorú értelemben vett irodalmon kívüli művészeti ágak és irányzatok: a média, a volt jugoszláv tagállamokban a mai napig népszerű és majdhogynem kánonformáló erővel rendelkező képregény, rock és underground zene (vö.: *A road-movie rendező gyerekkora, A szenvedélytől gyötört Vilma Gjerek szerelmet idéz és halált vár [noir történet], Z-anya akcióban: Valagi asszonyosság, a fantom* [képregénynovella]; *Megdőbbszent Krisztina, A légy*); gyakori az (ön)íronia, a valóság sokszor morbid megközelítése, a fekete humor. A quorumosok poétikája a közös jellemzők mellett három főbb, egymást átszövő vonulatra osztható Krešimir Bagić szerint: minimalista, konceptuális és urbánus próza; ezek az előzmények a szigorú értelemben vett formai minimalizmuson kívül – amely tematikai szempontból a *Lehet, hogy novella* darabjainak legfontosabb szervezőelveként mindvégig jelen van – Savičević Ivančević kötetében is jól felismerhetők (*Lehet, hogy novella, Unatkozó lányok mulatsága; Rab, Az éhség gyönyöre, Megnevettetni a kutyát*). A „szöveg mint az elbeszélés témája”¹⁰ szinte mindegyik quorumos szerzőnél kisebb-nagyobb mértékben szövegalkotó princípium: a transztextualitás, autoreferencialitás, az idézetesség, az intermedialitás jelenlétével kapcsolódnak be majd a quorumosok, illetve az őket követők – és Savičević generációját megelőző – nemzedék szerzőinek szövegei a „posztmodern állapot” világirodalmi áramlatába.

A *Lehet, hogy novella* egyes írásai – különösen az *Adio kauboju* című regény ismeretében, amelyben a szerző beismertten önéletrajzi elemeket is felhasznál – szintén autobiográfia-

⁸ Az *Adio kauboju*-ban például még a modern irodalom egyik legelismertebb szerzőjét, Danilo Kiš-t sem kíméli: „Bizonyos csak a halál, mindössze a pillanata bizonytalan”. Hogy viszonya Kišhez mégis egyértelműen afirmatív, azt többek közt a *Korai bánat* és a *Fővenyóra* motívumaira írt mese-novellái és esszéi is mutatják. (Dnevnik putovanja i čitanja: Dalino Kiš [Olvasó- és útinapló: Dalino Kiš – <http://www.knjizevnost.org/kolumna/2398-dnevnik-putovanja-i-itanja-danilo-ki> – 2011. 08. 15.]

⁹ A „farmernadrágosok” Salinger megteremtette poétikáját – ami a *Lehet, hogy novella* minden egyes darabjában jól megfigyelhető – Aleksandar Flaker szerint a következők jellemzik: részleges infantilitás; intelligens-„kegyetlen” elbeszélő; a horvát kulturális tradícióhoz való ambivalens viszony; a spontán, beszélt nyelv stilizációja; a városi szleng irodalmasítása, anglicizmusok használata; irónia. Főbb tematikus ismertetőjegyei a tömegén kívül álló egyén megjelenése, a város és az urbánus lét mint az írások témája és mint az írás alapvető közege, az intermedialitás, a kanonizálttól eltérő nyelvhasználat, valamint a nyelvvel való játék.

¹⁰ Amit a kötet szerkesztői – minden bizonnyal érezvén a könyv gyenge itthoni kontextusát – a magyar olvasóközönség valószínűsíthető „elváráshorizontjához” alkalmazkodva ki is emeltek: az eredeti *Megnevettetni a kutyát* (Nasmijati psa) cím helyett valószínűleg ezért lett a rövidtörténetgyűjtemény magyar címe a *Lehet, hogy novella*. Ugyanakkor a könyv szerkezetével maga a szerző is utal a textuális jelentőségére: az írás folyamatát tematizáló *Lehet, hogy novella* nyitja („Napok óta egy novella jár a fejemben... az a baj, hogy belefér egyetlen mondatba.” [5] – „Mi történt meg valójában és mit találtam ki? Hogyan írhatnám meg a novellát úgy, ahogy az megtörtént, anélkül, hogy újratерemteném?” [11]), s a transztextualításra (Ana Ristović versére) építő *Unatkozó lányok mulatsága* („... kezdetét veszi a történet. Azt sem tudom, hogyan kezdődik, nemhogy hogyan végződik... Még nem tudom, melyik történet szemel ki magának.” [130]) zárja az eredeti kötetet is.

gyanúsak.¹¹ Az autobiografikus prózát a horvát elméletírók szinte kivétel nélkül a női irodalom területéhez tartozónak tekintik, s irodalomképükben mintha nyomaiban fellelhető lenne az a nézet is, amely szerint – hivatkozik rá Anna Mitgutsch¹² – a férfiak a kreatívabbak, a nők a világot csak lemásolják, elmesélik, gyakorlatilag mindig önéletrajzi értelemben írnak. A férfi írásmód lényege inkább a formában, a létrehozásban, a nőié a tematikában (klasszikusan: a női test, a társadalomban betöltött szerep, a házasság, a család stb.) kereshető. Részben ennek következményeképpen sokáig tartotta magát az a feminizmus nyomán kialakult nézet, amely szerint a női irodalom műfaja az érzelmetli líra és a világ dolgaira fogékony epika. A női beszédmód „meghagyja más-voltában a másikat, és a maga idegenségében szóltatja meg, míg a patriarchális diskurzusban a másik bekebelezése egyszerűségi megsemmisítését jelentené” – idézi később Hélène Cixous-t. A férfi szubjektivitás az – folytatja Mitgutsch –, amely nemi szempontból semlegesnek, azaz általános érvényűnek tekinti magát. A „nemi szempont” itt minden bizonnyal a természetes nemet jelenti, ám a mondat hím- (és semleges-) vs. nőneme egyértelműen utal a grammatikai nemekre is. Savičević Ivančević prózáinak „témaválasztásai” és írásmódja – természetesen női létét nem megtagadva, de túlságosan ki sem emelve – meghagyja a Másikat olyannak, amilyen. Nem a „maga idegenségében szólítja meg”, hanem megérteni próbálja, elfogadóan, „semlegesén” viszonnyul az őt körülvevő világhoz. S ezt – még egy teljesen más struktúrájú és alapjaiban másfajta világszegmentációt alkalmazó nyelvre történt fordításban is jól érezhetően – természetes módon tudja megtenni. Mivel a horvát természetes és grammatikai nemeket egyaránt használ, az uralkodó „férfi” írásmód mellett nyelvi szempontból nem kirívó a „női” írásmód: a grammatikai nemekkel rendelkező nyelveken a világ nemek szerinti szegmentálása és a nemeknek tulajdonított attribútumok – a magyartól eltérően – természetes módon, a nyelvtani eszközökhöz illeszkedve (vagy vice versa) jelennek meg. Valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy könnyebben és magától értetődőbben lehet beszélni ezeken a nyelveken a gender irodalmi kategóriájáról is. Az úgynevezett női irodalom tehát a horvát irodalom esetében szervezesebben illeszkedik az irodalom egészének folyamatába. Hagyományai is jóval erősebbek, kontinuosabbak, és nagyobb múltra tekintenek vissza, mint a grammatikai nemek nélküli magyar irodalomban.¹³ Egy teljes terjedelmében csak 2000-ben kiadott napló (Dragolja Jarnević [1812–1875]) átrendezte a klasszikus történeti áttekintések szemléletmódját; kortárs olvasatát a szakma paradigmaticusnak tartja. Ezek a naplófeljegyzések a lehető

¹¹ Az önéletírás bizonyos fokig minden szövegben megjelenik, s minél erősebb a szöveg autobiografizmusa, a lételmélet annál egyértelműbben a megismerésre vonatkozóvá válik – írja Paul de Man. Lényegében ez történik Savičević Ivančević történeteinek legnagyobb részében is: a történetek hangsúlyos és karakterisztikus nyelvi megformálása, valamint a történetek erős „történetnélkülisége” és önéletírás-jellege az episztemológia irányába mozdítja az írásokat.

¹² Anna Mitgutsch: Mi az, hogy „női irodalom”? (*Magyar Lettre Internationale*, 1997. tavasz [http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/24mitg.htm – 2011. 08. 15.]

¹³ Így a természetes nemek eltérő jellemzői és az ebből (is) adódó szociális-kulturális különbségek, valamint az ennek következtében megjelenő sztereotípiák és sablonok egyrészt artikuláltabbak, másrészt természetesebb beszédmódon keresztül érzékeltethetők. A fivére öngyilkosságának okait (is) kereső *Adio kauboju* című regényével kapcsolatban a szerző a női-férfi kettősségére a formán keresztül hívja fel a figyelmet: „A Férfi univerzális, a Női csak »női«, s ez annak ellenére tényként kezelt, hogy nem felel meg az igazságnak. [Az *Adio kauboju*ban] bizonyos [többek közt a fentebb említett] sztereotípiákat – s ez teljes mértékben igaz a *Lehet, hogy novella* írásaira is – megpróbáltam a fonákjukra fordítani. Minden esetben, amikor szétrobbantasz egy sztereotípiát, az emberek egy részét felidegesíted, ugyanakkor tétlél valamit a szabadság érdekében, terep nyersz a szabadságnak, és ezt az olvasókkal is megosztod.” (Olja Savičević Ivančević: *Kaubojce volim jer pričaju o pravdi koje inače nema. Jutarnji list*, 22. 06. 2010. – www.jutarnji.hr/olja-savicevic-ivancevic.../841151/ [2011. 08. 15.]

legexplicitebben jelenítik meg a női narráció szinte összes kánonját: a mű és a szerző, a test és a szöveg viszonyát; a tudattalan megtapasztalását, az önmegértést, az önértelmezést és az önmaga identitásának felismerését az életről szóló történetekben; az önmaga szövegbe való beírásának elkerülhetetlen szükségességét. (Ennek egyfajta inverze *Az éhség gyönyöre a Lehet, hogy novellából*). Olyan irodalomelméleti kérdésekre kaphatunk belőle válaszokat, mint a ki beszél, kinek a szemével lát, kik vagyunk és hol vagyunk, testiségünkben léteünk vagy virtuálisan stb.? Jarnević naplóját – akárcsak Savičević Ivančević kötetének történeteit – „a szív és a értelem tereként is olvassuk” (Helena Sablić Tomić).

A huszadik század végén – elsősorban a háborút, a traumákat és a retteneteket megjelenítő vallomásokban (a háborús női irodalom kiszélesíti a recepción alapuló, a valóság legkülönbözőbb prezentációs-modelljei iránti érzékenységet) és azok nyomán – az elbeszélésmodoknak a korábbiaktól eltérő perspektívái jelennek meg a horvát prózában. A társadalom és kultúra területén végbement változások, majd a szociális tér viszonyrendszerének demokratizálódása, a család „detradicionalizálódása” Andrea Zlatar szerint az együttélés többek között olyan új formáinak narrativizálása előtt nyit teret, mint a lesbikus és homoszexuális családok vagy élettársi viszonyok (vö.: Savičević Ivančević *Buzik* és *Rab* című novellái). Ebből a prózatípusból Zlatar a mindennapokról szóló beszámolókat, a szerelmes regényeket, a szerelem gyakorlásának különféle területeit bemutató női prózát emeli ki mint újfajta paradigmát. Poétikájukat tekintve – intimitás, feminizmus, autobiografizmus, irónia, dokumentarizmus és groteszk – a mai női irodalom esetében hagyományosan Irena Vrkljant, Slavenka Drakulićot, Dubravka Ugrešićet és Daša Drndićet tartják az újabb horvát női próza paradigmaticus alkotóinak.¹⁴ A kortársak közül az előbbieket, illetve a „konvencionálisabb” női irodalomhoz valamivel erősebben kötődő szerzők mellett (Julijana Matanović, Ivana Šojat-Kučić, részben Milana Vuković Runjić és Sibila Petlevski) a műfaji-poétikai szempontból kissé más utakat járó, „férfiasan” szikár Marinela, az esetek többségében a szintén „férfiasan kemény”, és sokszor tabu-döntő Ivana Sajko és a hagyományosan nőinek nevezett írásmódot egy semleges (férfi?) írásmód felé közelítő és azzal elegyítő Olja Savičević Ivančević tekinthetők jelenleg a női irodalom reprezentáns alkotóinak. Hármójuk közös jellemzője, hogy mindannyian a „konvencionális” női irodalomtól eltérő módon írnak: vagy felnagyítják és esetenként ellentmondást nem tűrően dominánsá teszik annak hagyományos jellemzőit (Sajko), vagy iróniával és reflexiókkal a minimálisra redukálják (Marinela), illetve – mint Savičević Ivančević esetében – szintén ironikusan és nagyon erős reflektáltsággal-önreflektáltsággal „megpiszkálják” és esetenként kiforgatják azokat, illetve azok sztereotípiáit, sablonjait, toposzait és kliséit éppúgy, mint a különféle, a horvát irodalomban hangsúlyos szerepet játszó műfaji jellemzőket.¹⁵

Olja Savičević Ivančević kötetek nem sorolható a „progresszív” irodalom alkotásai közé; sokkal inkább a horvát kulturális hagyományok és szépirodalmi tradíciók eleven, szellemes, szeretetteljes és – bármennyire ellentmondásosan is hangzik – időnként affirmatív fricskája, amely a horvát irodalom alaposabb ismerete nélkül, önmagában, s kissé egyetlen színvonal ellenére is, kedvelhető olvasmány.

¹⁴ *Arheologija svakodnevice*. In Andrea Zlatar: *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, 2004., 185-202. – Az említett szerzők – jórészt a Bóra-sorozatnak köszönhetően – magyarul is olvashatók.

¹⁵ A kötet szerkesztési munkáinak apróbb pontatlanságaira felfigyelünk ugyan, de ezek legnagyobb részét – mivel a fordított szövegben nem nagyon tudunk mihez viszonyítva beszélni kiforgatásról, illetve annak mértékéről – könnyen a szerzői intencióknak megfelelőként is olvashatjuk; csak kisebb megtorpanásokat okoznak a befogadásban. (Ilyen például a kurzív „bennfelejtése” a 26. és a 43. oldalon; az 59. oldal „Halott vagyok”-ja utáni pont a kérdőjel helyett; az *Unatkozó lányok mulatsága* esetében pedig annak – szándékos vagy nem szándékos – figyelmen kívül hagyása, hogy a Ristović-vers Orcsik Roland fordításában *Délutáni szórakozás ráérős lányok számára* címmel olvasható magyarul [*Élet és Irodalom*, 2010. augusztus 27.]).

Kedves Olvasó,

a *Jelenkor* ez év januári száma kapitális hibával, a tavalyi évfolyam oldalszámozását folytatva jelent meg, amiért elnézését kérjük. Mondhatnánk ugyan, hogy a szerkesztőség rendkívül fontosnak tartja a folyamatosságot a lap működésében vagy akár azt is, hogy szegény embert még az ág is húzza. Sajnos egyik sem magyarázná a baklövésünket. A publikációk helyes oldalszámait e helyt, illetve később internetes archívumunkban (www.jelenkor.net) korrigáljuk. Egyúttal kérjük a szerzőket, kritikusokat, hogy a januári szám írásaira ez utóbbiak alapján hivatkozzanak.

A szerkesztőség

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- ESTERHÁZY PÉTER: Literátor versus <meglepetés> (*Danilo Kiš pillantása*) 1
KASZÁS MÁTÉ: A temetés, amelyen Esti Kornél letépi ingét (*novella*) 13
ORAVECZ IMRE: Kaliforniai fürj (45) 16
VILLÁNYI LÁSZLÓ versei 29
KÓRIZS IMRE versei 31
ZALÁN TIBOR versei 33
G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei 34
SZABÓ ÁDÁM versei 36
MOHÁCSI BALÁZS versei 38
FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: A Halál és az Über-Marionett (*Edward Gordon Craig Über-Marionett-elmélete*) 41
BERTÓK LÁSZLÓ: Csorba Győző 95 49

*

- DUNAJCSIK MÁTYÁS – KERESZTESI JÓZSEF: Van-e jéghegy a csúcs alatt? (*Szolláth Dávid beszélgetése*) 53
RUBIN SZILÁRD: Aprószentek (*regényrészletek*) 67

*

- P. MÜLLER PÉTER: Lázadások, megalkuvások, kényszerek: színházi alkotók és intézmények parancsuralmi rendszerekben (*Lengyel György [szerk.]: Színház és diktatúra a 20. században*) 84
TURI TÍMEA: Vulkan vagy bánya (*Lanczkor Gábor és a [nem] személyes vers*) 93
GÁLOSI ADRIENNE: Kimaradni az igazságból (*Földényi F. László: Képek előtt állni*) 99

2012

JANUÁR